

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM FAKÜLTESİ DERGİSİ**

SAHİBİ

Eğitim Fakültesi Adına
Dekan : Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

Sorumlu Müdür

Doç. Dr. Zekeriyya ULUDAĞ

Yazı İşleri Müdürü

Doç. Dr. Ali UZUN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ahmet NİŞANCI
Doç. Memduh ERKİN
Doç. Dr. Ramazan ABACI
Yrd. Doç. Dr. Cevdet YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Zeki KARAKAYA

Kurucusu: Prof. Dr. Bayram KODAMAN

Yayımlanan yazıların muhteva ve teknik sorumlulukları, yazarlarına aittir. Yazılardan kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Bu eserin dizgi ve tasarımı **Eğitim Fakóltesi** tarafından yapılmıştır.

YÜCEER OFSET

Matbaacılık Gazetecilik Yayıncılık San. Tic. Ltd. şti.
Kale Mah. Kaptanağa Cad. Kara Çocuk Pasajı No: 10/A
Tel-Fax : 435 88 37 SAMSUN

İÇİNDEKİLER

Prof.Dr. Dursun Ali AKBULUT Samsun'un "Gazi Günü" ya da 19 Mayıs Bayramı	1
Prof.Dr.Dursun Ali AKBULUT Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Samsun'u İkinci Kez Ziyaretleri	9
Doç.Dr.Nedim İPEK Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme	29
Yrd.Doç.Dr.Mehmet Emin YOLALICI Samsun Belediyesi'nin 1922-1923 Yıllarında Fakir ve Acizlere Yardım Faaliyetleri	47
Yrd.Doç.Dr.Osman KÖSE Ruslar'ın Samsun'u Bombardımanı (1915).....	59
† Yrd.Doç.Dr.Mehmet Yavuz ERLER Sicil-i Umûmî Defterlerine Göre Samsun Merkez İnâs Mektebi	81
† Dr.Rıza KARAGÖZ Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894-1896)	97
Prof.Dr.Dursun Ali AKBULUT Hamit Bey'in Canik Mutasarrıflığı Sırasında Karşılaştığı Problemler	105
Prof.Dr.Dursun Ali AKBULUT Darülbedayi' Samsun'da	115
Yrd.Doç.Dr.Mehmet Emin YOLALICI 1922-1923 Yıllarında Samsun'da Fiyat Hareketleri (Belediye Meclis Zabıt Defterine Göre)	121
† Öğr.Gör.Selim ÖZCAN 1883 (1299) Samsun Hükümet Konağı Yangını	147

Arş.Gör. Bünyamin KOCAOĞLU Millî Mücadele’de ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Samsun’da Basın Hayatı ve Cemiyetler	155
Doç.Dr.Nedim İPEK Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler	161
Arş.Gör. Mucize ÜNLÜ Samsun’un Yakın Tarihi İle İlgili Bibliyografya Denemesi	225

EKLER

FOTOĞRAFLAR

SAMSUN'UN "GAZİ GÜNÜ" YA DA 19 MAYIS BAYRAMI*

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT**

Milletlerin hayatında önemli günler vardır. Bunlar ya sevinçle, coşkuyla kutlanan gurur günleri, ya da üzüntüyle hatırlanan felaket anlarıdır. Her iki halde de millî bilinç kuvvetlenir ve birlikte yaşamak arzusu artar. Çünkü millet, kıvançta ve tasada birleşebilen, aynı duyguları paylaşabilen dinamik bir organizmadır. Toplumun dinamiğini harekete geçiren olgular arasında millî günler ve bayramlar başlıca yeri işgal ederler. Malatya mebusu Feyzi Efendi'nin 23 Nisan 1921'de söylediği gibi, "*mukaddes günleri takdir etmezsek, o günlerin kıymeti kalmaz*"¹. Bu konuda Edhem Veysi Bey² de "*Gazi Günü*" münasebetiyle yazdığı makalede diyordu ki: "*Millî hayatta bayram ve törenlerin pek büyük tesiri vardır. Milletler ve bilhassa bizim gibi üst üste inkılâp geçirmiş olan cemiyetler, sadece bir veya iki defa mazi hatıralarını ihyâya girişirlerse istikbalde yönelinecek istikameti belirlemiş olurlar. Mazi ara sıra yoklanmalıdır. Orada mevcut menkıbeler, kahramanlık ve hatta hıyanetler ve cinayetler yad edilmelidir. Ta ki iyinin kadri ve kötünün hakkı belirlenmiş olsun*"³. Bu açıdan bakıldığında, 19 Mayıs'ın anılmağa değer olaylardan biri olduğu şüphesizdir. Ancak söz konusu olayın, resmî bayram sayılması, diğer bayramlarımız gibi ülke genelinde kutlanması yıllar sonra, 1938'de gerçekleştirilebilecektir.

* Bu makale Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nin XI/33. sayısında yayınlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı.

¹ TBMM. Zabıt Ceridesi, C.10, Ankara 1958, s.70.

² Canik Sancağı, Cumhuriyet'in ilânından bir kaç gün önce, 1923 yılı Ekim ayı başlarında vilâyete tahvil olunmuştu. (Haber, 15 Teşrinievvel 339/15 Ekim 1923). Samsun Canik vilâyetinin merkezi idi. Vilâyet Gazetesi "Samsun", 1926'da yayın hayatına başlamıştı. Haftada iki gün, pazar ve salı günleri çıkan bu gazetenin başyazarı Edhem Veysi Bey'di.

³ Samsun, 22 Mayıs 1928, N.216. Metin kısmen sadeleştirilmiştir.

Millî Mücadele ve Cumhuriyet Tarihimizin önemli olayları, ya mahallî günler, ya da millî bayram ve genel tatil günleri şeklinde kutlanmaktadır. Bir günün bayram sayılması, her şeyden önce yasa ile mümkün olabilmektedir. Çünkü devlet daireleriyle, özel ve resmî kuruluşların, kendilerinden beklenen işleri durdurarak çalışmalarına ara vermeleri düzensizliğe yol açar. Bayramlar, yasa koyucu tarafından tespit edilir, yasa ile kaç gün tatil yapılacağı ve bunun hangi devlet organının ya da organlarının icra edeceği belirlenir.

Millî Mücadele döneminin ilk bayramı, "23 Nisan Bayramı"dır. TBMM'nin açılışının birinci yıldönümünde, 23 Nisan 1921'de kabul edilmiştir. 112 sayılı iki maddelik kanunun birinci maddesinde 23 Nisan millî bayramlardan sayılıyor, ikinci maddesinde yayımı tarihinden yürürlüğe gireceği ve yürütülmesinden TBMM'nin sorumlu olduğu belirtiliyordu. 23 Nisan, bayram olarak kabul edilince, o gün mecliste başka oturum yapılmamış ve pazartesi toplanılmak üzere çalışmalarına ara verilmiştir⁴. 23 Nisan, bundan sonra her yıl 23 Nisan Bayramı, müteakip senelerde 23 Nisan Çocuk Bayramı ve 1935'ten itibaren de Ulusal Egemenlik Bayramı olarak kutlanmıştır.

Millî Mücadele döneminin ikinci bayramı, "Hakimiyet Bayramı"dır. Saltanatın kaldırıldığı günün ertesi, yani 2 Kasım günü, o senin 12 Rebiulevvel'e tekabül etmişti. 12 Rebiulevvel, Hz.Peygamberin doğum günü olarak kabul edildiğinden, aynı gece mevlid kandili idi. Yozgat mebusu Süleyman Sırrı Bey, bir önerge ile hem Mevlid-i Nebvî'yi ve hem de alınan kararı kutlamak için dua okunmasını ve mutad olduğu üzere top atılmasını, Burdur mebusu İsmail Suphi Bey de bu günün millî bayram olarak ilânını teklif ettiler. İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey, her iki teklifteki hususları birleştirerek, 1-2 Kasım gecesi ile ertesi günün bayram kabul edilmesini önerdi. Bu teklif, sevinçle karşılandı. El kaldırmak suretiyle yapılan oylamada prensip itibarıyla benimsendi. Kanun şeklinde tespiti sonraya bırakıldı⁵. Rauf Bey, 2 Kasım'da Sivas mebusu sıfatıyla, 12 Rebiulevvel yani 2 Kasım'ın, "vilâdet kandili ile beraber aynı zamanda millî bayram olarak kabulü için" TBMM Başkanlığına bir yasa teklifi sundu. Üç maddelik bu önergenin birinci maddesinde 12 Rebiulevvel gecesi ile gününün Hakimiyet Bayramı sayılması, ikinci maddesinde kabulü tarihinden

⁴ TBMM. Zabıt Ceridesi, C.10, s.69-74. Görüşmeler sırasında bazı mebuslar, bu günün kanunla millî bayram sayılmasına karşı çıktılar. Konya mebusu Vehbi Efendi, "...bu gibi bayramlar milletin kalbinden doğar. Zahirde nümayişle bayram olmaz". Trabzon mebusu Ali şükrü Bey de "...umum milletin takdir ve tasvib ettiği bir gün bayram olur... Bunu son gayenin istihsaline bırakalım." Diyerek teklifin aleyhinde konuştular. Öte yandan teklifin lehinde söz alanlardan Bursa mebusu Muhittin Baha Bey "...bu günü yevm-i millî tanımak şerefi millete aittir... neticemiz muzaffer olmak... binaenaleyh bu millî bayramı üç sene sonraya tehire lüzum yoktur." Demektedir, Kırşehir mebusu Müfid Efendi, bu günün her bayramdan daha ziyade takdis edilmesi gerektiğini söylemekte, Saruhan mebusu Refik Şevket Bey de bütün şereflerin, bütün başarıların başlangıcının 23 Nisan olduğunu belirtmekteydi.

⁵ TBMM. Zabıt Ceridesi, C.24, Ankara 1960, s.315-316.

yürürlüğe girmesi, üçüncü maddesinde de icrasına TBMM'nin memur edilmesi isteniyordu. Söz konusu önerge, aradan bir yıl kadar bir zaman geçtikten sonra, Cumhuriyet'in ilanından beş gün önce 24 Ekim 1923'te görüşülerek kabul edildi⁶. 362 sayılı Hakimiyet Bayramı Kanunu, 1935'te 2739 Sayılı Kanunla yürürlükten kaldırılacaktır.

Üçüncü bayramımız, "*Cumhuriyet Bayramı*"dır. 29 Ekim 1923'te TBMM, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yaptığı değişiklikle, hükümet şeklini cumhuriyete dönüştürdü. Aynı gece, 101 pare top atılmak suretiyle Cumhuriyet'in kutlanması Meclis'çe kararlaştırıldı⁷. Ertesi sene Cumhuriyet'in ilanı günü, şenliklerle kutlandı. Fakat bunun bir kanunla tespiti daha sonra gerçekleştirilmiştir. Konu ile ilgili olarak, Hariciye Vekaleti'nce düzenlenen ve hükümet tarafından TBMM'ye sevk edilen 2 Şubat 1925 tarihli kanun teklifinde, 29 Ekim'in millî bayram sayılması isteniyor ve gerekçesi şu şekilde açıklanıyor: "*medenî ülkelerden her biri kendisi için millî bayram olmak üzere tek bir gün kabul etmiştir. Her millet bu şekilde belirlediği günü, resmî özel gün sayarak yalnız o günü gerek ülke içinde, gerek dış temsilciliklerinde millî törenle icra eder... Yabancılarla da kutlatılması gereken, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve milletimizin resmî özel gününü öteki medenî ülkeler gibi bir gün olarak belirlemek lâzımdır. O gün ise Cumhuriyetin ilanı günü olan 29 Ekim'den başkası olmamalıdır.*" Hemen ifade etmek gerekir ki bu teklif, dinî ve o zamana kadar kabul edilmiş millî bayramlarımızı ilgaya yönelik değildir. 23 Nisan Bayramı ile Hakimiyet Bayramı yine kutlanmaya devam etmektedir. Bu itibarla, yurt içinde kutlamakta olduğumuz millî bayramlarımıza bir üçüncüsü ilâve edilmiş, yurt içinde ve yurt dışını kutlanması gereken tek bayramımız tespit edilmiş bulunmaktadır. Hükümetin teklifi, Meclis Anayasa Komisyonu'nda görüşülerek, 18 Nisan 1925'te karara bağlandı ve 19 Nisan'da TBMM'de kabul edildi. 628 Sayılı üç maddelik kanunun birinci maddesinde içeride ve dışarıda devlet adına yapılacak bayram töreninin 29 Ekim olduğu, ikinci maddesinde bu kanunun yürütülmesinden hükümetin sorumlu bulunduğu, üçüncü maddesinde de yayımı tarihinden yürürlüğe gireceği belirtiliyordu⁸. Böylece Cumhuriyet'in ilanı, 29 Ekim 1925'ten itibaren içeride ve dışarıda millî bayram olarak kutlanmaya başlanmıştır.

Dördüncü bayramımız, 30 Ağustos "*Zafer Bayramı*"dır. Millî Mücadelemizin dönüm noktası olan ve düşmana nihaî darbenin vurulduğu 30 Ağustos günü, 1924'te Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın katıldığı bir törenle ilk kez Afyon'da kutlanmıştır⁹. Bu günün bayram sayılması hakkındaki kanun tasarısı, Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından hazırlanarak 1926'da

⁶ TBMM. Zabıt Ceridesi, Devre II, C.I, Ankara ?, s.14-16; Gottahrd Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara 1973, s.43.

⁷ TBMM. Zabıt Ceridesi, Devre II, C.I, Ankara ?, s.99.

⁸ TBMM. Zabıt Ceridesi, Devre II, C.18, (Ankara) 1976, s.164-167.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Prof.Bedrettin Tuncel, *Atatürk ve 30 Ağustos Zaferi'nin İlk Kutlanması*, Ankara 1972.

Bakanlar Kurulu'na getirilmiş, 27 Ocak'ta Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek TBMM'ya sevkine karar verilmiştir. TBMM, 1 Nisan 1926'da yasa tasarısını kabul etti. 791 Sayılı Zafer Bayramı Kanunu'nun birinci maddesinde 30 Ağustos gününün Cumhuriyet ordu ve donanmasının zafer günü olduğu, ikinci maddesinde kara, deniz ve hava kuvvetleri tarafından kutlanacağı ve bugün askerî dairelerin tatil olunacağı, üçüncü maddesinde yayımı tarihinden yürürlüğe gireceği, dördüncü maddesinde de icrasına Müdafaa-i Milliye ve Bahriye Vekilleri'nin memur edildiği belirtiliyordu¹⁰. Şu halde 30 Ağustos, 1926'dan beri millî bayram olarak kutlanmaktadır.

Görülüyor ki Cumhuriyet Türkiye'si'nin bayram günleri, ayrı ayrı yasalarla (112, 362, 628 ve 795 Sayılı Kanunlar'la) tespit edilmiş olduğu halde, 19 Mayıs'la ilgili olarak böyle bir düzenleme yapılmamış ve bu gün resmî bayram olarak ilân edilmemişti. 19 Mayıs'ın ayrı tutulmasının, millî bayramlarımız arasında yer almamasının sebebi ne olabilirdi ? Hemen belirtmek gerekir ki, 1926'ya kadar yasalarla kabul edilen dört millî bayramımız, niteliği itibarıyla 19 Mayıs'tan farklı görünmektedir. 19 Mayıs 1919'da Osmanlı Hükümeti'nin sıradan sayılabilecek icraatlarından biri gerçekleşmişti. Bu olay, o anda ülke gündeminin ilk sırasında yer almıyordu. Hemen herkes, hükümet, basın, halk İzmir'in işgali hadisesi ile meşguldü¹¹. Paris Barış Konferansı ve Osmanlı Barışı gündemden hiç düşmemişti ve hâlâ sıcaklığını muhafaza ediyordu. Böyle bir ortamda Dokuzuncu Ordu Kıtaaı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gelişi o kadar dikkati çekmemiş, basın bile bu olaydan çok fazla söz etmemişti¹². Anlaşılabileceği üzere 19 Mayıs, bir sonuç değil, bir başlangıçtır. Sonuçları itibarıyla önemli bir gündü. Eğer sonuçları bu derecede büyük olmasaydı, hiç şüphesiz unutulup gidecek, belki bundan hiç bahsedilmeyecekti. Halbuki 112, 362, 628 ve 795 Sayılı Kanunlar'la kabul edilen bayram günlerine bakılacak olursa, bunların, önemli girişimlerin büyük çabaların ve çalışmaların sonuçları olduğu görülür. Üstelik bu günler daha işin başında, ülke gündemini birinci derecede meşgul etmiş, gündemin ilk sıralarında yer almışlardı. TBMM'nin açılması, millet egemenliğini fiilen uygulamaya konulduğu, İstanbul'daki yönetimin bir yana itildiği, başlangıçları ve sonuçları itibarıyla önemli bir gündür. 30 Ağustos'ta saldırgan düşmana kesin darbe indirilmiştir. 1 Kasım'da altıyüz yıllık Osmanlı yönetimine resmî son verilmiştir. 29 Ekim'de devletin hükümet biçimi değiştirilmiş, Cumhuriyet

¹⁰ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Devre II, C.24, Ankara ?, s.7-9.

¹¹ İzmir'in işgalini müteakip ülkenin her tarafında mitingler yapılmış, ilgili makamlara protesto telgrafları çekilmiş, kamuoyu günlerce bu olayın etkisi altında kalmıştı. (Prof. M.Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, Birinci Kitap, Ankara 1959, s.87-90. B.Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", *Belleten*, XXXIII (1969), s.517-575).

¹² Bkz.Zeki Saruhan, "İstanbul Basımında Mustafa Kemal", *Yıllarboyu Tarih*, 10 (Ekim 1984), s.24-28.

ilân edilmişti. Bütün bunlar gerçekleştirildikleri anda birinci dereceden ve Türk toplumunun her kesimini ilgilendiren olaylardır.

1926'ya kadar yasalarla kabul edilen bayram günleri, "genellik" niteliği taşımakta idiler. Belki 19 Mayıs, daha özel, mahallî bir gün olarak kutlanabilirdi. Tıpkı 3 Temmuz (1919), 23 Temmuz (1919), 4 Eylül (1919) vb. Fakat Samsunlular, ya 19 Mayıs'ın resmî bayram günü olarak yasa ile onaylanmasını beklediklerinden, ya da bu günün unutulmasına gönülleri razı olmadığından, 1926'da 19 Mayıs'ı "**Gazi Günü**" ilân ederek kutlama törenleri düzenlediler. Bundan sonra 19 Mayıs, programlı törenlerle her sene kutlanmaya devam etti. 1927 yılı kutlamaları münasebetiyle Vilâyet Gazetesi'nde yer alan bir yazıda deniliyordu ki: "*Samsunlular, tarihin kendilerine bahşettiği bu şerefli fırsatı fevretmeyerek vak'ayı geçen sene tespit ve memleket (yani Samsun) hesabına bir bayram olarak kabul eylediler. Bu bayram iki senedir büyük tezahürarla tesîd olunuyor. Bundan sonra da devren alâ devr tesîd olumacağına şüphe edilemez. Fakat gönül tek arzu ederdi ki istiklâl ve inkılâp tarihinde pek mühim olan bu gün, umum vatan için tebci ve tesîd olunsun. Bu gün de inkılâp ve ihtilâlin başlangıcı olmak hasebiyle sayir bayramlar arasına girsin.*"¹³. Bu yazıdan anlaşılacağı üzere Samsunlular, 19 Mayıs'ın diğer dört millî bayramımız gibi bir yasa ile resmî bayram ilân edilmesini bekliyorlardı.

Burada yeri gelmişken, 1927 ve 1928 yıllarında icra edilen 19 Mayıs'ı kutlama törenlerinden söz edelim. Çünkü bu törenler, günümüze kadar süregelen Samsun'daki 19 Mayıs törenlerinin esasını teşkil etmektedir. 1927'de Vilâyet'çe hazırlanan kutlama programı önce Samsun Gazetesi'nde yayınlanmış¹⁴, daha sonra el ilânları şeklinde halka dağıtılmış ve şehrin belirli yerlerine asılmıştır¹⁵. Bu program gereğince, törenlere fabrika ve demiryolu kuruluşlarının düdüklerini çalmasıyla başlanmış, parktaki töreni müteakip Gazievi'nin önüne gelinmiş ve orada günün anlam ve önemini belirten konuşmalar yapılmıştır. Nitekim Gazievi, 1926'da Samsun halkı tarafından "*Büyük Kurtarıcı*"ya hediye edilmişti. Gazievi'nin önündeki törenden sonra Mecidiye Caddesi'ni takiben belediye binasına gidilmiş, akşam da belediyede bir şükran balosu, gece şehirde fener alayları düzenlenmiştir.

Öte yandan Samsun gazetesinde konu ile ilgili makaleler yayınlanmış, kutlama törenleri hakkında haberlere geniş ölçüde yer verilmişti. Edhem Veysi Bey, "*Gazi Günü*" unvanlı makalesinde şunları yazmaktaydı: "*Ordu müfettişi namı altında memleketimize ayak basan bu simadan o zaman kimse bir şey anlamamıştı. Çünkü o zaman memleket kafası yerinde anlayacak vaziyette değildi. Muhtelif ve mütezâ kavgaların hasil ettiği hây-hüy içinde kendinden geçmiş gibiydi. O büyük simâ, burada bir hafta sessiz durdu. Etraf ve eknafi dinledikten sonra mekânı Anadolu içlerine nakletti. İşte o zaman o büyük simâdan bir şeyler okunmağa başladı. Meğer o simâ, o zât, o zekâ ordu*

¹³ Samsun, 24 Mayıs 1927, N.118.

¹⁴ Samsun, 15 Mayıs 1927, N.115.

¹⁵ Samsun, 17 Mayıs 1927, N.116.

müfettişi değil, bir vatan mübeşşiri imiş... üç sene sonra vatanın nail olacağı şerefli istiklâlini müjdeliğe gelmiş...

"Samsun, bunu o gün anlamamış ise herkes gibi mazurdur. Çünkü o beşaretin cihanı hayrette bırakan mevzu ve medlûlünü idrak eylemekte cihan dahi izhâr-ı acz eylemiş idi...

"Her fert ve her memleket bu cihanşümül cidal ve zaferden payını alsın diyoruz. Ortada taksim-i gamâim yok. Hisse-i şeref ve zafer var...Pek sarîh olarak malumdur ki böyle bir nasib dâvasındaki halkımızın mertebesi yüksektir. Belki de birincidir. Çünkü Anadolu'yu kurtarmaya gelen o büyük Türk, Anadolu toprağı olarak ilk adımını Samsun iskelesine atmıştır"¹⁶.

1927 yılı 19 Mayıs kutlamalarının bir diğer yönü de parkta halk tarafından yaptırılacak olan Gazi heykelinin temelinin atılması ve İş Bankası Samsun şubesinin açılmasıydı. Gerek temel atma ve gerekse İş Bankası şubesinin açılış törenleri parlak bir şekilde icra edilmiş, bu sene 19 Mayıs daha görkemli bir tarzda kutlanmıştı. İş Bankası Samsun şubesinin açılışında bulunmak üzere Ticaret Vekili Rahmi Bey Ankara'dan, İş Bankası Genel Müdürü Celal Bey de İstanbul'dan gelip törenlere katılmıştır¹⁷.

19 Mayıs'ın mahallî bir gün olarak törenlerle kutlanması, öteki vilâyetler için de örnek teşkil etti. Onlar da Gazi ile ilgili günlerini anmaya, mahallî günler düzenlemeye başladılar. Sivas Kongresi, Millî Mücadelemizin önemli hadiselerinden biriydi. O nedenle, kongrenin başlangıç tarihi olan 4 Eylül 1927'de Sivas'ta özel mahallî gün kabul ve ilân edilerek, bu günü anmak için hazırlıklar yapıldı. Bu çerçevede tarihî kongrenin toplandığı lise binasında "Gazi Köşesi" adıyla bir yer ayrıldı¹⁸.

1928 senesi 19 Mayıs kutlamaları için yine önemli hazırlıklar yapıldı. Halk Fırkası, Belediye ve Park önünde taklar inşa edildi¹⁹. İlk tören, saat 9'da Gazi Paşa'nın karaya ayak bastıkları iskele hizasında, okulların, askerî birliklerin, askerî ve mülkî erkân ile memurların ve halkın toplanması ile başladı. Bando eşliğinde geçit resmi yapıldı. Bu ilk törenden sonra, kutlamalara katılanlar Saathane Meydanı'na geçmiş, burada bir süre bekledikten sonra Mecidiye Caddesi yolundan Gazievi önüne gitmişlerdir. Gazievi önündeki törende günün önemini belirten konuşmalar yapılmış, bando marşlar çalmış ve kutlamalara nihayet verilmiştir. Aynı gün, diğer bir etkinlik de Gazievi'nin açılması idi. Gazievi ziyaretçiler tarafından gezilmiş ve bundan böyle devamlı olarak ziyaretçilere açık tutulmuştur. Şehrin manzarası görülmeye değerdi. Her tarafta baştan başa bayraklar ve defne dallarıyla donatılmış, bütün kuruluşlar, mağazalar, dükkânlar rengârenk süslenmişti. Daha önceki kutlamalarda olduğu gibi, gece fener alayları ve belediyede şükran balosu düzenlenmişti²⁰.

¹⁶ Samsun, 15 Mayıs 1927, N.115.

¹⁷ Samsun, 22 Mayıs 1927, N.117.

¹⁸ Samsun, 28 Ağustos 1927, N.144.

¹⁹ Samsun, 17 Mayıs 1928, N.215.

²⁰ Samsun, 22 Mayıs 1928, N.216.

Samsun'da halkın coşkusuna basın da katılmış, daha doğrusu bu coşkuya tercüman olmuştu. Edhem Veysi Bey, konuyla ilgili olarak yazdığı makalede, 19 Mayıs'ın "üçüncü defa" ve fakat "dokuzuncu yıldönümü olarak" kutlandığını belirterek, "Bu tarihin Samsun'dan başlamasıdır ki memleketimiz için yegâne şeref teşkil eyler... Bu gün, her sene tesîd edilmelidir. Çünkü bu günkü halâsı, bu günkü rehâ ve selâmeti ve nihayet bu günkü hakikat ve hürriyeti temin eden cidalin başıdır"²¹ diyordu. Görülen odur ki 19 Mayıs, resmî bir bayram olarak değil, fakat geleneksel mahallî bir gün olarak kutlanmaktaydı. Bu günün Samsun'a özgü olması, ona verilen değer in artmasına, coşku ve heyecanın çoğalmasına sebep oluyordu.

Öte yandan İçişleri Bakanlığı'nca hazırlanan ve Bakanlar Kurulu'nca TBMM'ye sevkî kararlaştırılan "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun" tasarısı, 20 Mayıs 1935'te Meclis İçişleri Komisyonu'nda görüşüldü. Komisyon, tasarı metninde bazı değişiklikler yaptıktan sonra, 23 Mayıs 1935'te tasarıyı TBMM Başkanlığı'na sundu²². Meclis Genel Kurulu'nun 27 Mayıs günkü birleşiminde müzâkere olunan söz konusu tasarı, aynı gün kabul edildi. Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki 2739 sayılı kanunun birinci maddesinde yurtiçi ve yurtdışında kutlanacak ulusal bayramın Cumhuriyet'in ilânı olduğu belirtilmiş, ikinci maddesinde genel tatil günleri sıralanmıştır. Buna göre, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 23 Nisan Ulusal Egemenlik Bayramı, 1 Mayıs Bahar Bayramı, 1 Ocak Yılbaşı Günü olarak kabul edilmiş ve ayrıca Şeker Bayramı'nda üç, Kurban Bayramı'nda dört gün tatil yapılması kararlaştırılmıştır. Kanunun üçüncü maddesi ile hafta tatilinin pazar günü olduğu, dördüncü maddesi ile önceki düzenlemelerin yürürlükten kaldırıldığı, beşinci maddesi ile yayımı tarihinden yürürlüğe gireceği ve altıncı maddesi ile de icrasından Bakanlar Kurulu'nun sorumlu olduğu belirtilmiştir²³. Bu yasa ile 1926'ya kadar dört ayrı kanunla kabul edilmiş bulunan dört millî bayramdan üçü muhafaza olunurken, bir bayram, yani 1 Kasım Hakimiyet Bayramı yürürlükten kaldırılmıştır. Aynı yasada 19 Mayıs'la ilgili her hangi bir ifadenin bulunmadığı ve dolayısıyla 19 Mayıs'ın bayram olarak kabul edilmediği görülmektedir. Halbuki Atatürk, bu güne çok değer vermiş, Büyük Nutku'nu 19 Mayıs'la başlatmış, kendisine doğum gününü soranlara "neden 19 Mayıs olmasın" cevabını vermişti. Samsun halkının beklentisi, isteği ve coşkusu kadar, "Atatürk'ün özel ilgisi"²⁴ de bu günün millî bayramlarımız arasında yer almasını sağlamıştır.

²¹ Samsun, 22 Mayıs 1928, N.216.

²² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, C.3, Ankara 1935, s.2-4.

²³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, C.3, Ankara 1935, s.302-304. TBMM. Kavanin Mecmuası, Devre V, C.15, Ankara 1935, s.411.

²⁴ "Millî Mücadele'nin İki Yüzü", Sabah Gazetesi, 11.6.1995. Sayın İsmet Bozdağ, Şükrü Kaya'dan duyduklarını Nuriye Akman'a şöyle anlatıyor: "Yıl 1936. Günlerden 19 Mayıs Atatürk Dolmabahçe'de, yanında Şükrü Kaya, Ruşen Eşref, Kılıç Ali, Salih Bozok, Nehmet Soydan, Nuri Conker var, konuşuyorlar. Birdenbire Atatürk soruyor:

Atatürk, 19 Mayıs gösterilerini ölümünden altı ay kadar önce, Ankara'da 19 Mayıs Stadyumu'nda son kez izledi²⁵. Ulu Önder, Türk gençliğine ve Türk sporçuluğuna bu günün tahsis edilmesini istiyordu. O nedenle, İçişleri Bakanlığı'nın 2739 Sayılı Kanunu'nun 2. Maddesine bir fıkra eklenmesi hususunda hazırlanmış olduğu yasa tasarısı, Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek, 1 Haziran'da TBMM Başkanlığı'na sunuldu. Meclis İçişleri Komisyonu'nda müzâkere olunan tasarı, 8 Haziran'da Meclis Başkanlığı'na takdim edildi²⁶. Meclis Genel Kurulu, söz konusu tasarımı, 13 Haziran'da birinci kez, 20 Haziran'da ikinci kez görüşüp kabul etti²⁷. Böylece 20 Haziran 1938 tarih ve 3466 Sayılı Kanun'la 2739 Sayılı Kanun'un 2. Maddesine aşağıdaki fıkra eklenmiş oldu: "*G) Gençlik ve Spor Bayramı, Mayıs'ın 19'uncu günü*"²⁸

Görüldüğü üzere, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, 20 Haziran 1938'de 19. yıldönümünden sonra bir yasa ile kabul edilmiştir. Halbuki Samsun'da 1926'dan, yedinci yıldönümünden itibaren "*Gazi Günü*" ya da 19 Mayıs Bayramı adıyla kutlanıyordu. Cemal Kutay, 19 Mayıs'ın ayrıca bayram olarak kutlanması kararını, Atatürk'ün hastalığının acı bir gerçek olarak ortaya çıkmasıyla ilgili görmektedir²⁹. Sebep ne olursa olsun, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, kaynağını Samsun'un "*Gazi Günü*"nden almış bulunan millî bir bayramımızdır.

"Bu gün günlerden ne?" Diyorlar Salı, çarşamba neyse. Ayın kaçı: 19'u. Aylardan ne: Mayıs. "Ne oldu bu gün söyleyin bakalım?" diyor. Düşünüyorlar, 19 Mayıs'ta ne oldu?

"- Bilmiyorlar mı, nasıl olur?"

"- Nasıl bileceksin tanım, o zamana kadar 19 Mayıs'ın lâfi yok. Onun için soruyor Atatürk. Şimdi bunlar arıyorlar, "İzmir'in işgalinin üçüncü günü" diyorlar, "Ankara mitingi yapılmıştı" diyorlar. Atatürk, "Değil", diyor. "İsmet Paşa'nın Lozan'dan Gazi'ye çektiği telgraf", diyorlar. "Hayır. O 1923'te, Mayıs'ta değil" diyorlar. "Haliç Konferansı" diyorlar, "İngilizler'le Irak meselesi üzerinde konuşmuştuk" diyorlar.

"- Kim anlatıyor bunu size?"

"- Şükrü Kaya anlattı. "Terakkiperver Fırkası'nın kapatılması da bu aylarda olmuştu" diyorlar. Atatürk, "bırakın yahu bunları" diyor. "Öyle bir şeydir ki bu ülkenin kuruluşudur." Yine bulamıyorlar. En sonra Şükrü Kaya hatırlıyor. "Bu sizin İstanbul'dan ayrıldığınız gün mü?" deyince, "Yaklaştın" diyor, "Samsun'a çıktığımız gün." Sonra "asıl yapacağımız bayram bu" diyor. Ertesi sene 19 Mayıs'ta Şükrü Kaya'nın tertibi ile 19 Mayıs Bayramı kutlanıyor."

²⁵ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918/1938*, Ankara 1973, s.398.

²⁶ TBMM. Zabıt Ceridesi, Devre V, C.26, Ankara 1938, s.1-3.

²⁷ TBMM. Zabıt Ceridesi, Devre V, C.26, s.126.

²⁸ TBMM. Kavanin Mecmuası, Devre V, C.18, Ankara 1938, s.904.

²⁹ "Millî Mücadele'nin İki Yüzü", *Sabah Gazetesi*, 11.6.1995.

**REİSİCUMHUR GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİ'NİN
SAMSUN'U İKİNCİ ZİYARETLERİ
(20-24 EYLÜL 1924)**

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT*

Milli Mücadele Tarihimizde Samsun'un ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk de 19 Mayıs ve Samsun olayını Kurtuluş Savaşımızın başlangıcı saymış, büyük nutkunu bu olayla başlatmak suretiyle Samsun'a attığı değeri açıkça ortaya koymuştur. Doğum gününü soranlara, "neden 19 mayıs olmasın" cevabını vermesi, bu değeri daha da pekiştirmektedir. TBMM, milli bayramlarımızı tayin ve kabul ederken, mahalli günleri, yani Yüce Önderimizin o şehirlere gelişi ve o beldeleri ziyaretlerini değil, genel kavramları esas almıştır. Bunun tek istisnası 19 Mayıs'tır. 19 Mayıs bir mahalli gün, Samsun'un Gazi Günü olduğu halde, onun milli bayram olarak kabul ve ilânı¹, yine bu değer yargısının bir ifadesi olmalıdır.

Atatürk, 19 Mayıs 1919'daki ilk gelişinden sonra Samsun'u üç kez daha ziyaret etti. Burada söz konusu olay, 20-24 Eylül 1924 tarihleri arasındaki ikinci ziyaretleridir. Gazi, üçüncü ziyaretlerini uzun bir gezilerinin devamında 16-18 Eylül 1928 tarihlerinde gerçekleştirdi. Bu gezi, İstanbul'dan İzmir Vapuru ile 14 Eylül'de Karadeniz'e açılmasıyla başladı. Samsun, Amasya, Sivas, Kayseri yoluyla 21 Eylül'de Ankara'ya varışı ile sona erdi. Dördüncü ziyaretleri ise 17 Kasım 1930 da Ankara'dan hareketle Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya üzerinden 22 Kasım'da Samsun'a gelmesi ile başladı. Samsun'da dört- beş gün kaldıktan sonra 26 Kasım'da Ege Vapuruyla Trabzon'a hareket etti. Trabzon'dan deniz yoluyla İstanbul'a gitti. Trakya'yı ziyaret ettikten sonra 6 Ocak 1931 de Ankara'ya döndü.

Gazi'nin yurt gezileri halk arasında büyük bir coşku ve heyecan yaratıyordu. Gittiği her yerde parlak törenlerle karşılanıyor, konuşmalar yapılıyor ve ziyaretlerinden duyulan memnuniyet dile getiriliyordu. Çünkü O, "milletin kurtarıcısı" "devletin kurucusu" idi. Büyük zaferin yaratıcısının

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı.

¹ Dursun Ali Akbulut, "Samsun'un Gazi Günü Ya da 19 Mayıs Bayramı", AAMD, XI/ 33 (Kasım1995), s.771-779.

halkta bu denli ilgi ve itibar görmesi gayet doğaldı. Onu görmek, onun yakınında bulunabilmek duygusal bir tavır olduktan başka, aynı zamanda bir iftihar vesilesiydi. Gazi de kendisini karşılamaya gelenleri sadece selamlamakla yetinmiyor, gittiği her yerde halkla, kamu görevlileri ve kuruluş temsilcileriyle görüşüyor, onların problemlerini dinliyor ve onlara karşı konuşmalar yapıyordu. Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bütün faaliyetleri Anadolu Ajansı tarafından gazeteler vasıtasıyla kamuoyuna duyuruluyordu. Ancak mahalli basın, tanık olduğu olayı Anadolu Ajansı'na ihtiyaç duymadan kendi gözlemleri doğrultusunda kaydediyor, daha ayrıntılı anlatımlarda bulunuyordu. Atatürk'ün yurt gezilerinin en değerli kaynaklarından biri Anadolu Ajansı'nın haberleri olmakla birlikte, mahalli basın da kendi bölgesindeki gezi ile ilgili olarak aynı ölçüde değer taşımaktadır. Bu itibarla, Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'u ikinci ziyaretleri, değişik bir kaynaktan, o günlerde Samsun'da haftalık bir gazete olan Haber gazetesinden alıntılar yapılarak aktarılmaya çalışılacaktır.

Samsun Haber gazetesinde yer alan Gazi'nin konuşmaları ve telgraflarıyla, Gazi'ye hitaben yapılan konuşmalar ve ona çekilen telgrafların bir bölümü Anadolu Ajansı'nın haberleriyle aynı olduğundan, bunlar da daha önce yayınlanmış olduğundan tekrarından kaçınılmış, ancak konunun bütünlüğünün bozulmaması açısından söz konusu metinlerin bulunabileceği kaynaklar da gösterilmiştir. Samsun Haber gazetesi konuya bir hafta ara ile yayınladığı iki ayrı nüsha tahsis etmiştir. Bunlardan ilki 18 Eylül, ikincisi 24 Eylül 1924 tarihli nüshalarıdır. Bu nüshalardan alıntılarla konuyu sürdürüyoruz.

Büyük Halaskârimız Reis-i cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Samsun'a teşrifleri Münasebetiyle tatbik Olunacak Merasim Programıdır.

1- Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini ve refika-ı muhteremeleri Lâife Mustafa Kemal Hanımefendi Hazretleri'ni memleket mebusları, valî, fırka kumandanı, belediye reisi beylerle Samsun hanımları nâmına bir grup Hamîdiye Kruvazörüne azimetle memleket nâmına istikbal edeceklerdir.

2- Reis-i Cumhuriyet Gazi Paşa Hazretleri Tophane İskeleye'ne çıkacaklardır. Vülât, mutasarrıfın ve meb'ûsin-i sabıka ve mütekaidin-i erkân-ı mülkiye ve askeriye, memurin-i hükümet, erkân, ümera, zâbitan ve kıtaat-ı askeriye, mecalis, mütehayyızân ve tüccarân, ulemâ, ve meşayih, kazalar murahhasları, cem'iyât, klüpler, müessesat, aklâm, mahallât hey'et-i ihtiyariyeleri, ecanib ve ahali ve esnafât merbût krokide ta'yin ve irae edilen mahallerde ahz-ı mevki' ve istikbal edeceklerdir. (Krokide tayin edilen mahaller krokideki tertib sırasıyla Serkomiser Hulusî Efendi tarafından irae edilecektir.)

3- Reis-i Cumhur Gazi Paşa Hazretlerine, Ticaret Odası'ndan müntehab iki zât beyler tarafından iskelede tak-ı zafer önünde kısa bir nutku müteakip memleketin servet-i mahalliyesini teşkil eden tütünden mamül iki buket takdim edilecektir.

4- Kıtaat-ı askeriye'nin teftişini müteakib Paşa Hazretleri ve maiyeti ihzar olunan arabalarla belediye dairesine teşrif buyuracaklardır. Müstakbilin arabaları yek-diğerini takiben hareket edeceklerdir. Arabaların hareketini müteakib heyet-i zâbitan ve melfuf krokide bir ilâ onüç numro ile işaret edilen heyeât ve cemiyât Serkomiser Hami Bey delâletiyle ve tertib sırasıyla yaya olarak belediyeye hareket edeceklerdir.

5- Belediye dairesi önünde merbut krokide irae edildiği üzere ahz ve mevki etmiş olan maarif müdirân-ı heyeât-ı talimiye, kız ve erkek mektepleri ve talebeleriyle Darüleytâm müdür ve muallimleri ve talebeleri ve belediye meclisi azası tarafından Paşa Hazretleri istikbal olunacak ve iki küçük hanım tarafından kısa bir nutku müteakib iki buket takdim edilecektir.

6- Reis-i Cumhur Gazi Paşa Hazretleri bir müddet istirahat buyurduktan sonra ber-vech-i zîr tertip sırasıyla yek-diğerini takiben grup grup vali bey tarafından resm-i takdim ifa edilecektir.

Birinci Grup : Vülât, mutasarrifin ve mebûsin-i sabıka ve mütekaidin-i erkân-ı mülkiye ve askeriye.

İkinci Grup: Ümerâ ve Zâbitan-ı askeriye.

Üçüncü Grup: Bilumûm rüesa-yı memûrin-i hükümet.

Dördüncü Grup: Meclis-i Umûmi, meclis-i idare ve meclis-i belediye encümen-i daimi-i vilâyet azalarıyla mütehayyizan ve tüccârân-ı memleket.

Beşinci Grup: Müftü, ulema ve meşayih-i belde.

Altıncı Grup : Kazalar murahhaslar.

Yedinci Grup: İhtiyat zabitan cemiyeti ile mütekaidin-i mülkiye ve askeriye ve Türk Ocağı ve İdman Mıntıka Hey'eti ve klüpleri ve Muallimin Derneği nâmlarına müntehab ikişer aza.

Sekizinci Grup: Erkân-ı matbuat, baro, Hilâl-i Ahmer hey'etleriyle ve etıbbâ-yı mülkiye ve Eczacılar Cemiyeti nâmlarına müntehab ikişer aza.

Dokuzuncu Grup: Mahallât heyeât-ı ihtiyariyesinden müntehab ikişer aza.

Onuncu Grup: Her esnaf cemiyetinden müntehab ikişer aza.

Onbirinci Grup: Mübadele ve muhtelit komisyonu heyeti ile müessesat-ı maliye müdür ve direktörleri ve müteberân-ı ecnebiye.

7- Daire-i hükûmete, fırka ve kıtaat-ı askeriye'nin teftişine ve beldemiz müessesatından Darüleytâm'a ve İstiklâl Ticaret Mektebi'ne, mülki ve askeri hastahanelerine ve milli idman klüplerine ve gece Samsun gençleri tarafından temsil edilecek piyesin temâşâsına ve Samsun- Sivas hattına ve milli sermaye ile inşa edilecek olan Samsun-Çarşamba hattı vaz'-ı esâsına teşrifleri tasvib-i riyâsetpenâhilerine arz olunacaktır.

8- Şehir nâmına daire-i belediye ziyafet verilecek ve belediye azasından Edhem Veysi Bey tarafından Samsun halkının minnet ve şükranları arz ve iblâğ edilecektir.

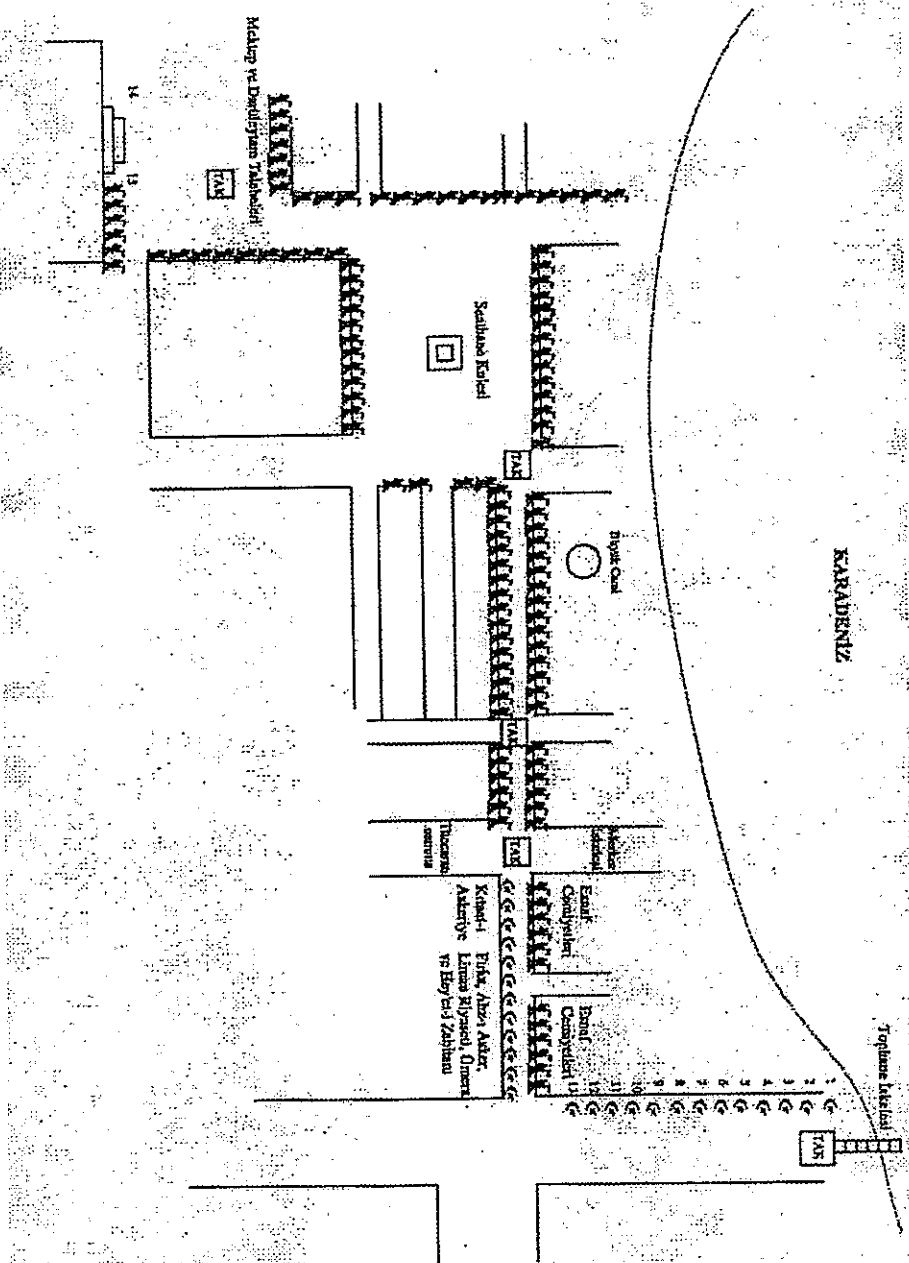
9- Gece memleket nâmına Şahinzâde Remzi Bey'in hânesinde misafir edilecektir.

10- Daire-i belediye merasim-i kabulîyenin icrası sırasında grupların intizar salonlarına alınmalarına ve intizara meydan bırakmaksızın grupların yekdiğerini takiben salona i'zamlarına ve bu husustaki teşrifata meclis-i belediye azasından Avni ve muhasebe-i vilâyet başkâtibi Cemal Beyler memurdurlar.

11- Gazi Paşa Hazretleri geceyi Samsun'da geçireceğine nazaran kıtaat-ı askeriyenin iştirakiyle idman klüpleri, Darüleytam ve mekâtib-i sâire talebesi tarafından fener alayı tertib ve icrâ edilecektir.

12- reisi-i Cumhuriyet Gazi Paşa Hazretleri'nin Samsun'dan müfarakatleri teşyi' merasimi de ikinci maddede mezkûr kroki tertibi vechile ifa kılınacaktır.

KARADENİZ

İZAHAT:

- 1- Vülât, mutasarrıfın ve meb'ûsın-i sabıka ve mütekaidin-i erkân-ı mülkiye ve askeriye.
- 2- Müfti, hey'et-i adliye.
- 3- Muhasebeci, Tahrirat Müdürü, Divan-ı Muhasebat Murakıbbı, Nafia ser-mühendisi, Sıhhiye Müdürü, Ziraat Müdürü, Polis Müdürü, Ziraat Bankası Müdürü, Muhasebe-i Husûsiye Müdürü, Posta ve Telgraf Müdürleri, Baytar Müfettiş ve Müdürü, Orman Müdürü, Merkez Hükümet Tabibi, Memleket ve Frengi Hastahaneleri Ser-tabibleri, Evkaf Müdürü, Tapu Müdürü, Nüfus Müdürü, Hapishane Müdürü, Eytam Müdürü, Rusûmat Müdürleri, İmar ve İskan Mıntıka Müdür ve Muavini, Şimendüfer Hey'et-i Fenniyesi.
- 4- Meclis-i umumi, meclis-i idare, meclis-i beledi, encümen-i daimi azaları.
- 5- Mütéhayyizan, tüccârân ulema ve meşayih-i belde.
- 6- Kazalar murahhasları.
- 7- İhtiyat Zabitan Cemiyeti ve mütekaidin-i askeriye.
- 8- Türk Ocağı, İdman Mıntıka Heyeti ve klüpler ve Muallimin Derneği.
- 9- Erkân-ı matbuat, baro heyeti ve Hilâl-i Ahmer, İmdad-ı Sıhhi Şubesi Hey'etleri etibba-yı mülkiye ve eczacılar.
- 10- Reji başmüdürü, fabrika müdüriyeti, duyun-ı umumiye müdüriyeti, Seyr-i Sefâin müdür, Sahil Sıhhiye Müdüriyeti.
- 11- Biliümüm devair ve memurın ketebesı.
- 12- Mahallât hey'eât-ı ihtiyariyesinden müntehab ikişer aza.
- 13- Mübadele muhtelit komisyon hey'et-i, Osmanlı Bankası ve Selânik Bankası drektörleri, muteberan-ı ecnebiye.
- 14- Paşa Hazretleri'ni belediye önünde istikbal edecek belediye azası.
- 15- Maarif müdirânı ve hey'et-i ta'limiyesi.

NOT: -Yolların kapanmaması ve intizamın temini için müstakbilin ve ahali-i kıramın piyade kaldırımalarında iki veya üç sıra ile ahz-ı mevki' etmeleri temin olunacaktır.

-Paşa Hazretleri'nin daire-i belediyeyi teşriflerini müteakib, hey'etlerin, esnaf ve ahalinin belediye önünde mekteb talebelerinin intizamına hâlel getirmemek üzere tanzimine polis müdürü, jandarma kumandanı ve inzibat zabiti memurdurlar.

Reisicumhur Gazi Paşa Hazretlerinin Seyahatleri²

Muhterem Reis-i Cumhurbaşumuz Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri refika-ı muhteremeleri ve hemşire-i ismetpenâhileriyle Hamidiye Kruvazörüne râkiben Trabzon'u teşrif buyurmuşlardır. Trabzon'dan Rize'ye hareket buyuracaklar ve avdette Samsunumuzu da vücutlarıyla müşerref kılacakları pek büyük meserretle istihbar olundu.

Münci-i vatan Gazi Paşa Hazretleri'nin istikballeri için hükümet, belediye ve umûm halk tarafından pek muşâ'şa' hazırlıklar yapmaktadır. Şehrimiz Gazi Paşa Hazretleri'ni pek samimî ve kalbî tebcil ve ihtiramla karşılayacaktır.

Herkes büyük reisini, halâskârını görmek ve tazimatını tezahür etmek için muntazır ve müteheyyiçtir. En küçük yavrularımız da her gün sevimli yüzü solmamasını masum yürekleriyle temenni ettikleri Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin müjde-i teşrifîyle pür meserrettirler. Muhterem Reis-i Cumhurbaşuza selâmetli seyahatler temenni ederiz.

Samsun Sahil Demiryolu-Gazi Paşa Hazretlerinin Cevapları³

İmtiyazı Nemlizâde Mahdumları Efendilere i'ta edilip keşfiyat-ı fenniye-i ibtidaiyesi bil'icrâ evrak-ı fenniyesi Nafia Vekâlet-i Celilesi'nce tasdik olunan Samsun-Çarşamba demiryolunun hafta içinde vaz'-ı esas merasiminin icrası takarrür etmiş ve istihzarat-ı lâzimeye mübaşeret olunmuştu.

Reis-i Cumhur Gazi Paşa Hazretleri'nin şehrimize teşrif edeceklerini istihbar eden Nemlizâde Mahdumları Efendiler âtide münderiç telgrafnâme-yi, Gazi Paşa Hazretleri'ne keşide etmişler ve reis-i müşarün ileyh hazretlerinden icrasına müsaade buyurmalarını istirham eylemişlerdir.

Her iki telgrafnâme-yi ber-vech-i âti derc-i sutûn-ı mefharet eder ve memleketimizde ilk def'a olarak bütün müessislerin, Türk hey'et-i fenniyesiyle inşasına teşebbüs ettikleri eserin vaz'-ı esası merasiminde gazi-i muhteremin huzurlarını, millet ve memleket için kabil-i hayr addederiz.

Trabzon'da Hamidiye Kruvazörü'nde Reis-i Cumhur Gazi Paşa Hazretleri'ne⁴

İlk eser-i celil-i devletleri olarak imtiyazı tasdik ve şirketimize tevfiz buyurulan Samsun-Çarşamba- Bafra temdidi şimendüfer hattının güzergâh ta'yini ve haritalarının tanzimi gibi muamelât-ı evveliye hitam bularak evrak-ı fenniye Nafia Vekâlet-i Celilesi'nce tasdik edilmiştir. Bu hafta içinde ameliyata

² Haber, 18 Eylül 340/1924, numro:48.

³ Haber, 18 Eylül 340/1924, numro:48.

⁴ Haber, 18 Eylül 340/1924, numro:48.

başlanması takarrür ettiği bir sırada zat-ı sâmi-i fehîmânelerinin Karadeniz sahiline şerefbaşı seyahat olmalarını maalmesâr istihbar ettiğimizden müessisleri, hey'et-i fenniyesi Türk olan şirketimizin şimdiye kadar harita üzerinde meydana getirdiği eserî bundan böyle toprak üzerinde başlayacak ilk amelîyatının zat-ı samî-i devletleri tarafından lûften ifa buyurulması istirhamını arza müsaade-i celilerini rica eyleriz. Re'yigân buyurulacağından kat'iyen emîn olduğumuz lûtf-ı celîl-i devletleri tarih-i cumhuriyetimizin sahife-i iktisadiyatında ilk def'a imza buyurduğunuz imtiyaz müsaadesinin taraf-ı devletlerinden fi'len başlanmış bir eserini yazdırıp Türk milletinin de hatıra-ı şükranına hakkeyleyecek ve Türk sermayedarânına da tazeyâne-i şevk ve gayret olacaktır. Samimiyet-i rûhumuzdan doğan istirhamâtımızı lûften kabul ile Samsun halkını tesrir ve istihzârat-ı lâzîme için teşrif-i devletlerinin zamanını emr buyurmanızı ihtiramât-ı mahsusamıza terdifen rica ve arz eyleriz Paşa Hazretleri.

Nemlizâde Mahdumları Galip
fi 16 Eylül 1340

Samsun'da Nemlizâde Mahdumları Galib Bey'e⁵

Samsun- Çarşamba- Bafra temdidi şimendüfer hattının toprak üzerinde başlayacak olan ilk amelîyatında bulunmak benim için fevkalâde mucib-i meserrettir. Ancak Samsun'a yevm-i muvasalatımızı henüz tesbit mümkün olamadığından inşaatın bu yüzden te'hîr edilmemesini de rica ederim.

Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal

Ayrılırken⁶

Sevgili Muhterem Gazi Paşamız! Mücahede-i istihlâsa başladığımız Samsunumuz sizi kucağında taşıyarak mehsûd ve mes'ûd olduğu dört günde bizim istikbal yolumuzu dehanızın nûrlarıyla tenvir ve irâe buyurdunuz. Vecd ve heyecan içinde kalbimize hakkettiğiniz ulvi hitaplarınız, âhenin dustûrlarınız teâlî ve terakki yolunda rehberimiz olacaktır. Huzur-ı şehâmetinizde bütün mevcudiyetimizle va'd ve te'mîn ederiz ki bizi daima bir muîm olarak gösterdiğiniz yolda fasılasız muakkıbınız olarak müşahede buyuracaksınız.

⁵ Haber, 18 Eylül 340/1924, numro:48. Gazetenin aynı nüshasında Anadolu Ajansı'ndan alınan 16 (Eylül 1924) tarihli haber bulunmaktadır: "Trabzon'da Gazi Paşa'ya Yapılan Tezahürat".

⁶ Haber, 24 Eylül 340/1924, numro:49.

Vücudunuzla şehrimizi müşerref kıldınız. Dört gün bir lemha-ı basar gibi geçti. İhtiyakımıza hiç doyamadık. Çok ve pek çok müteessiriz ki size olan hürmetlerimizi, tebcillerimizi izhar için ruhumuzun, dimağımızın hulk ve lisanımızın izhâr ettiği kelimât-ı vefireye ve şükr-ı güzârâne samimi kalbimizin hissiyatını tamamıyla ifham edemedi. Dünyada hürriyet ve istiklâlin her şeyden muazzez ve muhterem ve mukaddes olduğunu her kes mu'terifdir. İşte siz, istiklâli imha ve hürriyeti gasbedilmiş vatanımızın halâskârısınız. Sizi ne kadar tebcil etsek, ne derece âsâr-ı takdis göstersek yine bize verdiğiniz bî-paha ni'metin şükrünü ifâ etmiş olamayız.

Paşa Hazretleri, beş sene evvel geçmiş olduğunuz yola çıkıyorsunuz. Evvelce nazarlarında vatanperverlik, salabet, ibtilâ-yı hürriyet gördüğünüz çehrelerde biraz da ye's ve gam vardı. Bu seyahatte müşerref-ı enzârınız olacak simaları istikbalden emin ve varlığına hakimiyete malik olmaktan mütevellid bir hâle-i surûrla muhât göreceksiniz. Her fâni vücûd-ı eseriyle iftihar eder. Sizin eseriniz Türk ırkı bâki kaldıkça devam edecektir. Fakat siz eserinizle değil, eseriniz sizinle müftehir olacaktır. Gezeceğiniz her belde sizin vatanperverâne heyecânınızdan Türk milletinin yılmaz ve yıkılmaz olduğuna kanaatinizden, imânınızdan hissedâr olarak bugün sevinçle titreyerek sarıldığımız hürriyetin, cumhuriyetin parlak ve nûrlu âbidesini vücûda getirmeğe bütün gayretini sarfetti. Dostlarımızın, düşmanlarımızın kemâl-i büht ve hayretle gördüğü mes'ûd inkılâb meydana geldi. Ancak ilâhi bir imanın ilhâm edeceği bir asabiyetle bütün Anadolu'nun çalıştığı bu bina-yı muazzamın sâni'i sizsiniz. Büyüklerine, hâdimlerine en samimi sûrette izhar-ı merbûtiyet şiârından olan milletimiz, büyük Türk milleti sizin ölçülmesi için mikyas bulunamayan şanlı âsârınızı neslen ba'de nesl unutmayacak ahlâf -ı dâsitan-ı şeref ve şehâmetinizi terennüm edecektir. Zât-ı Riyâsetpenahilerine ve refika-ı ismetnûmâlârina selâmetler dileriz, Büyük Gazi!

Zafer Yıldızına⁷

Ey büyük milletin ilk hadim-i istiklâli,
İrk-ı ma'sûmumuzun rehber-i şehrâh-ı kemali
Asumandan bizi tenvir için inmiş gibisin
Türklüğün ufk-ı siyahında doğan gün gibisin
Garbın alçakça inen dest-i siyasisi bizi
Hufre-i mizâne sürüklerken, hemen şu'lenizi
Neşr edip zulm u esaretten halâs eylediniz
Saye-i nûr-ı dehânızla uyandık hepimiz.
Rehber olduğça ziyânız bize her dem elbet

⁷ Haber, 24 Eylül 1924, numro:49.

Ebediyyen bu vatan şâd olacak, nûrlanacak
Azminizle yeniden canlanan öksüz millet
Nâm-ı ulvinizi takdis ile her an anacak!

Münir Hamdi*

Samsun'da Beş Şerefli Gün Beş yılın Hasretini Dindirdi⁸

Birinci Gün: 20 Eylül 1340

Evvelki gün Samsun ve Samsunlular, hatırası kalblerinde ebediyyen menkûş kalacak büyük tarihî bir gün yaşadılar.

Beş yıl evvel üzerinde zulüm ve esaret bulutları dalgalanırken sessizce bağrında sıktığı aziz misafirini o günlerin yâd-ü hüznüyle tekrar karşılayan memleket, sevinç ve hasret duygularıyla sarsıldı.

Nazarları tıfukta Hamidiye'nin yükselen dumanlarına temerküz ederken bütün çehrelerde bir levn-i tehassür uçuşuyor ve bütün kalblerden gizli ve tatlı heyecanlar taşıyordu.

Saat bir buçukta limana giren sevimli kruvazörümüzle Peyk-i Şevket torpidosu, sokak ve caddelerde birer mahşer yaratan halk kitesini sahile doğru sabırsızca sürükledi.

Hey'et-i tertibiyenin tanzim ettiği programı bile halkın meserretini izhâr için çok fazla duyduğu ihtiyacı tatmin edemiyor ve kalplerden kopan iştiyak ve saadet tufanlarıyla ihlâl ediliyordu.

Gazi Paşasının beş yıl evvel emeller ve ümidler getirdiği bu mağmûm diyarın ilk eşığı olan Tophane İskeleyinde hazırlanmış müzeyyen takım üzerinde meşe, defne yapraklarıyla çerçevelenen levhada okunan:

Samsunlular, kurtuluş yolunda parlayan Dehâ yıldızı minnet ve şükrân çelenkleriyle hâleler

ibaresi, bütün memleket halkının kalbini ayrı ayrı temsil eder gibi titriyordu.

Hamidiye ve Peyk-i Şevket, denizin durgun sathında süzülürken vali ve fırka kumandanı beyler, Büyük Gazi'yi gemide istikbal için iskeleden hareket ettiler.

Erkân-ı hükûmet, mebûsin ve metekâidin-i askeriye ve mülkiye gurupları fen ve ilim heyetleri, tüccârın, eşraf-ı belde, erkân-ı matbuat, baro

* Haber gazetesi yazı işleri müdürü.

⁸ Haber, 24 Eylül 340/1924, numro:49.

hey'eti, idman ocakları azaları, iskele takından itibaren muntazam birer sınıf teşkil etmişlerdi.

Gemiden atılan selâm topları, kalblerdeki heyecan-ı iştıyakı daha ziyade arttırdı.

Gazimizin râkib olduğu motor iskeleye yaklaşırken bütün civarı derin bir sükût kapladı ve nihayet zafer incisiyle reha heykeli iskele üzerinde arz-ı endam eyledi.

İlk kurbanlar ilk ayak basılan noktada kesildi. Halk gözlerine inanamıyor ve güya pek tatlı bir efsanenin titretici dakikalarını yaşıyordu.

Paşa Hazretleri taka yaklaşırken, kadın, erkek, çocuk, genç, ihtiyardan mürekkep kitlelerin sahile doğru akınları başlamış ve taşkın kalblerin raşeleri her gözden birer katre meserret akıtmıştı.

Büyük Gazi'nin, esatirin tunç heykelli kahramanlarına gıpta doğuran çehresinde dehâ nûruyla tevazu' şu'lesi yan yana parlıyordu. Tak önünde müstekbilinin ayrı ayrı ellerini sıktılar ve refika-i muhteremeleri Lâtime Gazi Hanımefendi ile halkımızı selâmlaya selâmlaya yürüdüler ve çok sevdikleri ordunun kahraman efradına yaklaştılar.

Paşa, her askerin çehresini tedkik ederken hissettiği ilhamı gözlerinde yaşıyordu.

İstiklâl Ticaret Mektebi'nin önü geçildikten sonra halkın izdihamı hasebiyle mecburen arabalara binildi.

Belediyeye doğru ağır ağır yürüyen arabanın tekerleri arasında sürünen ve o tekerleri öpmek sûretiyle hiss-i iştıyakını tatmin eden Samsunlular, artık programın çizdiği hatları temadi ettiremeyecek coşkun bir vaziyete girdiler.

Saathane Meydanı'ndan aheste meşy ile geçildi. Küçük sokaktan sonra nazarlarda beliren Belediye Meydanı mektepleri yetimler ve askerlerle daha başka bir manzara irae ediyordu.

Etraf kâmilten tezyin edilmiş ve büyük bir takın üzerinde :

*Ey Zafer Nûru, Büyük Gazi bu gün bastığın her yer
Beş yıl evvel bize bahş ettiğin ilham ile titrer*

beyti yazılmıştır.

Belediye heyetiyle, muallimin heyeti arabadan inen Gazi'yi selâmlarken İnas Mektebi'nden iki hanım heyecan doğuran munis hitabelerden sonra Gazi Paşa'ya ve refikaları hanımefendiye birer buket takdim ettiler. Büyük Dâhi, bilhassa küçük hanımların hitabelerini dinlerken Dumlupınar'da hitab ettiği gençliğin yarının analarını derin hislerle tahayyül ediyordu.

Belediye binası dahilinde mermer merdivenler üzerinde kordon teşkil eden İnas Mektebi talibâtı halâşkârımızı ayrı ayrı ve çok samimi neş'elerle selâmladılar. Paşa Hazretleri Riyaset odasında bir iki dakika istirahat buyurduktan sonra Vali Fahri Beyefendi tarafından kendilerine takdim edilen grupları birer birer karşıladılar ve müteâkiben halkın dışarıdaki tezahüratını temâşâ için belediye balkonuna çıktılar. Sevinç duygularıyla tekrar yaşıyan

gözler Büyük Gazi'yi doya doya seyrettiler ve saat üç buçukta alkış tufanları içinde arabaya binen Paşa Hazretleri ve refikaları hanımefendi ikametlerine tahsis buyurulan Şahinzâde Remzi Bey'in konağına geldiler.

Akşama doğru şehrin semasını yıldızlar örterken sokak ve caddeler müteaddid fener alayları ve mes'ûd kafilelerle dolmuş idi.

Paşa Hazretleri, refikaları hanımefendi ile daire-i belediyeyi teşrif buyurdular.

Belediye binasında şereflerine verilen ziyafet esnasında irad buyurdukları nutukta⁹:

Bugün idare-i memleket mes'ûliyetini taşıyan hey'etin mefkûre ve maksad itibarıyla bütün millete şamil unvanının, Halk Fırkası olan Cumhuriyet Fırkası olduğunu ve memleketi selâmet ve saadet sahasına isâl edecek yolun bir ve muayyen bulunduğunu beyan buyurduktan sonra *"Bu kıymetli memleket, bu temiz şuurlu halk, zaman zaman lâyük olduğu derecede temsil edilememiş bulunmakta beraber ben Samsun'u ve Samsunluları daima ilk gördüğüm ve bugün tekrar gördüğüm gibi tasavvur etmekte asla tereddüd etmedim."* demişlerdir.

İkinci Gün: 21 Eylül 340

Memleketin bir ak semasında yükselen güneş, zafer nûrunu selâmlarken Büyük Gazi ilk bastıkları bu beldede cumhuriyetin ilk nişâne-i feyz ve terakkisi olan Samsun-Çarşamba hattının inşasına başlama merasiminde bulundular.

Merasim meydanında zarif bir tak ile müteaddid gölgelikler ihzâr edilmiş ve etraf kırmızı bayraklar ve defne dallarıyla süslenmişti. Hattın sahib-i imtiyazı olan Nemlizâde Galip Bey'in zîrdeki nutku ile merasime başlandı¹⁰:

Nutku müteakib Gazi Hazretleri ve Vali Fahri Bey ihzâr olunan günmüş kazma ve kürekle vaz'-ı esas merasimini icrâ eylemişlerdir.

Hat boyunda kesilen kurbanlarla merasime nihayet verilmiş ve Paşamız maiyet-i erkânıyla daire-i hükümete gelmişlerdir.

Burada me'mûrîn ile ayrı ayrı hasbihal eyledikten sonra fırka kumandanlığını askeri, gurebâ hastanelerini, Alyıldız Spor Klubünü ve beş sene evvel karargâh ittihaz eyledikleri bina ile aynı günlerin mağmûm gecesinde duvarlarına üç dört saatlik hatıratın akisleri çarpan Dârüleytâm karşısındaki evi ziyaret ettiler.

Gecde ikamet buyurdukları Remzi Bey binası önünde pek samimi duygu elemli bir marş terennüm ederek geçen küçük bir kafilden mutahassis olan

⁹ Nutkun tamamı için bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, (1906-1938), Ankara 1959, s.190-192

¹⁰ Nemlizâde Galip Bey'in nutku ile Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın cevabi nutukları için bkz. *Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri*, Sadeleştiren Nuri Onat, İst.1984, s.97-99. Gazi'nin nutku için ayrıca bkz. *Atatürk'ün Söylev Demeçleri*, II, s.193-194.

Paşa Hazretleri bu kafileyi pencereden selâmlamak suretiyle iltifat gösterdiler ve bilâhîre halkın alkışları arasında otomobile râkiben İstiklâl Tiyatro Binası'nı teşrif buyurdular.

Alyıldız Spor Klubü tarafından tiyatro binası pek muntazam tefriş edilmiş ve Samsun hayat-ı içtimaiyesinde ilk mazhariyet olarak tiyatro salonunda Türk hanımlar da arz-ı vucûd eylemişlerdir.

Üçüncü Gün : 22 Eylül 340

Mes'ûd beldemizin aziz misafiri bugün bir kısmını ikamet buyurdıkları binada hususi ziyaretleri kabul etmekle geçirdiler. Refikaları hanımefendi de grup grup gelen Samsun kadınlarıyla hasbihal eylediler.

Gece İstiklâl Ticaret Mektebi'nin davetine icabet buyuran Paşa, mektep salonunda muallim ve muallimeler tarafından verilen çay ziyafetini şereflelendirdiler. Necm-i Terakki İnas Mektebi muallimelerinden bir hanımın¹¹ ilk hitabesi müncimiz üzerinde pek çok te'sirler bırakmış ve Büyük Gazi'yi cidden mütehassis eylemiştir.

Hanımın ve bir muallimin hitabesinden sonra salonda muallim sıfatıyla hazır bulunan sarıklı bir hoca, bugünkü genç ve dinç mefkûrecilerle malûm olan o mev'hûm menba'dan aldığı ilham ile manasız sözlerle hâzırûni- program haricinde- işgal etmiş ve "ve'ttini ve'z zeytûn" âyet-i kerimesini kendi zavallı kafasıyla teşrihe çalışmak istemişse de bunda muvaffak olamaması haslet-i tevazû'uyla hoş gören Yüce Dahi'yi ayrıca bir mevzû'a sevk etmiş ve Paşa şü irâd-ı nutuk etmiştir¹².

Dördüncü Gün : 23 Eylül 340

Gazi Paşa Hazretleri bugün Samsun'da iskân olunan Drama ve Kavala mu'teberanının ziyaretlerini kabul ve ahvallerini, ihtiyaçları hakkında ma'ruzatlarını dinlemiştir. Refika-i muhteremeleri hanımefendi de Samsun hanımlarına iade-i ziyaret eylemişlerdir.

Beşinci Gün : 24 Eylül 340

¹¹ Samsun Necm-i Terakki İnas Mektebi başöğretmeni Sabiha Hanım'dır. Konuşması için bkz. *Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri*, s.100-102.

¹² Gazi'nin cevabi nutku için bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, s.194-199. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri, s.104-110. Nutkunun bir bölümünde Gazi Paşa, Samsun'da karşılaştığı Rüşdiye birinci sınıfında öğretmenini adını anmadan işaret etti, ondan övgüyle söz etti. Gazetede bu satırların kenarında el yazısıyla ve Arap alfabesiyle "19 Mayıs Mektebi muallimi merhum Behçet Efendi" yazısı yer almaktadır.

Beşinci yıl nasıl kavuşma yılı olmuşsa beşinci gün de ayrılık günü oldu. Samsun bugün Gazilerinden ayrılırken selâmet temennileriyle münci yolcuya minnēt ve hürmet hislerini serpeceklerdir.

Büyük münci ve halâskârımız Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin 340 tarihine müsadif Çarşamba Günü saat 9 alafangada Samsun'dan müfarakatleri münasebetiyle tatbik olunacak teşyi'- Merasim Programıdır¹³.

Me'mûrîn, bilcümle mekâtib, mütehayyizân, tüccârân, ulemâ, meşayih, kazalarımız hasları, re's-i hey'eât-ı ihtiyariye ve ahali istikbal programındaki krokide gösterilen tertib sırasıyla ve (1) numaralı hey'etin baş tarafı Dârüleytâm'dan gelen bölük Samsun - Çarşamba şosesini kat' ettiği mahalde bulunmak üzere Saathâne Meydanı'na doğru cadde boyunca ahz-ı mevzi edeceklerdir. Mekteblerin baş tarafı (1) numrolu heyetin karşısında bulunacak ve yol boyunca ahz-ı mevki eyleyeceklerdir.

Belediye Riyasetinden¹⁴

Ziyaret-i Riyasetpenahileriyle şehrimizi müftehir kılan Gazi Paşa Hazretlerine halkımızın gösterdikleri şamimi âsâr-ı tebcil pek ziyade kendilerini mütehasis kılmış olduğundan Samsunlulara teşekküratının iblâğını Belediye Riyasetine beyan ve dairesine belediyeye ta'lik olunmak üzere bir fotoğraflarını de lütf ve ihdâ buyurmuş olduklarından iltifat-ı âlilerine arz-ı mehmedet ve hediye-i âlîlerinden dolayı umûma tebşir-i keyfiyet olunur.

¹³ Haber, 24 Eylül 340/1924, numro:49.

¹⁴ Haber, 24 Eylül 340/1924, numro:49.

Tarihte Büyük Adamların Rolü ¹⁵

Bütün terakkiyat-ı beşeriye bir ırkın kâffe-i şahsında tecessüm ettiren bir hizb-i bülehdin zâde-i dehâsıdır.

İnsaniyet bütün terakkiyatını bu nevadir-i rüzgâra medyundur.

Beşeriyette hakiki tekallübât vücuda getiren dehâlar bir kavmin hakiki şâındırlar. Milletın en âlisinden en vasi'ine kadar umûm efradı onun vücuduyla mübahi ve müftehir olurlar.

Bu zevat zamanlarının ve ırklarının azametlerini, kuvvetlerini zatlarında cem' ve icmâl ederler. Siyasiyatta hakiki e'azim o zatlardır ki tevellüd edecek ihtiyâcâtı, mazinin tehiyye ettiği vekayii kable'z zuhûr hiss eder ve takibi icab eden yolu gösterirler. Tarihi akvâmıda büyük adamların rolü bu kısa cümlelerle hülâsa olunabilir. Bu gün Samsun'un sine-i hürmet ve iftilharında misafir ettiği halâskâr ve rehberi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri tarihin revişini değiştiren milletin taliine bir mes'ûd istikamet veren hakiki e'âzım-ı bülehdindir.

Gazi Paşa Hazretleri istihsal-i meşrutiyette fedakârların saff-ı evvelinde bulunmuş, ve ordunun siyasiyatıyla işgalindeki tehlikeyi en evvel görerek bunun men'ine çalışmış idi. (31) Mart hadisesinde saray istibdadına rahne açan uluvv -ı himmeti Trablusgarb harbindeki fedakârlıkları, Çanakkale Harbinde, Suriye Cephesindeki kahramanlıkları birer istihkâr-ı hayat ve feda-yı nefis nümûneleridir. Kısım-ı mahsusumuzda mûnderiç nutuklarında beyan buyurulduğu gibi müşarûn ileyh hazretleri Samsun'u teşriflerinde deniz tarafı düşman donanmasının toplarıyla ve dahil muvasalası Merzifon'daki ecnebi askerlerle kat' olunmuştu. Her tarafta kalblerde saklanan intikam ve istihlâs hisleri bir munci, bir rehber bekliyordu. Paşa Hazretleri ruhları okuyan nazif nazarlarıyla bu hissiyatı keşf ve milletin arzu-yi umûmisini teksif ettiler. Sivas Kongresi, Büyük Millet Meclisi Paşa Hazretlerinin âsâr-ı devletidir. İstihlâs Harbinin safahatını herkes bilir. Paşa Hazretleri buyurdıkları gibi düşman ordusunu vatanın harim-i ismetinde kendi kanyla boğdu. Muzaffer ordumuzun Afyon'dan Akdeniz'e inmesi sekiz dokuz günlük bir iş oldu.

Saltanattan cumhuriyete yetişmek için bir azm-ı bülehd kâfi geldi.

Millete ve ümmete hiçbir faide temin etmedikten maada bilakis ihtirasatı celb Avrupaca endişeyi mucib olan hilafet müessesesinin ilgası, cumhuriyetin te'sisi gibi her biri bir zat-ı derece-i e'azime isâl eden muvaffakiyatı milletimiz Paşa Hazretleri'ne medyundur. Milleti elinden tutup kaldıran, ona rehberlik eden Paşa Hazretleri bize istikbal programını Dumlupınar'daki nutuklarında çizmiş ve göstermiştir: "*Milletin mefkûresi zafer idi. Bundan sonraki mesaisinde muvaffak olabilmek için milli hedefini bütün vuzûh ve katiyetle tesbit ve tayin etmiş bulunuyor. Milletimizin hedefi mefkûresi bütün cihanda medeni bir hey'et-i içtimaiye olmaktır. Dünyada her kavmin mevcûdiyeti, kıymeti, hakk-ı hürriyet ve istiklâle malik olduğu ve yapacağı*

¹⁵ Haber, 24 Eylül 340/1924, numro:49.

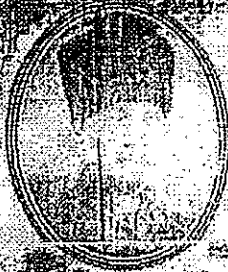
medeni eserlerle mütenasibtir. İçtimai hayatta, iktisadiyatta ilim ve fen sahasında muvaffak olmak için yegâne tekâmül ve teâli yolu budur.

Hayat ve maişete hakim olan ahkâmın zaman ile tefsiri tekemmül ve teceddüdü zarûridir. Medeniyetin ihtira'ları cihani tahavvülden tahavvüle duçar ettiği bir devirde asırlık köhne zihniyetlerle mâzî perestlikle muhafaza-i mevcûdiyet mümkün değildir.'

Milletimizin istihlâs ve istiklâli milletin hakimiyeti bilakaydu şart ele alması rehberimizin bizi pek doğru yola sevk etmiş olduğuna fiili delildir. Bundan sonraki yolda bizi muhakkak i'tilaya, vatani saadele sevk edeceğine bütün kalbimizle inanırız.

Eminim ki, bu kanaat ve imanda bütün millet müttehiddir.

Aziz Samih

روزنامه‌های وینا مسکای روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند

تظیف اوله جون مراسم پروغرا انشور

روزنامه‌های وینا مسکای روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند. این همکاری در زمینه‌های مختلف فرهنگی، علمی و ادبی صورت می‌گیرد. در این راستا، مراسم پروغرا انشور (پروگرام انشور) در وینا برگزار شد. در این مراسم، روزنامه‌های روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند. در این مراسم، روزنامه‌های روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند. در این مراسم، روزنامه‌های روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند.

روزنامه‌های وینا مسکای روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند. این همکاری در زمینه‌های مختلف فرهنگی، علمی و ادبی صورت می‌گیرد. در این راستا، مراسم پروغرا انشور (پروگرام انشور) در وینا برگزار شد. در این مراسم، روزنامه‌های روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند. در این مراسم، روزنامه‌های روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند.

روزنامه‌های وینا مسکای روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند. این همکاری در زمینه‌های مختلف فرهنگی، علمی و ادبی صورت می‌گیرد. در این راستا، مراسم پروغرا انشور (پروگرام انشور) در وینا برگزار شد. در این مراسم، روزنامه‌های روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند. در این مراسم، روزنامه‌های روسیه و جمهوری‌های متحدین آن با یکدیگر همکاری می‌کنند.

توده‌ها

The diagram consists of several rectangular boxes of varying sizes, some containing text or numbers. It appears to be a schematic or a layout plan. The text within the boxes is mostly illegible due to the low resolution of the scan, but some fragments are visible, such as 'روزنامه' (Newspaper) and 'توده' (Group).

اداره مطبوعاتی
بازار محرابی
مطبعه مطبوعاتی

مطبعه مطبوعاتی
بازار محرابی
مطبعه مطبوعاتی

مجلس شورای ملی

مجلس شورای ملی
جلسه پنجم روز شنبه ۱۳۰۲

مجلس شورای ملی در روز شنبه ۱۳۰۲ در جلسه پنجم خود در محل عادی گردید. در این جلسه آقایان ...

در این جلسه آقایان ...

در این جلسه آقایان ...

وزیر مسئله

وزیر مسئله در این جلسه ...

وزیر مسئله در این جلسه ...

وزیر مسئله در این جلسه ...

در این جلسه آقایان ...

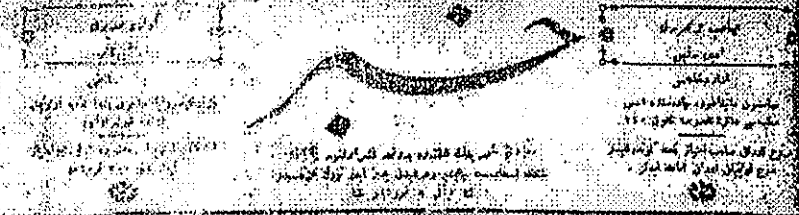
در این جلسه آقایان ...

در این جلسه آقایان ...

وزیر مسئله در این جلسه ...

وزیر مسئله در این جلسه ...

وزیر مسئله در این جلسه ...

مجلس شورای ملی
روزنامه
شماره ۱۱۱
تاریخ ۱۳۰۲

مجلس شورای ملی
روزنامه
شماره ۱۱۱
تاریخ ۱۳۰۲

ماده ۱۱۱
مجلس شورای ملی

بار خنده بود که آدامس را کرد روی

آریلیز کن

در آن زمان که در ایران...
مجلس شورای ملی...
روزنامه...
شماره ۱۱۱...
تاریخ ۱۳۰۲

و اینست که...
مجلس شورای ملی...
روزنامه...
شماره ۱۱۱...
تاریخ ۱۳۰۲

مجلس شورای ملی...
روزنامه...
شماره ۱۱۱...
تاریخ ۱۳۰۲

CANİK SANCAĞI'NIN NÜFUSUNA DAİR BİR DEĞERLENDİRME*

Doç.Dr.Nedim İPEK**

GİRİŞ

Canik Sancağı Tanzimat'tan önce Sivas eyaletinin sınırları içinde yer almaktaydı. 1847 yılında idarî olarak Trabzon'a bağlandı. 1867 *Vilâyet Nizamnâmesi*'ne göre: Samsun, Bafra, Çarşamba ve Ünye kazalarından oluşmaktaydı. 1877'de Terme ve Niksar'ın da ilâvesiyle sancak dahilindeki kazaların sayısı altıya çıktı. 1892'de ise Niksar sancak sınırları dışında bırakılırken, Fatsa kazası Canik'e bağlandı.

1485-1576 yılları arasında Canik sancağının nüfusunda büyük dalgalanmalar oldu. Sancağın nüfusu 1485'te 70-80 bin civarında iken 1520'de 67-76 bine kadar geriledi. 1576'da ise Anadolu'daki nüfus artışına paralel olarak % 60-70 artarak 110 ile 125 bine yükseldi. 1485'te kırsal nüfusun %5'ini oluşturan gayr-i müslim nüfus 1576'da % 3.4'e geriledi. Bafra'nın köylerinde bu oran %7'den %1.3'e kadar indi. Bu gerilemenin sebebi Bafra'nın köylerinde meskûn gayr-i müslim reayanın çevre kasabalara veya Anadolu'nun diğer yerleşim birimlerine göç etmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira, 1485-1576 tarihleri arasında Müslüman nüfus %104 artarken, gayr-i müslim nüfus ancak %15'lik bir yükselme kaydetti¹. 1576-1642 yılları arasında Canik sancağının kır nüfusunda çok büyük bir düşüş söz konusudur².

* Bu makale *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*'nin 10. sayısında yayınlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1- Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, s. 197.

2- Mehmet Öz, "XVII. yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 199-204.

Aynı dönemde Samsun kentinin nüfusuna bakacak olursak, 1485'te şehir dokuz Türk ve bir Rum mahallesinden oluşmaktaydı. Şehirde 2.075 Türk ve 855 gayr-i müslim (Rum, Ermeni, Cenevizli) bulunmaktaydı. Hıristiyan nüfus şehir nüfusunun % 29'unu oluşturuyordu. 1520 tahririne göre ise, şehir nüfusu 1.785'i Türk, 280'i Hıristiyan olmak üzere 2.065 idi. Buna göre Hıristiyanlar toplam nüfusun %13'ünü oluşturmaktaydı. Bir başka ifade ile Hıristiyan nüfusta Türk nüfusa göre daha hızlı bir azalış söz konusudur. 1576 sayımında şehir nüfusunun yine azaldığı dikkati çekmektedir. Bu tarihte şehrin nüfusu 1.529'dur. Bunun 1.364'ü Türk ve 165'i gayr-i müslimdir³. 1642'de ise şehir nüfusu 700'e kadar geriledi. Bu gerilemenin sebebi, her şeyden önce Trabzon ve Sinop limanlarının Samsun'u geride bırakmalarıdır. Ayrıca, bölgenin gelirleri İstanbul, Trabzon ve Amasya'da bulunan Vakıflara tahsis edilmişti. Bu nedenle Samsun *tali* bir liman ve kırsal yerleşmelere pazar olmaktan öteye gidemiyordu. Celâlîler'in ve Kazaklar'ın şehre yönelik saldırıları da nüfusu olumsuz yönde etkiliyordu⁴. XVI. yüzyılda cereyan eden Suhte olayları Kastamonu, Bolu ve Canik çevresi kent, kasaba ve köylerini de kapsayan geniş dağlık ve ormanlık bir bölgede yoğunlaşmıştı. Halk Celâlîler'den korunmak için kalelere çekilmek zorunda kalmıştı.

XVIII. yüzyılda Samsun'un nüfusuyla ilgili elimizde bir kaynak ve inceleme bulunmamaktadır. Bilinen o ki, XIX. yüzyıldan önce gerek Samsun şehrinde ve gerekse sancağın kırsal alanında çoğunlukta olan Müslüman Türk nüfusu Hıristiyan nüfusa göre daha hızlı bir şekilde artmaktaydı. Bu çalışmanın amacı, klâsik dönemde Canik sancağının nüfusunda görülen özelliklerin Tanzimat ve sonrasında devam edip etmediğini, sancak nüfusunun nasıl bir seyir takip ettiğini ve nüfusta görülen değişikliklerin sebeplerini genel anlamda ortaya koymaktır.

I- Canik Sancağı'nın Nüfusu

A- Sancak Nüfusu

1831 nüfus sayımına göre 40.935'i Müslüman ve 14.808'i gayr-i müslim olmak üzere bölgenin toplam nüfusu 55.743'dür⁵. Bu istatistiki bilgiye göre: Sancak

³- Bahaeddin Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 297- 301.

⁴- Mehmed Öz, "XVII. yüzyıl ...", s. 195-196.

⁵- Kemâl Karpat, *Ottoman Population 1830-1914 (Demographic and Social Characteristics)*, Madison- Wisconsin 1985, s. 113.

nüfusunun % 73.43'ü Müslüman, % 26.57'si gayr-i müslimdir. Sancağın 1869-1914 yılları arasındaki nüfusu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir⁶.

	1869	%	1900/1901	%	1914	%
Müslüman	127.540	70.00	229.393	70.88	265.950	67.65
Rum	44.572	24.46	73.427	22.67	98.739	25.10
Ermeni	10.042	5.51	20.184	6.23	27.058	6.87
Katolik	-	-	78	0.02	261	0.06
Protestan	-	-	676	0.20	1.257	0.31
Yahudi	-	-	-	-	27	0.01

Yukarıdaki verilere göre, sancağın zaman içinde değiştirilen sınırlarını dikkate almadığımız takdirde, 1831-1914 döneminde 337.549 kişilik bir artış söz konusudur. Sancak dahilinde Müslüman Türk nüfus çoğunluğu oluşturmaktadır. Gayr-i müslim tebaa Merkez kazada yoğunlaşmış durumdadır. Bu dönemde gayr-i müslim nüfus 8.5, Müslüman Türk nüfus 6.5 kat arttı. 1869-1914 arasında ise Müslüman Türk nüfus 2, gayr-i müslim nüfus 2.3 kat arttı. Sancak sınırlarının aynı olduğu 1900-1914 tarihleri arasında da oran itibarıyla müslüman olmayan nüfus daha fazla arttı. Sancağın genel nüfusu içinde Türkler'in payı 1831-1869 arasında % 3.43 geriledi. 1869-1901 arasında % 0.88'lik bir artış kaydederken, 1901-1914 devresinde ise % 3.23 geriledi.

Nüfus istatistiklerine nazaran sancak dahilindeki nüfus artış hızı Birinci Dünya Savaşı yıllarında binde onbeşten binde yediye kadar indi. Canik Sancağı'nın nüfusu 1918 yılında aşağıdaki tabloda görüleceği üzere 404.275 kişidir⁷. 1918 yılı itibarıyla nüfusta net 2.096 kişilik bir kayıp söz konusudur.

⁶-Türk nüfusuyla ilgili Avrupa kaynakları, istatistiki bir sayım için gerekli olan malzemelere sahip olmadıklarından gerçeklik payı taşımazlar. Bu nedenle yukarıdaki tabloyu Türk istatistiklerine göre tanzim ettik. Nüfus istatistikleri için Bkz. *Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi 1313, 1316, 1319, 1320*; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, Paris 1894, s.10; Kemâl Karpat, *Aynı eser*; Stanford J. Shaw, "Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885- 1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s.199; Justin Mc. Carthy, *Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, London 1983.

⁷ - *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Kalemî (DH.SNM), Nr. 40/15.*

Kaza	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Katolik Ermeni	Protestan
Samsun	46.755	54.200	4.801	19	261	263
Ünye	58.483	5.184	5.763	9	-	-
Bafra	51.418	31.365	1.803	-	-	-
Fatsa	39.026	3.286	1.234	-	-	404
Çarşamba	57.563	4.012	10.798	-	-	616
Terme	23.495	919	2.598	-	-	-
Toplam	276.740	98.966	26.997	28	261	1.283

B- Samsun Şehrinin Nüfusu

İngiliz seyyahı J. Macdonald'a göre 1813-1814'te Samsun şehrinin nüfusu 2.000 kadardı. J. Brant 1836 yılında şehrin nüfusunun 10.000 olarak tahmin etmektedir. Türkler şehirde ikâmet ederken gayr-i müslimler Kadıköy gibi denize nazır arızalı yerlerde yaşıyorlardı. Fener Burnu ve Mert Irmağı ağzı yakınındaki bataklıklar sıtma hastalığına sebebiyet veriyordu. Ağustos 1869 yangını sonrası bataklıkların kurutulmasına teşebbüs edilirken yamaçlar üzerinde yeni mahalleler oluşturuldu. Vital Cuinet'e göre şehrin nüfusu 1860'ta 3.000 iken, 1890 yılında 16.000'e çıktı. Bunun 5.000'i Müslüman, 6.000'i Rum, 3.000'i Ermeni, 2.000'i muhtelif topluluklardan oluşmaktaydı. XX. yüzyılın başında 10.000'i Türk, 8.000'i Rum ve 2.000'i Ermeni olmak üzere şehir nüfusu 20.000'e yükseldi⁸. Şehir nüfusu ile ilgili veriler birbirini tutmamaktadır. Örneğin, Samsun şehrinin nüfusu 1902 ile 1909 arasında Ali Rıza'ya göre 11.000, A. Şerefe göre, 35.000, M. Eşref'e göre 11.000, Dupont'a göre 16.000 kadardır⁹. Millî Mücadele'nin başında ise şehir nüfusu 20.000 olarak gösterilmektedir¹⁰.

XIX. yüzyılda Samsun şehrindeki gayr-i müslim nüfusun bir patlama yaptığını söyleyebiliriz. XV. ve XVI. yüzyıllarda gayr-i müslimlerin şehir nüfusundaki payı %29'dan % 13'e düşerken, XIX. yüzyılda % 69.75'e yükseldi. XX. yüzyılın başlarında ise % 50'ye geriledi. O halde, gerek şehir nüfusu ve gerekse kır nüfusundaki gayr-i müslim payı arttı. Samsun şehir nüfusu ile kır nüfusu mukayese edildiğinde Rumlar'ın ticaretin yoğun olduğu şehirde ve merkez köylerde,

8. Besim Darkot, "Samsun", *IA, X*, İstanbul 1993, s.176.

9. Tuncer Baykara, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, Arazi ve Nüfus", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 194.

10. Tefik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul 1972, s.18.

Müslümanların ise verimli topraklara sahip köylerde yoğunlaştıkları dikkati çekmektedir. Sancak nüfusunda müşahede edilen değişikliklerin sebepleri XIX. yüzyıl boyunca oluşan ekonomik ve sosyal olayların bir sonucudur. Aşağıda sancak nüfusunun gelişimini etkileyen faktörler tartışılacaktır.

II- Canik Sancağı'nın Nüfus Gelişimini Etkileyen Faktörler

A- Ekonomik Faktörler

Canik Sancağı'nın nüfus gelişimini etkileyen faktörlerin başında Samsun kentinin ekonomik konum ve yapısı gelmektedir. Anadolu üzerindeki ticaret yollarından birisi Basra'dan başlayıp Bağdat-Musul-Mardin-Urfa-Diyarbakir-Harpur- Malatya-Sivas-Tokat ve Amasya'dan geçerek Samsun ve Sinop limanlarına kavuşan, oradan deniz yolu ile Karadeniz'in kuzey ve batı sahilleri ile İstanbul'a ulaşan yoldur. Bu ticarî yol sayesinde Selçuklular döneminde Samsun önemli bir liman şehriydi. Osmanlılar döneminde Karadeniz bir Türk gölü haline dönüştürüldü ve yabancı bandıralı gemilerin bu denize girmeleri yasaklandı¹¹. 1546 yılında Basra şehrinin alınması ile bu yol tamamen Türk hakimiyeti altına girdi. Osmanlı-Safevi mücadeleleri sebebiyle İran yolu kapanınca ticaretin ağırlık noktası Basra-Karadeniz hattına kaydı¹².

XVI. yüzyılda Samsun'a yönelik Kazak ve Abaza saldırıları ile XVII. yüzyılda Karadeniz-Basra hattının önemini kaybetmeye başlaması sonucu bu hat üzerindeki şehirlerde sanayi ve ticaret hayatı gerilemeye yüz tuttu ve Samsun köy görünümüne büründü¹³. Bu dönemde kentteki ticarî faaliyetlerin boyutları Trabzon'la mukayese edilemeyecek ölçüde sınırlıydı. Bununla beraber, süreklilik

¹¹Osmanlı Devleti, yabancı gemilerin Karadeniz'deki ticarî faaliyetlerini kesin olarak yasaklamış ve bu yasağı yüzyıllar boyu özenle korumuştur. Yasak süresince bazı Avrupa devletlerine Karadeniz limanlarında serbest ticaret hakkı tanımakla birlikte, bu hak hiçbir zaman kullanılmamıştır. Karadeniz'in *kapalı deniz* statüsü Rusya'nın gösterdiği gelişme ile sarsılmış ise de, Osmanlı Devleti 1787-1830 tarihleri arasında Karadeniz'i tüm devletlere tamamen kapalı tutabilmiştir. Ancak Edirne Andlaşması ile Karadeniz bütün devletlere açık bir deniz haline gelmesine Osmanlı Devleti rıza göstermek zorunda kalmıştır. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Kemâl Beydilli, " Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve " Mîrî Ticâret " teşebbüsü", *Belleten*, Ankara 199, Sayı. 214, s. 688- 751.

¹²- Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz-Basra Körfezi Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 471- 475.

¹³- Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 132- 133.

arz eden bir ekonomi vardı. Tersaneye sunulan hizmetler ve İstanbul'a tahıl sevkiyatı Samsun limanını canlı tutmaktaydı. Samsun limanından İran veya Kefe ile doğrudan kurulan ticarî bağ yoktu. Bu bağlar Trabzon ve Sinop üzerinden kurulmaktaydı. Samsun sadece Orta Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan bir liman kenti konumundaydı.

Bununla beraber, Samsun iskelesi ülkenin pamuklu el sanayisinin önemli merkezleri durumunda olan Tokat, Zile, Amasya ve Merzifon gibi şehirlerin denize açıldığı merkezde bulunuyordu. Bu merkezlerin İstanbul ve diğer Karadeniz limanlarıyla olan ticareti ve ulaşımı Samsun gümrüğü ve iskelesi kanalıyla oluyordu. Kastamonu'dan Tokat'a kadar uzayan bölge XV. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da Karadeniz'in kuzey bölgesinin pamuklu ihtiyacını karşılayan temel üretim bölgesiydi. Kırım'ın elden çıkışını müteakip söz konusu ticaret bir süre daha devam ettiyse de önemini kaybetti. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu mamullerinin yerini İngiliz pamuk ipliği ve pamukluları aldı¹⁴.

XVIII. yüzyıl sonu itibarıyla, Samsun ve havalisi henüz Avrupa sanayi ürünlerinin pazarı halini almamıştı. Bu dönemde, ihracat fazlası dolayısıyla dış ticaret dengesi Samsun ve hinterlandı lehineydi. İhracat ve ithalatta gayri-müslimler önemli bir yer tutmaktaydı. Özellikle Rumlar ve Ermeniler ön plândaydı. Söz konusu ticaret, Türk bandıralı gemilerle yapılmaktaydı¹⁵. XVI. yüzyılda kendi kendine yeten bir ekonomi iken XVIII. yüzyılda serbest ekonomik sisteme doğru bir geçiş söz konusuydu.

XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında merkezî otoritenin sarsılmasından kaynaklanan iç ayaklanmalar baş gösterdi. Güçlü aileler arasında bölgeyi ele geçirme mücadelesi (Canikli Ali Paşa ve Tayyar Paşa İsyanları) ortaya çıktı. II. Mahmud devrinin sonlarına doğru bölgede otorite temin edildi. Merkezî otoritenin sağlanmasından sonra Samsun, ekonomik açıdan tekrar canlanmaya başladı. Bu dönemde, Tokat Kalhânesi'nde üretilen bakır, Canik ve havalisindeki ormanlardan elde edilen kereste ile kendirin tüccara satışı yasaklandı. Söz konusu ürünlerin tersanenin ve ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Samsun iskelesinden İstanbul'a sevk edilmesine dair çeşitli tarihlerde ilgililere emirler verildi. Ayrıca, Canik, Sivas, Çorum ve Amasya'dan toplanan zahirenin İstanbul'un yanı sıra Anapa, Sohum ve Faş'ta bulunan askerî birliklerin iâşe ihtiyaçlarına tahsis edildiğinden buralara nakledilmesine dair ilgili kadı ve naiblerine buyruhdular

14. Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1993, s. 303.

15. Bayram Kodaman, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)*, Samsun 1990, s. 92- 93, 96.

gönderildi¹⁶. Buyruhdulardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı'da birinci ölçüde İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılıyordu. Bu nedenle, İstanbul'un ihtiyacı karşılanmaksızın diğer yerlere zahire satışı yasaktı. Ancak, ihtiyaç fazlasının satılmasına izin veriliyordu. Hele yabancılara zahire satışı kesinlikle yasaktı. Bununla birlikte, daha fazla ücret ödeyen ecnebî tüccarlar el altından zahire alımında bulunuyorlardı¹⁷. Samsun aynı zamanda, Diyarbakir, Harput ve Sivas vilâyetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyordu. Örneğin, İstanbul'dan memleketleri olan Çorum, Perşembe, Arapkir ve Yozgat'a gidenler deniz vasıtaları ile Samsun'a geliyor, şehirde menzilhane konumundaki kahvehanelerde veya hanlarda dinlendikten sonra karayolu vasıtaları ile yollarına devam ediyorlardı¹⁸.

Samsun limanı, Sinop¹⁹ ve Trabzon limanlarının gölgesinde kalmış olduğundan XIX. yüzyıla kadar pek ön plâna çıkamamıştı. Bu yüzyılda üç yeni unsur Samsun'u ön plâna çıkarttı. Bunlardan birincisi Karadeniz'in Avrupa bandıralı buharlı gemi trafiğine açılmasıydı. İkincisi, bölgede tütün ekiminin başlaması, üçüncüsü ise Kafkasya'dan, Trabzon'dan ve Orta Anadolu'dan pek çok insanın göç ederek Samsun ve havalisine yerleşmesiydi. Nüfus artışıyla birlikte Avrupalı tüccarlar da Samsun'a yerleşmeye başladılar. Başta, tütün, hububat ve deri olmak üzere, çeşitli hammaddelerin dışsatımı hızlandı²⁰. Bu üç yeni faktör Samsun'un hem ticaret merkezi, hem de ulaşım merkezi haline gelmesini sağladı. Karadeniz'in açık ekonomi haline gelişi, 1838 Sözleşmesi ve Tanzimat Fermanı ile tekellerin ve kısıtlamaların kaldırılması serbest ekonomiye geçişi gösterir. Bu dönemde 1840-1870 (Kırım Savaşı, Amerika İç Savaşı) ve 1890'lı yıllarda (1896 tarım ürünleri fiyatlarındaki ani artış) iki büyük canlılık devresi yaşayan liman kentleri ehemmiyet

16- Mehmet Beşirli, *XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyeye Siciline Göre H. 1200- 1255; M. 1785- 1839)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993, s. 125, 129, 154, 213, 257, 422- 423, 450.

17- Yücel Özkaya, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Azınlıklar ve Samsun'un İktisadî Durumu Hakkında Görüşler", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.121.

18- Osman Keskiner, "1763 no'lu Samsun Şer'iyeye Sicil Defteri (H. 1274-1277)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1990, s.361, 504- 507, 569, 657.

19- Sinop'taki ticarî faaliyetler için Bkz. İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdarî Taksimat ve Ekonomik Tarihi)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992.

20- Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 196- 197.

kazandı. Amerikan talebindeki patlama Samsun'daki tütün üretiminin artmasına vesile oldu²¹.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, Basra-Bağdat-Kirmanşah yolunun önem kazanması ve 1872 tarihinde Poti-Tiflis demiryolunun hizmete alınması sonucu Trabzon'un ticarî hacmi azalmaya başladı. Buna karşılık Samsun, Giresun ve Rize gibi limanların ticarî hacmi tedrici olarak arttı. Türk tarım ürünlerinin dünya piyasasına açılması, talebin ve üretimin gün geçtikçe artmasına paralel bu limanlar büyüdüler. Bunlar, aynı zamanda Osmanlı pazarlarının çıkış noktalarıydı. Dahası düzgün yollarla Anadolu'nun verimli bölgelerine bağlanmışlardı. Samsun'un iç bölgeleri başta tütün ve mısır üretimi olmak üzere tarıma son derece elverişliydi. 1838 andlaşması ile ziraî ürünler üzerindeki tekel kaldırıldığında Canik bölgesi Avrupa pazarlarına açıldı. İngiltere, Fransa ve diğer ülkelerin 1846'dan sonra tahıl ithalatındaki kısıtlamaları kaldırmaları üzerine, Avrupa'nın Türk tütünü ve mısırına yönelik ilgisi daha da arttı. Sonuç itibarıyla, Samsun, yerel ürünlerin taşınmasında çok önemli bir limana dönüştü ve ihracat değerlerinde genellikle Trabzon'u geçer hale geldi²². Samsun merkezde 1893'de tütün fabrikası hizmete alındı. XIX. yüzyılın sonlarında Canik genelinde 885 mağaza, 584 dükkan, 14 han mevcuttu²³. Özellikle şehirdeki mağazaların çok sayıda bulunması ticarî canlılığın bir göstergesiydi.

Anadolu'nun iç noktalarından Samsun'a gelinceye kadar oldukça bozuk olan yollar sebebiyle, Ankara Demiryolu'nun açılmasını müteakip, Orta-Anadolu ürünlerinin bu hatla taşınması Samsun'un ticarî hayatına önemli bir sekte vurdu. Geleneksel dönemde karayolları genellikle askerî amaçla timar sahipleri tarafından yapılır ve işletilirdi. Tanzimat'la beraber ana yolların yapım ve onarımını devlet üstlendi. Karadeniz'deki karayolu şebekesi 1885 sonrasında gelişti. Şehirdeki canlılığı tekrar temin maksadıyla Mutasarıf Nuri Paşa'nın teşebbüsleri ile Bağdat, Bafra ve Çarşamba şoselerinin inşasına başlandı²⁴. XIX. yüzyılın sonu itibarıyla, Samsun-Sivas, Bafra-Samsun-Çarşamba-Terme-Ünye ve Kavak-Erbaa karayolları hizmete alındı²⁵. XX. yüzyılın başında Samsun bir yandan Doğu Karadeniz'e, bir

21- Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, "Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kentleri", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800- 1914)*, İstanbul 1993, s. 128- 150.

22- A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, s. 61 vd; Mübahat Küttükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13- 17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 106.

23- Mehmet Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998, s. 95.

24- Mehmed Arif, *Gürcü Köyleri*, İstanbul 1311, s. 10- 12.

25- *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1320*, s. 114.

yandan da Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'ya karayolları ile bağlanmış oluyordu. Orta Anadolu'nun Karadeniz limanlarına bağlanması sonucu İç Anadolu'dan gelen mallar Samsun limanından ihraç ediliyordu. İthal ürünler de aynı şekilde limandan karayolu vasıtalarıyla Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'ya sevk ediliyordu. 1880'de Samsun'un çağdaş bir rıhtıma kavuşması ile Samsun limanına daha büyük tonajlı gemilerin yanaşmasına ve girmesine imkân tanındı. Ulaşım ağının gelişmesi sonucu çiftçi *geçimlik* tarımdan *ticarî* tarıma yöneldi. Tarım ürünlerinin kolay pazarlanması çiftçileri daha fazla üretime teşvik etti. Sonuç itibarıyla bölgedeki tarım gelişti²⁶. Söz konusu gelişmeyi daha da hızlandırabilmek amacıyla, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Samsun-Sivas-Elcezire arasında bir demiryolu hattının yapımı plânlandı. Söz konusu hat ancak 1932'de gerçekleştirildi²⁷.

B- Türk Nüfusunun Askere Alınması

Canik Sancağı'nın nüfusunu etkileyen faktörlerden ikincisi sürekli savaş olgusudur. Türkiye 1768-1922 tarihleri arasında ardı sıra gelen savaşlara girmek zorunda kalmıştı. Bu savaşlar, ülke genelinde Türk nüfusunun artış hızını azaltan en önemli faktörlerden birisidir.

1768-1922 tarihleri arasında birbirini takip eden savaşlarda cephelere giden Türkler'in çoğu geri dönememiş ve şehit düşmüştü. Oysa, askerlik bedeli şekline dönüşen cizye sayesinde Hıristiyanlar askere gitmiyorlardı. Bu durum üç önemli sonuç doğurdu: Birincisi, Hıristiyan nüfus oranı itibarıyla daha fazla çoğaldı. İkincisi Hıristiyan nüfus işi ve gücüyle meşgul olduğundan ekonomik açıdan kuvvetlendi²⁸. Üçüncüsü ise, sanayide çalışan Türk işçilerinin askere alınması Türk sanayi kurumlarını ve özellikle tekstil sanayisini olumsuz etkiledi. Sonuçta bir çok dokuma tezgahı kapatıldı²⁹.

1843 yılında müslim, gayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın bütün tebaaya askerlik yükümlülüğü getirildi. Sivil hayatı daha kârlı bulan ve işlerini bırakmak istemeyen Hıristiyan ahaliden hiç kimse askere alınmadı. 1863 yılında konuyu müzakere eden Meclis-i Vükelâ, askerlik mükellefiyetinin sadece Müslümanlara

26. Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I)*, Samsun 1990, s. 62-64.

27. Besim Darkot, "Samsun", *İA*, X, İstanbul 1993, 176.

28. Tuncer Baykara, "XIX. Yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri", *Aynı eser*, s. 130.

29. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1838-1850)*, II, İstanbul 1976, s.110.

yüklenmesi sonucu devletin esas unsurunu teşkil eden Türkler'e günden güne zaaf geleceği endişesini taşıyordu³⁰. II. Abdülhamid'e göre de Müslüman unsur sadece bu sebepten yok olma tehlikesi ile karşı karşıya idi³¹. 7 Ağustos 1909 Anayasa değişikliği ile askerlik bedeli kaldırılarak tüm tebaaya askerlik mükellefiyeti getirildi³². Ancak, pratikte bu hükümü uygulanamadı.

Söz konusu savaşlar döneminde Canik sancağı dahilinde yaşayan Türk erkekleri de askere alındılar. Örneğin, 21 Temmuz 1796 tarihli bir hükme göre Canik Sancağı'nın kazalarından 1.500 mirlü piyade askeri toplanacaktı. Diğer yandan, H. 1212' de (1797-1798) Anapa ve civarını muhafaza için beş altı bin nefere ihtiyaç duyulmuştu. Bu ihtiyacın Karadeniz ahalisinden karşılanması yoluna gidildi. Bu gibilerin Anapa'daki mesken ve sair zarurî ihtiyaçları devlet tarafından karşılanacaktı. H. 1224 (1809- 1810) yılında başka yerlere mürettep askerlere hâlel gelmemek şartıyla Canik dahilinden 140 nefer asker tertip edilerek Erzurum valisi ve Şark canibi seraskeri maiyetine gönderilmesi hususunda ilgililere buyruldu çıkarıldı³³. 1828-1829 Türk- Rus Savaşı'nda Kafkasya cephelerinde savaşmak üzere Canik ve Trabzon bölgesinden de asker toplandı³⁴. Daha sonraki savaşlarda da bu bölgeden asker alındı. Hatta, göçmenler de cephelere sevk edildi. Örneğin, Sarısun'da iskân edilen göçmenlerden oluşturulan dört alay başıbozuk süvari 1877-1878 Savaşı esnasında Kafkas Cephesi'ndeki Orduğâha dahil oldu³⁵. H. F. Tozer'in ifadesine göre, 93 Savaşı'nda Amasya sancağından cephelere 15.000 kişi gitmiş ve bunun ancak % 10'u geri dönmeyi başarabilmişti. Gerisi cephelerde şehit düşmüştü³⁶.

Genç nüfusun cephelerde kalması ve düğün adetlerinin büyük harcamalara sebebiyet vermesi sancak dahilindeki nikahlananların sayısının azalmasına sebep oluyordu. Örneğin, 1918 tarihli nüfus istatistiklerine göre 37 çift boşanırken 544 çift nikahlanmıştı. Dıştan içe ve içten dışa göç ile doğum ve ölüm yak'alarına ait kayıtlara göre sancak nüfusunda 1918 yılında 2.096 kişilik bir azalma söz

30- Gülnihal Bozkurt, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839- 1914)*, Ankara 1989, s. 120-122.

31- Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877- 1890)*, Ankara 1994, s. 227.

32- Gülnihal Bozkurt, *Aynı eser*, s. 129.

33- Mehmet Beşirli, *Aynı eser*, s. 276, 286, 373.

34- BA, *Hattı- Hümayun*, Nr. 44106.

35- Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919)*, s. 59, 65.

36- Tuncer Baykara, "93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu", *Aynı eser*, s. 168.

konusudur³⁷. Savaşın nüfusun dengesini değiştirdiği anlaşılmaktadır. Nüfusun %49.27'si erkek ve %50.73 kadındır. Türk nüfusta bu oranlar erkek %48.82, kadın %51.18 şeklinindedir. Rum nüfusta da kadın oranı fazladır. Ermeni nüfusunda ise erkeklerin oranı daha yüksektir. Doğum ve ölüm vak'alarına baktığımızda ise erkek nüfus kaybının daha fazla olduğunu tespit etmekteyiz.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere söz konusu savaşlar Canik bölgesinin Türk nüfusunu olumsuz etkilemiş olmalıdır. Türk gençlerinin cephelere gitmesi ve çoğunun geri dönememesi bir taraftan bölgenin üretici nüfusunun azalmasına yol açarken, dolaylı da olsa Türk nüfustaki doğum oranını da azalttı. Buna karşılık, askerlik bedeli sayesinde savaşlara iştirak etmekten muaf tutulan gayr-i müslim ahalî, bir taraftan ülke ekonomisini tamamen kontrolleri altına alırken, diğer taraftan nüfus itibarıyla daha fazla arttı. Gayr-i müslimlerin lehine ortaya çıkan bu durum Anadolu'ya yönelik göç hareketleri ile bir ölçüde dengelenebildi.

C- Göç

Canik Sancağının nüfusunu etkileyen faktörlerden birisi de göç olgusudur. XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti büyük bir göç sorunuyla karşı karşıya kaldı. Samsun tarihinde de göç hadisesinin önemli bir yeri vardır.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Samsun ve havalisinde Osmanlı bürokratlarının "ev göçü" olarak isimlendirdikleri iç göç hareketleri söz konusudur. Ev göçünün en önemli sebeplerinden birisi taşrada devlet otoritesinin sarsılması ve kamu asayişinin temin edilemeyişi idi. Bu nedenle halk güvenlik açısından kırsal alandan daha iyi bir durumda bulunan şehirlere gitmeyi tercih etti. Bu tür göçler, özellikle halkın vergiden muaf tutulduğu İstanbul'a yönelikti. Karadeniz bölgesinden de ev göçleri olmuştur. Örneğin, Musa adlı bir gemici Trabzon'dan 600'ü aşkın kişiyi ev göçü için gemisine bindirip Karadeniz Ereğlisi'ne çıkardı³⁸. Devlet, ekonomisinin temeli tarıma dayanması dolayısıyla çiftçilerin çiftini çubuğunu terk ederek şehirlere göç etmesini uygun karşılamıyordu. Askerî ve cezaî tedbirlerle köyden kasaba ve şehire yönelik göç hareketlerini önlemeye çalışıyordu. H.1243 (1827- 1828) tarihinde, Samsun kadılığına gönderilen bir hükümdede, meskûn ahalinin tezkiresiz olarak yerini yurdunu terk edemeyeceği, şehirlerde işi olanlara *mürûr tezkiresi* verileceği

37 - BA, DH.SNM, Nr. 40/15.

38. XVIII. yüzyıldaki iç göçler hakkında fazla bilgi için Bkz. Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/25, Ankara 1982, s. 171- 210.

ve ev göçünün öteden beri olageldiği üzere yasak olduğu belirtiliyordu³⁹. Bu çeşit yasaklamalara rağmen köyden şehire, kasabadan kasabaya veya şehire yönelik iç göç (ev göçü) önlenemedi. Samsun ve hinterlandı Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu'dan göçmen akımına maruz kaldı. Söz konusu iç göçler ve sair sebepler nedeniyle 1320 tarihli *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*'nde de ifade edildiği üzere Samsun halkının büyük bir kısmı Trabzon, Kayseri, Sivas ve Ankara ahâlisinden meydana gelmişti.

Doğu Karadeniz bölgesinde tarıma elverişli toprakların az olması sebebiyle geçimini temin edemeyenler çiftini çubuğunu terk ederek başta Samsun olmak üzere Anadolu'nun diğer şehirlerine gidip yerleşiyorlardı. Hatta, Kafkasya, Kırım, Romanya ve Bulgaristan'a giderek oralarda rençberlik ve esnafılık yapmak suretiyle geçimlerini temin etmeye çalışıyorlardı. Kafkasya'ya gidenler tütün ziraatıyla, Romanya ve Güney Rusya'ya gidenler ticaretle meşgul oldular⁴⁰. İç Anadolu'dan da Samsun yöresine göç edenler oldu. Özellikle, Samsun limanının önem kazanması ve ticaret hacminin artması sonucu Samsun'da ekonomik faaliyetler canlandı. Buna karşılık, Orta Anadolu'da klâsik dönemde ticarî ve ekonomik açıdan canlı olan şehirler bu potansiyellerini kaybettiler. Bu nedenle, Orta Anadolu'da işsiz kalanlar iş bulmak veya iş kurmak amacıyla liman kentlerine gittiler. Orta Anadolu'da geçimini temin edemeyenlerden bir kısmı Samsun'a yerleşmeyi tercih etmiş olmalıdır. Söz konusu göçlerle ilgili elimizde istatistikî bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Samsun'a ait *Şer'i Siciller* bu konuda bize bir fikir vermektedir.

Söz konusu sicillerdeki tereke kayıtlarından anlaşıldığına göre, Samsun şehrinde ve Samsun'un merkez köylerinde esnafılık, sanatkârlık ve ticaret gibi işlerle meşgul olanların bir kısmı sair şehir kasaba ve köylerden gelmiştir. Göçmenlerin geldikleri yerler tesbitlerimize göre şunlardır: Ahıska, Amasya, Ankara, Arabgir, Artvin, Aybastı, Bafra, Bayburt, Bodrum, Buhara, Diyarbekir, Elbistan, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Gürün, Hemişin, İstanbul, İskilip, İspir, Karahisar-ı Şarkî, Kastamonu, Kayseri, Konya, Kefe, Merzifon, Nevşehir, Of, Perşembe, Polathane, Rize, Rumeli, Sivas, Tirebolu, Tokat, Tosya, Trabzon, Ürgüp, Yozgat⁴¹.

H.1200-1255 tarihli *Samsun Şer'iyye Sicili*'nde bu kayıtlar çok az iken H.1267-1275 tarihli sicilde biraz daha artmaktadır. Söz konusu kayıtlara çoğunlukla H.1274-1277 ve H.1285-1286 tarihli sicillerde rastlıyoruz. Bu ise bizde söz konusu göçlerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaştığı düşüncesini uyandırıyor.

39- Mehmet Beşirli, *Aynı eser*, s. 186- 188, 192-194.

40- *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1320*, s. 101, 223-224.

41- Mehmed Beşirli, *Aynı eser*, Osman Keskiner, *Aynı eser*, Mehmet Coşkun, *H. 1285-1286 (M. 1868-1869) Tarihli Samsun Şer'iyye Sicil Defteri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1990.

Sicillerde, bunların Samsun'a yerleşim tarihleri yazılı değildir. Bununla beraber Sicillerde mevcut birkaç kayda istinaden fikir edinmek imkân dahilindedir. Örneğin, İstanbul'lu Yemişçi Mehmed, 1840 yılında Samsun'a yerleşerek ticaretle meşgul olmuştur. Bir başka kayda göre de aslen Trabzon'lu olup 1840'lı yıllarda Ökse kazasının Güllü köyüne yerleşen Ahmed ticaretle meşgul idi⁴².

Samsun'a gelenlerin büyük bir kısmı şehirde veya merkez köylerde mekân tuttu. Çoğu ticaretle meşgul idi. Bazıları ise sanatkârlık ve esnaflıkla geçimlerini temin ediyorlardı. Bir kısmı da *Rûsûmat Gümriği Kolcusu* gibi memuriyetlere girmişti. Hemşehrilerinin iş yerlerinde çalışanlar da vardı. Örneğin Kayseri'li bir gayr-i müslim, hemşehrisi olan bir bezirganın iş yerinde çalışıyordu. Hizmetçi olarak konaklara girenler de vardı⁴³.

Aynı dönemde, Samsun'dan Anadolu'nun çeşitli yerleşim birimlerine ve Kafkaslar'a yönelik göç hareketleri de meydana geldi. 1830'da Samsun'dan İstanbul'a göçerek Zincirlikapı mahallesinde mekân tutan kişiyi, Bafra'dan Aybastı'ya ailesi ile birlikte göç eden Emine'yi ve Samsun Meğde mahallesinden Ordu Ulubey'e göç edip yerleşen Selim'i örnek olarak verebiliriz⁴⁴. 1900'lü yıllarda Samsun merkez köyler ahalisinden birçok kişi Rusya'ya giderek ziraatle meşgul oldu⁴⁵.

1860'lı yıllarda Trabzon, Gümüşhane ve Sinop sahilinde meskûn Osmanlı tebaası bazı gayr-i müslim grupların iktisadî ve içtimaî sebeplerden dolayı Kafkaslar'a göç ettikleri bilinmektedir. Rusya'nın konsolos ve Ortodoks papazlar vasıtasıyla Kuzey Anadolu'da yaptığı propagandalarla işsiz güçsüz Ermeni ve Rumlar'ı Kafkaslar'da Müslüman toplulukların çıkarıldıkları bölgelere yerleştirilmesi yönünde teşvikleri oldu. Bu teşvik ve tahrikler sonucu Ermeni ve Rum cemaatine mensup bazı şahıslar göç etmeye karar verdiler. Rusya'nın bu konudaki diplomatik teşebbüsleri sonucu, Bâbıalî bunların ülkeyi terk etmelerine izin verdi. Bunun yanı sıra göç sebeplerini ortadan kaldırmaya çalıştı. Alınan izin üzerine Rum ve Ermeni göçmenler Yunanistan'a ait vapurlarla Kafkaslar'ın Karadeniz sahillerine taşındılar. Bunlar, Rus idaresince Kafkaslar'da tarıma elverişli olmayan kıraç arâziye yerleştirildiler. Ancak, Kafkasya'ya göç edenler aradıkları huzur ve ekonomik rahatlığı bulamadıkları gibi daha büyük sıkıntılarla karşılaşınca Anadolu'ya geri dönmeye çalıştılar. Bu gibilerin Anadolu'ya geri dönüşlerini kabullenen Bâbıalî geri dönüş masraflarını da üstlendi. 1869'da geri dönenler, önceden terk etmiş oldukları Selamelik, Örencik, Boyalı, Azay, Muğamlı, Kızılgöl

42- Osman Keskiner, *Aynı eser*, s. 1033, 1132.

43- Osman Keskiner, *Aynı eser*, s. 216.

44- Osman Keskiner, *Aynı eser*, s. 1000, 1043.

45- *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1320*, 101, 223- 224.

ve Eldavud köylerine yerleştirildiler. Ayrıca, Kafkasya'ya hareketten önce komşularına satmış oldukları gayr-i menkûllerin kendilerine iade edilmesi devlet tarafından sağlandı. Bunların ziraat işlerine komşuları yardımcı oldu ve ilk hasadı elde edinceye kadar zarurî ihtiyaçları karşılandı⁴⁶.

Rusya, 1859 yılında Şeyh Şamil'in esir düşmesi sonucu Kırım ve Kafkasya'daki Türk ve Müslüman topluluklara yaptığı dinî ve siyasî baskının şiddetini arttırdı. Bunun üzerine, Kırım ve Kafkas toplulukları hür olmak, can, mal ve ırz güvenliklerini teminat altına alabilmek amacıyla Türk hakimiyetindeki topraklara göç etmeyi tercih ettiler. Kırım Savaşı ile başlayan Kafkas göçleri 1855-1865 arasında yoğunlaştı. 1866- 1876 arası münferit olarak devam eden Kafkas göçleri Doksanüç Savaşı'nı müteakip tekrar kitlesel hale dönüştü. Göçmenlerin iskân edildiği yerlerden birisi de Canik sancağı topraklarıdır. Samsun, karayoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine bağlanması ve iskâna elverişli sahalara bulunması sebebiyle özellikle Anadolu'da yerleşmek isteyenlerin uğrak noktası oldu. 1859-1876 arasında Samsun'a deniz vasıtaları ile Kırım ve Kafkasya'dan göçmen geldi. Bu göçler sonucu 10.000 nüfuslu Samsun 45.000'i aştı. İtalya'nın Samsun konsolosluğu ise 1864 yılında kasabada 42.000 göçmenin bulunduğunu belirtmektedir⁴⁷. Samsun'da biriken göçmenlerin 1/4'i bulaşıcı hastalıklar sebebiyle telef oldu. Hayatta kalmayı başarabilenlerin bir kısmı Orta Anadolu'ya sevk edilirken, diğerleri de Canik sancağı dahilinde Terme, Akçay ve Çarşamba'nın köylerine yerleştirildiler.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte Sohum'dan gelen 60.000'i aşkın göçmen başta Çarşamba ve Bafla kazaları olmak üzere Trabzon vilâyetinin iskâna elverişli yerlerine yerleştirildi. Öte yandan, Rus hakimiyetine terk edilen Batum, Cürüksu ve Acara bölgesinden de Samsun'a büyük oranda göçmen geldi. Bunlar, sancak dahilinde iskâna elverişli olarak tespit edilen 50.000 dönümlük hâlî arâziye yerleştirilmeye çalışıldı. Ayrıca, Samsun iskelesi vasıtasıyla Elazığ'a 1.500 hane Kafkas göçmeni sevk edildi⁴⁸. 1877-1878 Savaşı esnasında, Varna'dan da Samsun'a göçmen sevk edildi. Bu yolla Samsun'a çıkarılan takribî 50.000 göçmenin bir kısmı sancak dahilinde yerleştirilirken, diğerleri karayolu ile Orta Anadolu'ya sevk ve

⁴⁶ BA, İrade- Hariciye, Nr. 13998.

⁴⁷ Sevgi Aktüre, *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1981, s. 101- 102.

⁴⁸ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1878-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, Sayı. 6, s. 109, 111, 115.

iskân edildiler⁴⁹. Balkan Savaşı'nı müteakip Anadolu'ya sığınan göçmenlerin bir kısmının da sancak dahilinde iskân edildikleri bilinmektedir⁵⁰.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Ruslar, Trabzon, Erzurum ve havalisini işgal etmişlerdi. İşgal sahasındaki halkın büyük bir kısmı yerini yurdunu terk ederek düşmana esir düşmemek, ırz ve namusunu muhafaza etmek endişesiyle henüz işgale maruz kalmamış Türk topraklarına iltica ettiler. Acara, Artvin ve Trabzon ahalisi Giresun, Ordu ve Samsun'a iltica etti. Hatta, Samsun yolu ile İstanbul'a kadar gidenler de oldu. Aralık 1916 tarihinde Canik sancağı sınırları içerisinde 85.000'i aşkın mülteci birikti. İleriki tarihlerde gelen mülteciler şehir dahilinde yerleştiremeyince Sinop'a sevk edildiler. Bu sayı ileriki yıllarda daha da artacaktır. Mülteciler, savaş sonrası ocaklarına dönmeye başladılar. 11 Mayıs 1920 tarihi itibarıyla ülke dahilinde geri dönen mülteci sayısı 30.000'dir. Aynı tarihte Canik sancağında 116.000'i aşkın mülteci bulunuyordu⁵¹. Söz konusu mültecilerin bir kısmı yurtlarına ve ocaklarına dönmeyerek Canik sancağı dahilinde yerleşmeyi tercih etti.

Yukarıda açıkladığımız gelişmeler sonrası Canik sancağında büyük bir nüfus hareketinin oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu hareketler sonucu bölgedeki etnik unsurların birbirine olan oranları değişmiş olmakla birlikte 1918 yılında sancak dahilindeki nüfusun ezici çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı. Halbuki Yunanistan ve müttefikleri Batum-Sinop arasında kalan Karadeniz bölgesinde yapay bir Rum devleti oluşturmak amacındaydılar. Bunun için bölgenin nüfus dengelerinin değiştirilmesi gerekiyordu. Bu amaçla, Rum çeteleri vasıtasıyla sancaktaki Türkler ya katledildi veya bir başka yere göç etmeye zorlandı. Ayrıca, Mütareke döneminde Kafkaslar'dan getirilen 30.000 *kolonist* Rum, Canik sancağı dahiline iskân edilmeye çalışıldı⁵². Bu faaliyetlere rağmen Rumlar sancak dahilinde çoğunluğu ele geçiremediler.

Eylül 1922'de Anadolu ve Doğu Trakya'da Yunan işgali sona erince Anadolu yeni bir kitlesel göç hareketine sahne oldu. Bu dönemde, Anadolu'daki Rumlar Türkiye'yi terk etmeye başladılar. Bu göç hareketi süresince Samsun-Trabzon kıyı şeridinde 30.000'den fazla Rum toplandı. Bunlar Yunan vapurları ile Yunanistan'a

⁴⁹ Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 37- 38.

⁵⁰ Bu göçler hakkında geniş bilgi için Bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994.

⁵¹ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu- Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler*, 16- 20 Mayıs 1994, Samsun 1994, s. 63, 100.

⁵²- Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Millî Mücadele*, Ankara 1993, s. 11.

nakledildiler. 1922 yılının sonuna dek takriben bir milyon Rum Türkiye'yi terk etti. 30 Ocak 1923 tarihli Türk-Yunan nüfus mübadelesine ilişkin imza edilen sözleşme ve protokol kararları gereğince Yunanistan'daki Türkler (Batı Trakya'dakiler hariç) Anadolu'ya göç edeceklerdi. Mübadil Türkler'in yerleştirildikleri sahalardan birisi de Samsun mıntıkasıdır. Samsun ve havalisine Drama ve Kavala ahalisinden takriben 30.000 mübadilin yerleştirilmesi plânlandı⁵³.

SONUÇ

Bir devletin veya bölgenin nüfusu sayı bakımından sürekli değişim içindedir. Değişimin yönü ve hızı, bakımından devletten devlete, bölgeden bölgeye veya aynı bölgede değişik tarihlerde farklılıklar vardır. Nüfustaki sayısal değişim ve değişimin hızı refah ve gelişim düzeyi, sağlık koşulları, doğum, ölüm, iklim, çevre koşulları, din, savaş ve göç gibi etkenlere bağlıdır.

Bu faktörler çerçevesinde Canik sancağının nüfusu ve nüfusundaki değişkenlik incelendiğinde yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Samsun'un bulunduğu coğrafi konum nüfusun sayısal değişimini temin eden en önemli etkenidir. Çarşamba ve Bafra gibi verimli ovaların mevcudiyeti, Osmanlı dokuma sanayisinin önemli bir kısmının bulunduğu Amasya, Tokat ve Merzifon gibi yerlerin iskelesi konumunda oluşu ve Basra-Karadeniz ticaret yolu üzerinde yer alması bölgenin gelişimini etkiledi. Ticaret yolunun ve Osmanlı dokuma sanayisinin önemini yitirmesi sonucu Samsun'daki ekonomik faaliyet zayıfladı. Bu ise Canik'teki nüfus artış hızının azalmasına sebebiyet verdi. Ancak, Osmanlı, Avrupa'nın pazarı konumuna dönuştükten sonra liman kentlerindeki ekonomik faaliyetler arttı. Bir liman kenti olan Samsun'da da bu özellikleri tesbit ediyoruz.

Samsun'da ekonomik faaliyetler artınca şehrin hinterlandı ile ulaşım ve haberleşme ağının kurulmasına çalışıldı. Bu faaliyetler sonucu, Samsun 1880'de çağdaş bir iskeleye kavuşurken, 1890'lı yıllarda nisbeten düzgün yollarla kazalarına ve Orta-Anadolu'ya bağlandı. Bu ise şehrin ekonomik potansiyelini arttırdı. Bununla birlikte Ankara-Sivas demiryolu bağlantısı kurulunca, Samsun'a sevk edilen ziraî ürünlerin büyük bir kısmı demiryolu vasıtasıyla batıya sevk edilmeye başlandı. Bu nedenle Sivas ile Samsun'un bir demiryolu hattı ile birleştirilmesi plânlandı. Ancak, Rusya, menfaatine uygun olmayan bu projenin hayata geçirilmesine engel oldu.

Samsun ve havalisi XV. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında yukarıda ifade ettiğimiz ekonomik gidişe paralel büyük nüfus dalgalanmaları ile karşı karşıya

53- Kemâl Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995, s. 7-9, 52- 53, 113.

kaldı. Ekonomik canlılığın azaldığı ve asayişin bozulduğu dönemde Samsun'dan başta İstanbul olmak üzere diğer şehirlere yönelik bir göç başladı. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin ekonomisi eskisiyle kıyas edilemeyecek bir derecede canlanınca, Orta-Anadolu'dan ve Doğu Karadeniz'den Samsun'a yoğun bir nüfus akışı oldu. Özellikle, Orta- Anadolu'da ticaretle meşgul olan gayr-i müslimler göç kervanına katıldılar.

Bu durum Canik sancağındaki nüfusun yapısını değiştirdi. Bölgede gayr-i müslim nüfus arttı. Dengenin bozulmasının bir diğer sebebi de askere alma sistemidir. Gayr-i müslim reaya, cizye veya askerlik bedeli vermek suretiyle askere gitmez iken, Anadolu Türkleri'ni istisnasız silâh altına alınıyordu. Dolayısıyla Canik sancağı dahilindeki Türkler de askere alındılar. 1768-1922 tarihleri arasında meydana gelen savaşlarda Canik bölgesinden toplanan askerler daha ziyade Kafkas ve Doğu cephelerinde savaştılar. Cepheye gidenlerin çoğu geri dönemedi. Alî Paşa'nın deyimiyle Türkler, cizyeyi kanları ile ödediler. Ortaya çıkan dengesizlik, Kafkas ve Rumeli göçmenlerinin sancak dahiline iskân edilmesi ile giderilmeye çalışıldı.

Mondros Mütarekesi'ni müteakip Yunanlılar, Batum-Sinop sahil şeridinde bir Rum devleti kurmayı plânladılar. Bunu gerçekleştirmek için bölgenin nüfus yapısını değiştirmeleri gerekiyordu. Aksi takdirde azınlık olan Rumlar'ın bir devlet oluşturmaları imkânı yoktu. Bu nedenle dışarıdan bölgeye *Rum kolonistleri* getirildi. Böylece, Rumlar çoğunluk hale getirilmeye çalışıldı. Fakat, herhangi bir başarı elde edilemedi. Lozan'da imza edilen mukavele ve protokollerle Anadolu'daki Rumlar ile Yunanistan'daki Türkler mübadele edildi. Mübadil Türkler'den bir kısmı da Samsun ve havalisine yerleştirildi.

Date	Description	Amount	Balance
1/1/20	Opening Balance		1000.00
1/5/20	Deposit	500.00	1500.00
1/10/20	Withdrawal	200.00	1300.00
1/15/20	Deposit	300.00	1600.00
1/20/20	Withdrawal	100.00	1500.00
1/25/20	Deposit	400.00	1900.00
1/30/20	Withdrawal	150.00	1750.00
2/5/20	Deposit	250.00	2000.00
2/10/20	Withdrawal	300.00	1700.00
2/15/20	Deposit	150.00	1850.00
2/20/20	Withdrawal	200.00	1650.00
2/25/20	Deposit	350.00	2000.00
2/30/20	Withdrawal	100.00	1900.00
3/5/20	Deposit	200.00	2100.00
3/10/20	Withdrawal	250.00	1850.00
3/15/20	Deposit	100.00	1950.00
3/20/20	Withdrawal	300.00	1650.00
3/25/20	Deposit	400.00	2050.00
3/30/20	Withdrawal	150.00	1900.00
4/5/20	Deposit	250.00	2150.00
4/10/20	Withdrawal	350.00	1800.00
4/15/20	Deposit	150.00	1950.00
4/20/20	Withdrawal	200.00	1750.00
4/25/20	Deposit	300.00	2050.00
4/30/20	Withdrawal	100.00	1950.00
5/5/20	Deposit	200.00	2150.00
5/10/20	Withdrawal	250.00	1900.00
5/15/20	Deposit	100.00	2000.00
5/20/20	Withdrawal	300.00	1700.00
5/25/20	Deposit	400.00	2100.00
5/30/20	Withdrawal	150.00	1950.00
6/5/20	Deposit	250.00	2200.00
6/10/20	Withdrawal	350.00	1850.00
6/15/20	Deposit	150.00	2000.00
6/20/20	Withdrawal	200.00	1800.00
6/25/20	Deposit	300.00	2100.00
6/30/20	Withdrawal	100.00	2000.00
7/5/20	Deposit	200.00	2200.00
7/10/20	Withdrawal	250.00	1950.00
7/15/20	Deposit	100.00	2050.00
7/20/20	Withdrawal	300.00	1750.00
7/25/20	Deposit	400.00	2150.00
7/30/20	Withdrawal	150.00	2000.00
8/5/20	Deposit	250.00	2250.00
8/10/20	Withdrawal	350.00	1900.00
8/15/20	Deposit	150.00	2050.00
8/20/20	Withdrawal	200.00	1850.00
8/25/20	Deposit	300.00	2150.00
8/30/20	Withdrawal	100.00	2050.00
9/5/20	Deposit	200.00	2250.00
9/10/20	Withdrawal	250.00	2000.00
9/15/20	Deposit	100.00	2100.00
9/20/20	Withdrawal	300.00	1800.00
9/25/20	Deposit	400.00	2200.00
9/30/20	Withdrawal	150.00	2050.00
10/5/20	Deposit	250.00	2300.00
10/10/20	Withdrawal	350.00	1950.00
10/15/20	Deposit	150.00	2100.00
10/20/20	Withdrawal	200.00	1900.00
10/25/20	Deposit	300.00	2200.00
10/30/20	Withdrawal	100.00	2100.00
11/5/20	Deposit	200.00	2300.00
11/10/20	Withdrawal	250.00	2050.00
11/15/20	Deposit	100.00	2150.00
11/20/20	Withdrawal	300.00	1850.00
11/25/20	Deposit	400.00	2250.00
11/30/20	Withdrawal	150.00	2100.00
12/5/20	Deposit	250.00	2350.00
12/10/20	Withdrawal	350.00	2000.00
12/15/20	Deposit	150.00	2150.00
12/20/20	Withdrawal	200.00	1950.00
12/25/20	Deposit	300.00	2250.00
12/30/20	Withdrawal	100.00	2150.00
1/1/21	Opening Balance		2150.00

SAMSUN BELEDİYESİ'NİN 1922-1923 YILLARINDA FAKİR VE ACİZLERE YARDIM FAALİYETLERİ*

Yrd.Doç.Dr.M. Emin YOLALICI**

Osmanlı Devleti'nde Belediye ve Belediye Meclisleri İstanbul'da 1854'de kurulmuş, taşralarda ise 1876 yılından sonra kurulmaya başlanmıştır. Zaman içerisinde ülke genelinde bütün vilâyet, sancak ve kazalarda örgütlenen Belediyeler, toplumun pek çok ihtiyaçlarına cevap verir hale gelmişlerdir.

Hiç şüphesiz belediyelerin faaliyetlerini bize aktiren en önemli kaynak, Belediye Meclisleri'nin tuttukları zabıt defterleridir. Genellikle “ *Belediye Meclisi'ne Mahsûs Zabıt Defteridir* “ adı ile bize ulaşmışlardır. Bu defterlerde Belediye Meclisi'nin oturum tarihi, oturumda hazır bulunan azaların adları, meclise intikâl eden dilekçeler ve görüşülecek konuların özeti, sonunda ilgili konu ile ilgili olarak meclisin aldığı kararın özeti yazılıdır.

Belediye meclis kararları, şehrin sosyal, kültürel, siyasî, malî, idarî, ekonomik vs. durumlarını bize aktaran en önemli belgelerdir. Bu kararlar içerisinde Belediye Meclisi başkan ve azalarının seçim usûlünü, belediye görev ve çalışanlarını, belediyenin gelir kaynaklarını, giderlerini, projelerini, istimlâk işlerini, ceza ve mükâfat uygulamalarını, sosyal faaliyet ve sosyal yaraları, fiyat hareketlerini, elektrik, su ve tramvay projelerini vs. gibi konuları görmek mümkündür.

Bu makalede ele almaya çalışacağım, Samsun'daki fakir ve acizlere yapılan yardımlar konusu, 1922-1923 yıllarına ait Samsun Belediye Meclisi Zabıt

* Bu makale Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi'nin 11. Sayısında yayınlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Defteri'nden yararlanılarak incelenmiştir. Samsun'a ait elde bulunan en eski zabıt defteridir. Maalesef, daha önceki yıllara ait defterler bulunamamıştır. Öyle zannediyoruz ki, ilgisizlik, vurdumduymazlık, ihmalkârlık diğer zabıt defterlerinin yok olmasına, tarihe ışık tutacak bilgilerin de ortadan kalkmasına neden olmuştur. Temennimiz, bundan sonra elde bulunan eser ve belgelerin titizlikle saklanması, bunlardan yararlanmak isteyen bilim adamlarına gerekli kolaylıkların sağlanmasıdır.

A. ACEZE (FAKİRLİK) MAASI

1. Aceze Maaşı Bağlanması Gerekeçleri

Fakirlere söz konusu maaşın bağlanmasının en önemli gerekçesi, sosyal dengeyi kurmak, dilencilği önlemek, toplumun muhtaç kesimini başkasına muhtaç bırakmadan iâşesini temin edecek bir seviyeye getirmektir. Öyle zannediyoruz ki, 1922-1923 yıllarında, fakirlere destek veren vakıf kurumlarının bozulmuş olması ve dolayısıyla acizlere ve fakirlere gerekli yardımların yapılmaması, bu konuya mahalli yönetimlerin el atmasına neden olmuştur.

Ayrıca, 1911 yılından beri devam eden savaşların toplumun hemen bütün kesimlerini etkilemesi, bu savaşlar sebebi ile fiyatların artması sonucu alım gücünün düşmesi de fakirliğin artması ve fakirlere yardımın azalması sonucunu doğurmuştur. Kendisi zaten zor geçinmekte olan şahıslar, fakirlere yardım imkânını bulamamışlardır. Toplumun bazı zengin kesimlerinin de, acıma duygusunu kaybetmeleri, " *komşum açken, ben nasıl karnımı doyurabilirim* " düşüncesinden uzaklaşmaları da, " *tok açın halinden ne anlar* " düsturunu benimsemelerine neden olmuştur.

İşte bu ve buna benzer gerekçeler, fakirlerin kendi hallerine bırakılmasını sağlamıştır. Mahalli idarelerden olan belediye örgütleri kurulmaya başlayınca, bu toplumsal yara Belediye Meclisleri'nde gündeme gelmiştir. Gerektiğinde bizim veya bizim çocuklarımızın da düşebileceği açlık, fakirlik, geçim sıkıntısı gibi gailelerin ortadan kaldırılması veya azaltılması amacıyla belediye örgütleri tarafından fakir olanlara " *Aceze Maaşı* " adı altında aylık bağlanmıştır.

2. Aceze Maaşı Müracaatı ve Kararı

Fakirlik maaşı talebinde bulunanlar bir dilekçe ile Belediye Meclisi'ne

müracaat etmektedirler. Ancak dilekçelerine, fakir ve aciz olduğuna, kimsesi bulunmadığına, kendisinin ihtiyaçlarını karşılayacak derecede mal ve mülkü olmadığına dair, oturduğu mahalle veya köyün İhtiyar Hey'eti'nden alınmış bir “Şehâdetnâme” eklemek zorundadırlar.

Belediye Meclisi, şehâdetnâme ekli dilekçeyi içtima gününde ele alır. Meclis azaları, özellikle mahalle ihtiyar hey'etinin hazırladığı şehâdetnâmeyi inceleyerek olumlu veya olumsuz kararını verir. Eğer meclis, dilekçe sahibi kişinin gerçekten muhtaç olduğu kanaatine varır ise, kişinin maddî gücüne ve belediyenin imkânlarına göre ona aylık bağlar. Bu aylığı da hangi ayın, hangi gününden itibaren alacağı yine meclis kararında belirtilir.

Meclis, şehâdetnâmeyi inceleyerek, aceze maaşı talebinde bulunan kişinin isteğini red edebilir. Bu red olayında, ya şehâdetnâmede gösterilen, dilekçe sahibi kişinin mal ve mülkünün yeterli olması, kendisine bakacak çoluk ve çocuğunun bulunması etkili olur. Ya da, dilekçe sahibini tanıyan meclis azalarından bazılarının, o kişinin varlıklı olduğunu beyan eden görüşleri sonucu red edilir.

Meclisin, bazen de dilekçe sahiplerinin maaş talebini red etmesinin nedeni, o sene bütçenin yeni maaş tahsisine uygun olmamasıdır. Meselâ, 17 Haziran 1922 tarihli Samsun Belediye Meclis kararında, “*acizlerin istidası üzerine, bu sene onlara maaş tahsisi imkânı olmadığı*” yazılmıştır. Bazen de, yine maaş bağlanması talebinde bulunan bir kişinin müracaatı üzerine, yine mevcut tahsisat olmadığı belirtilerek, maaş talebi reddedilmektedir. Meselâ, 21 Mayıs 1923 tarihli kararda, maaş talebinde bulunan Süleyman Paşa Camii müezzini Hacı Hakkı'nın müracaatına meclis, “*mevcut tahsisat olmadığından belediyece muavenet imkânı bulunmadığı*” belirtilerek red edilmiştir.

3. Aceze Maaşı Bağlananlar

Daha önce belirtildiği üzere, fakir olduğunu beyan ederek, mahalli İhtiyar Heyeti'nin şehâdetnâmesini de ekleyerek müracaatta bulunan şahısların, bu talepleri belediye meclisinde görüşülerek karara bağlanır. Ancak her yıl, bu maaşa bağlananların durumu yeniden gözden geçirilerek, topluca tasdik yoluna başvurulur. Nitekim 18 Nisan 1923 tarihli Samsun Belediye Meclis kararında, o güne kadar aceze maaşı alan ve almakta olanların listesi görüşülmüş, ünvan ve isimleri ile aldıkları maaş miktarı yazılmış, sonunda da maaşlarının o surette ödenmesi şerhi konmuştur.

18 Nisan 1923 tarihine kadar Samsun Belediyesi'nden aceze maaşı alanların listesi aşağıda verilmiştir.

Tablo.1**1923 Yılında Samsun'da Belediye'den Aceze Maaşı Alanların Listesi**

Mahalle Miktarı(Kuruş)	Maaş Alanın Ünvan ve İsimleri	Maaş
Saıdbeg	Laz Ali zevcesi Safinaz	150
"	Hacı Hasan zevcesi Mühri	150
"	Kaşgar-oğlu Ali validesi Melek	150
"	Kör-oğlu Salih Efendi zevcesi Hanife	150
"	" " " " Hadice	150
"	Hacı kızının Fatma	200
"	Ekmekçi Halil Usta zevcesi Ayşe	150
"	Hikmet-oğlu Mustafa hemşiresi Emine Hanım	250
"	Müteveffa Ahmed zevcesi Atike	150
"	Şeyh Aziz Efendi kerimesi Feride	400
"	Tahtacı Ali zevcesi Zühre	150
"	Müteveffa Ahmed Usta kerimesi Hanife	150
"	Uzun Hahil-oğlu Ahmed zevcesi Hediye	150
"	Mustafa-oğlu kerimesi Ulviye	150
"	Kambur Mehmed Ali Ağa	200
"	Bekir Çavuş zevcesi Behiye	100
Kale	Hüsrev Efendi zevcesi Şerife	150
"	Şeyh Fevzi zevcesi Lebibe	200
"	Salih zevcesi Hayriye	150
"	Mahmud kerimesi Kezban	150

“	Seyyid Ağa zevcesi Emine	200
“	Mahmud-oğlu kerimesi Emine	200
“	Hidayet zevcesi Emine	200
“	Kavaklı Mustafa zevcesi Fatma	200
“	Cezayirli-oğlu Hayri zevcesi Cevahir	200
“	Kabartay Mehmed Beğ zevcesi Rabia	150
“	Köylü Ahmed kerimesi ve Hakkı hemşiresi Fatma	150
“	İshak Ağa kerimesi Fitnat	150
“	Laz Bayram zevcesi Şakire	150
Kılıçdede	Hacı Bolad-oğlu Ömer Abdülhakim	150
“	“ “ “ “ zevcesi Leyla	150
“	Cafer zevcesi Akile Hatun	150
“	Çerkes Mehmed zevcesi Medine	150
“	Veli-oğlu Rüşdi validesi Fatma	200
“	Ahmed-oğlu Abdi zevcesi Fatma	150
“	Müteveffa Kasap Ali zevcesi Fatma	150
“	Mehmed-oğlu Abdullah zevcesi Hadice	150
“	Müteveffa Hasan Çavuş zevcesi Üzrat	150
“	Süleyman Efendi zevcesi Zahide	150
“	Ahmed-oğlu zevcesi Asiye	100
Pazar	Müteveffa Mahmud zevcesi Esmâ	150
“	Ahmed zevcesi Hediye	150
“	Mehmed zevcesi Zekiye	150
“	Akif zevcesi Münire	150
“	Süleyman zevcesi Seher	250
“	Müteveffa Hafız Hilmi kerimesi Emine	150
“	Hacı Ömer’in Gülsüm	150

“	Çam-oğlu Hasan	150
“	Toy Kadı-oğlu Şakir zevcesi Fatma	150
“	Merhum İsmail Hakkı Efendi kerimesi Fatma	150
“	İki çocuğa bakan Bevvâb İsmail Ef. zevcesi Peyker Hanım	1.900
	Hançerli Kantarcı Mehmed Besim zevcesi Mahbube	200
“	Çarmar-oğlu zevcesi Sıdika	600
“	Kurı Hasan-oğlu Rasim validesi Emine	200
“	Kösef-oğlu AŞir zevcesi Fatma ve evlâdlığı Seniye	200
“	İbrahim-oğlu Hasan zevcesi Fatma	150
“	Yetim-oğlu Ahmed gelini Asiye	150
“	Müteveffa Hüseyin Efendi zevcesi Fatma	250
“	Mahmud zevcesi Fatma	200
“	Müteveffa Hüseyin Efendi zevcesi Bakiye	250
“	Hacı İbrahim damadı Ömer kerimesi Ayşe	250
“	Sivashı-oğullarından Hacı Őükri	200
Kökçioğlu	Hamdi zevcesi Fatma	100
“	10 aylık Ahmed ismindeki çocuğun iaşesi için halasına	100
“	İbrahim ismindeki çocuğun halası Şaziye	500
Cedid	Telgraf Muhabere Memuru Mehmed Beğ’in validesi Hadice	150
“	Yakub-oğlu İbrahim zevcesi Dursune	150
“	Ali Efendi kerimesi Vasfiye	150
“	2 yaşındaki Abdullah ve 3 yaşındaki Emine’nin iaşesi için Şerife Hatun’a	400

Tabloda görüldüğü üzere, genellikle aceze maaşları 150-200 kuruş civarında tahsis edilmektedir. Ancak bazı fakirlere 250, 400, hatta 600 kuruş gibi daha yüksek rakamlarda maaş verildiği de görülmektedir. Bunda, kişinin daha fakir olması yanında, verilen şahsın önemli bir mevkiden olan birinin eşi olması da etkili olmaktadır. Ayrıca, kimsesiz çocuklara bakanlara da yüksek bir maaş bağlanmaktadır. Hatta, iki çocuğa bakan Peyker Hanım'a 1.900 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

Yine, Belediye Meclisi'nin 18 Nisan 1923 tarihli kararının şerh bölümünde, Tablo.1'de gösterilen maaş tahsislerinin tasdik edildiği, ayrıca, bu aceze maaşı alanlardan, Saidbeğ Mahallesi'nden Şeyh Aziz Efendi kerimesi Feride Hanım'ın maaşının 200 kuruştan 400 kuruşa çıkarılması belirtilmiştir. Aynı şerhde, yeni müracaatta bulunan, Hançerli Mahallesi'nden Sivashlı-oğulları'ndan Hacı Şükrü'ye de 200 kuruş maaş tahsis edildiği yazılıdır.

Mart 1923 tarihine kadar aceze maaşı alanların listesi tablo.1'de verilmiştir. Bu tarihten sonra müracaat edenlere de maaş bağlanmıştır. Meclis zabıtlarında Ağustos 1923'e kadar yeni müracaat sonucu maaşa bağlananlar ise aşağıda gösterilmiştir.

Tablo.2

Mart 1923-Ağustos 1923 Arası Aceze Maaşı Bağlananlar

Mahallesi	Aceze Maaşı Alanın Ünvan ve İsmi	Karar Tarihi	Maaş Miktarı
			(Kuruş)
Kale	Cezayirli-oğullarından Receb Efendi zevcesi Bakiye Hanım	19 Ağustos 1923	150
“	Kuru-oğlu Mehmed kerimesi Gül Hatun	“	100
“	Akçaabatlı Çam-oğlu Mustafa zevcesi Nesime	“	100

Kılıçdede	Hasan zevcesi Zehra Hanım	16 Haziran 1923	125
"	Nalband Nuri zevcesi Hafize Hatun	8 Temmuz 1923	200
"	İsmail Efendi zevcesi Şakire	19 Ağustos 1923	100
	Saidbeğ Zeyneb Hanım	22 Mayıs 1923	100
-	Eski Rüsûmât Kapu Memuru Ahmed Efendi'nin zevcesi Hedayi	31 Mayıs 1923	150

Ağustos 1923 tarihi itibariyle, Samsun Belediyesi'nden aceze maaşı alanların miktarı 79'dur. O günlerde Samsun'un nüfusu, ülkenin savaş durumu, belediyenin imkânları da düşünülürse, aceze maaşı verilenlerin miktarının küçüksenecek bir rakam olduğunu görürüz. Yani belediye, bütün imkânlarını kullanarak, fakirlerin sıkıntılarını az da olsa azaltmak amacı ile elinden gelen gayreti göstermektedir. Bu durumu bir de belediyenin bazı harcama kalemleri ile kıyaslırsak, konuya daha da açıklık getirebiliriz. Belediyenin 1923 bütçesinden Rüsûmât Memurları ve diğer harcamalar için 220.400 kuruş ayrılmıştır. Buna karşılık 1923 Ağustos ayı itibariyle aceze maaşlarının aylık tutarı 16.000 kuruştan, yıllık olarak 192.000 kuruşa bâliğ olmaktadır. Böylece belediye, bütçesinin önemli bir kısmını aceze maaşlarına tahsis etmektedir.

Konuya bir de şahısların aldıkları aceze maaşı tutarları açısından yaklaşırsak, 1923 Ağustos ayı itibariyle, 100 kuruş alanların sayısı 8, 125 kuruş alanların 2, 150 kuruş alanların 43, 200 kuruş alanların 15, 250 kuruş alanların 5, 400 kuruş alanların 2, 500 kuruş alanların 1, 600 kuruş alanların 2 ve nihayet 1.900 kuruş alanların 1 kişi oldukları görülmektedir. Dolayısıyla aceze maaşları ortalama 150 ile 200 kuruş arasında değişmektedir. Buna karşılık 100 kuruş alanlar olduğu gibi, 1.900 kuruş alan da vardır.

4. Aceze Maaşına Zam Yapılması Uygulamaları

Belediyeden aceze maaşı alan aciz ve fakirlerden bir kısmı, halen almakta oldukları maaşın yeterli olmadığını belirterek, zam talebinde bulunmaktadır. Belediye Meclisi, bu talepleri inceleyerek, eğer uygun görür ve belediyenin de bütçesi imkân dahilinde ise, bu istekleri karşılamaktadır. Dolayısıyla söz konusu kişilerin aceze maaşlarına zam yapmaktadır.

Bu konuda Samsun Belediyesi Meclis zabıtlarında iki örnek vardır. Birincisi 18 Nisan 1923 tarihli mazbatadır. Burada halen 200 kuruş aceze maaşı

alan Saidbeğ Mahallesi'nden Şeyh Aziz Efendi'nin kerimesi Feride Hanım'a 200 kuruş daha zam yapılarak, maaşı 400 kuruşa çıkarılmıştır.

Diğer bir mazbatanın tarihi ise 7 Haziran 1923'dür. Burada da, halen almakta olduğu 200 kuruş maaşın kâfi gelmediğini belirten Aşir Efendi zevcesi Fatma'ya, belediye meclisi 200 kuruş daha zam yaparak aceze maaşını 400 kuruşa yükseltmiştir.

5. Aceze Maaşının Kesilmesi Uygulamaları

Belediyece fakirlere verilmekte olan aylık aceze maaşları, ya maaş alan kişinin ölümü, ya da fakirlik durumunun düzelmesi veya kendisine bakacak kişinin olması durumunda kesilmektedir.

Maaş alan bir kişinin ölümü ile ilgili örnek 23 Haziran 1923 tarihli Samsun Belediye Meclisi kararında görülmektedir. Burada, aceze tertibinden 600 kuruş maaş alan Hançerli Mahallesi'nden Çarmar-oğlu İsmail zevcesi Sıdika Hanım'ın ölümü üzerine maaşının kesilmesi kararı verilmiştir. Yine aynı zabıt kaydından öğrendiğimize göre, verilmekte olan aceze maaşı hem Sıdika Hanım'a, hem de iki torununa aittir. Ancak iki toruna verilen maaş da kesilmesine rağmen, bu çocukların Darüleytam'a yerleştirilmesi kararı verilerek, onların aç ve açıkta kalmaları önlenmiş, bakımlarının devamı sağlanmıştır.

Fakirlik durumunun düzelmesi ile ilgili örnek ise 5 Eylül 1923 tarihli meclis kararında mevcuttur. Bu kararda, halen 100 kuruş aceze maaşı alan Pazar Mahallesi'nden Muhacir İsmail zevcesi Şakire Hatun'un maaşının 1 Eylül 1923 tarihinden itibaren kesilmesi belirtilmiştir. Kesilme gerekçesi olarak da, oğlunun askerden gelmesi ve annesinin iâşesini sağlayacağını bildirmesi gösterilmiştir.

B. KİMSESİZ ÇOCUKLARA YAPILAN YARDIM UYGULAMALARI

Samsun Belediyesi'nin yardımında bulunduğu kişiler arasında kimsesiz, yetim veya şehit çocuklarının da bulunduğunu görmekteyiz. Mahalli yönetimler, bölgelerinin kimsesiz ve yetimlerine sahip çıkmışlar, onların bakım ve iâşeleri için belediyelerin imkânları dahilinde yardımda bulunmuşlardır.

Samsun Belediye Meclisi, eğer kendilerine bakacak durumda ve yaşta iseler, bu tür kimsesiz çocukların iâşelerini karşılamak üzere nakdî maaş bağlama usûlünü uygulamıştır. Buna örnek olarak 7 Haziran 1923 tarihli meclis zabtını gösterebiliriz. Burada, polis kanalıyla belediyeye getirilen biri erkek, diğeri kız ikiz çocukların erzak ve iâşelerinin karşılanması için 750'şer kuruştan 1.500 kuruş maaş tahsis edildiği yazılıdır.

Eğer kendisine bakamayacak yaşta kimsesiz çocuklar olur ise, bunların bakımı bir olgun ve yaşlı kişiye (daha çok kadınlara) verilmektedir. O kişilere de maaş tahsis edilmektedir. Samsun Belediye Meclis zabıtlarında bununla ilgili çok sayıda örnekler vardır.

Meselâ, 3 yaşında olup, Darüleytam'a kabul edilmeyen İstanbullu Hasan Efendi'nin çocuğu olup, kimsesiz olan Seyfeddin'in bakımı, Kavak'ın Irmak Mahallesi'nden Halil-oğlu İsmail'in zevcesi Hafize Hatun'a verilmiştir. Çocuğun iâşe, nafaka ve bakımı için de Hafize Hatun'a 25 Ekim 1922 tarihinden itibaren aylık olarak 700 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

Yine, 2 aylık ve kimsesiz bir kız çocuğunun bakımı önce Bayburtlu Bilâl'e, bir hafta sonra da Bevvâb İsmail Efendi'nin zevcesine bırakılmıştır. Bu çocuğun da bakımı için bakıcısına 9 Aralık 1922'den itibaren 1.300 kuruş maaş bağlanmıştır. Hatta çocuğa bir hafta bakan Bilâl'in de bir haftalık ücreti belediyece ödenmiştir.

Aynı şekilde, 1 aylık bir çocuğun bakımını üstlenen halasına 600 kuruş, İbrahim adlı bir çocuğun bakıcısı olan halası Şaziye'ye 500 kuruş, 2 yaşındaki Abdullah ve 3 yaşındaki Emine'nin bakımını üstlenen Şerife Hatun'a 400 kuruş, iki çocuğa bakan Bevvâb İsmail Efendi'nin zevcesi Peyker Hanım'a 1.900 kuruş maaş bağlanmıştır.

Görüldüğü üzere, kimsesiz çocukların bakımlarını üstlenen kişilere yüksek maaşlar bağlanmaktadır. Aceze maaşlarının ortalama 150-200 kuruş olmasına karşılık, kimsesiz çocukların bakımlarını üstlenenlere ödenen aylıklar ise 400 kuruş ile 1.900 kuruş arasındadır. Böylece, kimsesiz çocukların özellikle gıda ihtiyaçlarının iyi karşılanması yönünde Samsun Belediyesi'nin hassas davrandığını söyleyebiliriz.

Samsun Belediyesi'nin kimsesiz çocukların bakımı yönünde uyguladığı bir sistem de, bu çocukların bakımını üstlenecek şahsı veya aileyi, belediye meclisinin seçmesi ve tayin etmesidir. Bu seçimi ve tayin de, müracaat edenlerin iyi tahkik edilmesi sonucunda yapılmaktadır. Nitekim 16 Aralık 1922 tarihli kararda, bir hafta önce 2 aylık bir kız çocuğunun bakımı Bayburtlu Bilâl'e verilmişken, sonradan ondan daha iyi bakacağına inanılan Bevvâb İsmail Efendi ailesi tercih edilmiştir.

Belediyenin kimsesiz ve yetim çocukların bakımı için takip ettiği en önemli uygulama da, onların Darüleytam'a yerleştirilmesi çabasıdır. Bununla ilgili örneklerle zabıt kayıtlarında rastlanmaktadır. Meselâ, Samsun Belediyesi'nden 600 kuruş aceze maaşı alan Hançerli Mahallesi'nden Çarmar-oğlu İsmail zevcesi Sıdika Hanım'ın ölümü üzerine, ona ve iki torununa verilen maaş kesilmiş, buna karşılık kimsesiz kalan Kadir ve İsmail adındaki torunları Darüleytam'a yerleştirilmiştir.

Samsun Belediye Meclisi, bu ülke için can veren, şehit düşen kişilerin çocuklarını da ihmal etmemiştir. Nitekim 13 Ocak 1923 tarihli zabıt kaydında bu konu ile ilgili bir örnek vardır. Bu kayda göre, Rum çeteleri tarafından şehit edilen, Dereler karyesinden Abdullah-oğlu Mahmud'un 2 çocuğu yetim kalmıştır. Bu çocuklardan biri 3, diğeri 4 yaşındadır. Şehit düşen Mahmud'un köyde arazi ve emlâki ve çocuklara da yardım edecek kimsesi olmadığından, Dereler köyü İhtiyar Heyeti'nin bizzat meclise gelerek verdikleri izâhat ve yapılan tahkikattan anlaşılması gerekçesi ile çocuklara 200'er kuruştan 400 kuruş maaş tahsisi kararı verilmiştir. Ayrıca çocukların bakımı, Cedid Mahallesi'nden Abdullah Paşa Medresesi'nde oturan Şerife Hatun'a bırakılması ve maaşın ona verilmesi kayıtlıdır. Böylece Samsun Belediyesi, kimsesiz ve yetim çocuklar yanında, şehit çocuklarını da sefaletten kurtarmak, bakım ve işlerini karşılamak yönünde hayırlı hizmetler vermektedir.

C.FAKİRLERE YAPILAN DİĞER YARDIMLAR

Samsun Belediyesi'nin, mahallinde mevcut fakirlere veya yardıma muhtaç durumda olanlara veyahut çeşitli kurumlara da yardımlarda bulunduğunu gösteren zabıt kayıtları vardır.

Bu kayıtlardan birinde, malûl olan kocası ve iki evladı ile oturan ve fakir olan Zekiye nam kadına 1.000 kuruş nakdî yardım kararı yazılıdır. Burada, kimsesiz, yardım ve merhamete muhtaç olduğu belirtilmekte, ancak aceze maaşı bağlandığına dair bir kayıt mevcut bulunmamaktadır. Öyle zannediyoruz ki, bu yardım bir defaya mahsus görünmektedir.

Samsun Belediyesi, hasta, muhacir ve muhtaçların başka yerlere naklinde de destek vermektedir. Hatta, " *hasta ve muhtacinin nakli için geçmiş yıllarda olduğu gibi Müfettiş Süleyman Efendi'ye 500 kuruş i'tâ* " şeklinde yazılmış meclis zabıt kararından, bu tür yardımların eskiden beri devam ettiğini anlamaktayız. Nitekim, İspir muhacirlerinden müteveffa Ahmed'in zevcesi Ayşe'nin meccanen memleketine gönderilmesi dileğindeki dilekçesi, mecliste görüşülmüştür. Bu görüşmede, meclis azasından Hacı Molla Efendi'nin, vapurla meccanen göndereceğini beyan etmesi üzerine, durumun söz konusu kadına bildirilmesi kararı alınmıştır.

Samsun Belediyesi sadece yardıma muhtaç fakir, aciz, yetim, şehit çocuklarına yardım yapmakla kalmamış, ayrıca mahallin yetimhâne, hastahane gibi sosyal ve sağlık kurumlarına da yardım ve destek vermeyi sürdürmüştür.

Bu yardımlardan biri Darüleytam'a, yani yetimhaneye yapılan yardımlardır.

5 Ağustos 1923 tarihli Darüleytam'ın 3.000 lira (300.000 kuruş) yardım yapılması yönündeki tezkeresi belediye meclisinde görüşülmüştür. 7 Ağustos 1923 tarihinde meclisin aldığı kararda, yetimlerimize her türlü yardımı yapmanın Belediye heyetimizin en büyük arzusu olduğu belirtilmekte, ancak şu anda bu yardımı yapmanın belediyenin ödenekleri açısından mümkün olmadığı kaydedilmektedir. Yetimhanenin yardım isteği bu tarihte olumlu karşılanmamakta ise de, belediyenin burdan önceleri yetimhaneye her türlü desteği verdiği sonucunu çıkarmak yanlış olmasa gerektir. Hiç şüphesiz Samsun Belediyesi'nin yetimhaneye yardımları burdan sonra da devam etmiştir.

Samsun Belediyesi, bir sağlık kuruluşu olan Samsun Gureba Hastahanesi'ne de yardım yapmaktadır. Nitekim hastahänenin tamiri için Gureba Hastahanesi Baştabibliği'nin tezkeresi 11 Temmuz 1922 tarihli oturumda ele alınmıştır. Bu oturumda, belediye bütçesinin 17. Faslında yazılı olduğu üzere, hastahaneye yardım tertibinden 50.000 kuruş ayrıldığı belirtilerek, bu tertipten tamirat ve diğer masrafların karşılanması kararı yazılmıştır. Bu karardan öğrendiğimiz bir sonuç da, Gureba Hastahanesi'nin bütün masraflarının Samsun Belediyesi'nce karşılandığıdır. Öyle zannediyoruz ki, bu hastahane Samsun Belediyesi'ne bağlıdır.

Samsun Belediyesi'nin diğer bir yardım türü de, vefat eden fakirlerin techiz ve tekfin masraflarını karşılamasıdır. Nitekim meclisin 15 Nisan 1923 tarihli kararında bu yardım, büyükler için 300 kuruştan 600 kuruşa, küçükler için 200 kuruştan 300 kuruşa çıkarılmıştır. Küçüklerin yaş sınırı da 15 olarak gösterilmiştir.

Samsun Belediyesi'nin diğer bir yardım şekli de, belediyeden emekli olanlara verilen maaşlarının artırılmasıdır. Bu artırmada hayat pahalılığının yükselmesinin önemli rolü olsa gerektir. Nitekim, Seyfeddin'den eşi Afife Hatun'a bağlanan 700 kuruş maaş, 5 Aralık 1922 tarihinde 1.000 kuruşa çıkarılmıştır. Yine belediyeden emekli olan ve 250 kuruş maaş alan Ömer Hüseyin Usta'nın maaş artırımını ile ilgili dilekçesi mecliste görüşülmüştür. Sefalette olduğunu belirten söz konusu bu kişinin müracaatı üzerine, maaşına 100 kuruş zam yapılarak, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren 350 kuruşa çıkarılmasına, ayrıca bir yıllık farkın da ödenmesine karar verilmiştir.

RUSLARIN

SAMSUN'U BOMBARDIMANI (1915)*

Yrd.Doç.Dr.Osman KÖSE**

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ile Karadeniz sahilindeki Osmanlı kentleri Rus harp gemilerinin bombardımanlarına hedef olmaya başladı. Rus filosunun mayınlama ve kıyı bombardımanlarıyla hedefi, Karadeniz'deki Osmanlı ticaretini ve bu sırada Trabzon üzerinden III. Orduya yapılan askerî nakliyatı durdurmaktı. Bunun için de bazen tek gemi ve bazen de filo halinde hareket etmişlerdir. Mayınlama ve bombalama hareketlerinin hedefi Türk donanmasının çıkışına engel olmak, Karadeniz sahilinde kömür nakliyatını sekteye uğratmak ve Kafkas cephesinin ikmalini aksatmak amacıyla Trabzon, Akçaabat, Samsun (Canik) ve Zonguldak limanlarını tahrip etme¹. Rus topçularının şehir merkezleri ve limanlara yönelik bombardımanda bulunmasının sebebi, müslüman halkın kuvve-i maneviyesini zaafa uğratmak, pontusçu faaliyetler içerisine giren Rumları moralize etmek, halk için iktisâdî ehemmiyet arzeden iş yerleri, mühimmat ve gaz depolarını imha etmek ve Trabzon'a yönelik askerî ve sivil nakliyatın gerçekleştirildiği deniz ile kara ulaşımını birbirine bağlayan iskeleleri tahrip etme². Bu nedenle Osmanlı hükümeti, savaşın başlamasıyla beraber muhtemel Rus saldırısına karşı gerekli tedbirlerin alınması için Karadeniz sahilindeki valilik ve mutasarrıflıkları uyarmaya başladı².

* Bu makale *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*'nin 11. Sayısında yayınlanmıştır.

**Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII, Ankara 1976, s. 86.

² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (BOA. DH. ŞFR)*. 46/53, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Canik mutasarrıflığına tel 29 Şevval 1332 (20 Eylül 1914).

Karadeniz'deki deniz gücü Rusların lehine bulunuyordu. Osmanlıların üç muharebe gemisi, bir muharebe kruvazörü, üç kruvazör, iki torpido kruvazörü, sekiz muhrip, 10 torpidobot, 17 gambot, 17 motorgambot ve 20'ye yakın yardımcı gemisi bulunmaktaydı³. Pasifik ve Baltık denizinde de üssü bulunan Rusların ise, altı muharebe gemisi, 26 muhrip, torpidobot ve onbir denizaltı gemisi ile bir çok yardımcı gemisi vardı. Rusların başlıca üssü Sivastopol'da bulunmakta, Odesa, Novorosiski, Batum, Poti, Kerç ve Oçakof üsleri de ikinci derecede gelmekte idi⁴.

Rus filosu 1914 Kasım ayından itibaren Karadeniz'de ağırlığını artırmaya ve özellikle de Trabzon üzerinde baskı uygulamaya başladı⁵. Rus torpidoları Karadeniz kıyılarına yaklaşarak Osmanlı devletinin iç durumu ve askerî hazırlıkları hakkında bilgi alabilmek için balıkçıları ve çocukları da esir alıyorlardı⁶. Rusların amacı Trabzon üzerinden III. orduya silah ve mühimmat gitmesini engellemeye yönelikse de zor şartlar altında da olsa bu sevkiyat gerçekleştirilmeye çalışıldı⁷. Karadeniz'de nakliyatın sürekli tehdit altında bulunması karşısında bu iş, Trabzon-Samsun arasında sivil motorlarla yapılıyordu. Personeli gönüllü olan bu tekneler, seferlerini ancak 10-12 günde tamamlayabiliyorlardı. Harbiye Nezareti bu gemilerin reislerini, harp madalyası ve para, diğer personeli de, yalnız para ile ödüllendirmekteydi⁸.

Rus harp gemileri 1915 yılı başlarından itibaren de Karadeniz kıyıları ve özellikle Hopa'dan Şile'ye kadar hemen bütün iskeleleri bombardıman ederek buradaki deniz araçlarını batırdılar⁹. Karadeniz kıyısında Rus bombardımanlarına hedef olan kıyı yerleşim birimlerinden biri olan Samsun, deniz ile kara ulaşımının keşiştiği önemli bir liman şehriydi. Savaşın başlaması ile ticareti felce uğrayan Samsun, 1915 yılı içinde Rus harp gemileri tarafından çeşitli defalar saldırıya maruz kaldı

Rus harp gemileri, aralıklarla devam eden bombardımanlarında Samsun

³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII, s. 27.

⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII, s. 38; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/II, Ankara 1991, s. 37.

⁵ Rus filosu 6 Kasım 1914'te Kozlu ve Zonguldak iskele ve ocaklarını üç saat süreyle bombardıman ederek aynı gün İstanbul'dan Karadeniz'e hareket eden iki uçak, erzak ve mühimmat yüklü Bahriahmer, Bezmiâlem ve Mithat Paşa gemilerini batırmışlardır. Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, II, İstanbul 1990, s. 126.

⁶ BOA.DH.ŞFR. 49/141, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kastamonu ve Trabzon vilayetleriyle Bolu, İzmit ve Canik mutasarrıflığına tel. 10 Rebi'ul-evvel 1333 (26 Ocak 1915).

⁷ Sebahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s. 2.

⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII, s. 138.

⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII, s. 146.

şehir merkezindeki önemli noktalardan başka Terme, Çarşamba, Ünye ve Fatsa kazalarını ve bu yerleşim birimlerinin limanlarında ve açıklarında demirli ve seyir halindeki yük gemilerini de hedef seçmişlerdir. Bu çalışmamızın amacı, bombardımana maruz kalan yerleşim birimlerindeki Belediye mühendisleri, Liman Daireleri, Muhasebe Daireleri ve Ticaret odaları tarafından düzenlenen hasar tespit defterlerine göre hasarın mahiyetini ve miktarını orijinal belgelere istinaden ortaya koymaktır.

A - SAMSUN VE KAZALARININ BOMBARDIMANI

I - SAMSUN

Rus harp gemileri 18 Kasım 1914'te Akçaabat ve Trabzon'dan sonra Samsun önlerine de mayınlar dökmüşler, fakat bunlar daha sonra temizlenmişti. Ruslar, 1915 yılında Karadeniz'de daha sık görünmeye başladılar. Rus gemileri tarafından bu yıl içinde bombardımana maruz kalan önemli stratejik yerlerden birisi de Samsun'dur. Besim Darkot, Samsun'un 1915 yılı içinde ilk defa Temmuz ayında bombalandığını söylemekteyse de¹⁰, Canik mutasarrıflığı tarafından bombardımanlar sonucu tutulan Hasar Tespit Raporuna göre ilk bombardımanın 10 Haziranda olduğu anlaşılmaktadır. Rus harp gemileri tarafından düzenlenen bu bombardımanda Samsun şehir merkezindeki çeşitli noktalar ve liman ile açıklarında seyir halinde olan küçük ve orta büyüklükteki ticaret gemileri hedef olarak seçilmiştir. Belediye mühendisinin 17-21 Haziran 1915'teki kayıtlarına göre Samsun Rüsûmat Dairesi en çok zarara uğrayan devlet kuruluşunun başında gelmektedir. Rüsûmat Dairesine bağlı bir bina, bir gümrük ambarı, bir kulübe ve gazhane deposu tamamen tahrip edilmiştir. Buralardaki hasar 18350 kuruş 50 para olarak tespit edilmiştir. Bombardımanlardan Reji şirketine bağlı şimendifer iskelesi de isabet alan noktalar arasındadır. Buradaki toplam hasar ise 3316 kuruştur¹¹.

10 Haziran bombardımanında isabet alan noktalardan birisi de Kılıçdede mahallesindeki sivil ahalinin ikâmet ettiği meskenlerdir. Mahalle sakinlerinden Seyyid Battal Efendi, Telgraf memurluğundan mütekâid Mustafa Efendi, Komiser muavini Seyyid Efendi, Gazanfer zevcesi Rüştüye hanım ve Kayanın oğlu Mustafa'nın evleri bombardımanda isabet alarak bir kısmı kısmen ve bir kısmı da

¹⁰ Darkot'a göre Samsun, Temmuz ve Ağustos aylarında olmak üzere dört kez bombalanmıştır. Besim Darkot, "Samsun"İA, X, İstanbul 1988, s. 146.

¹¹ BOA. *Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye Katalogu (DH.İ.UM.)* E/37-74-1, Hasar tespit defteri 8 Haziran 1331 (21 Temmuz 1915).

tamamen tahrip edilmiştir. Evlerden birisi de Rum Yanko Dimitri'ye aittir. Yani bombardımandan Türklerin yanında Rumlar da etkilenmişlerdir. Evlerin bazıları oturulamaz hale gelirken hasarın oranı hanelerin bombardıman öncesi değerine göre değişmektedir. Kılıçdede mahallesinde tahrip edilen evlerin toplam tahmini hasar bedeli 6358 kuruş 80 para olarak tespit edilmiştir¹². Rüşumat dairesi ve Reji İdaresinin hasarı da dikkate alındığında toplam maddi hasarın kıymeti 28025 kuruş 30 para civarındadır.

Rus harp gemilerinin bombardıman esnasındaki diğer hedefi Samsun-Trabzon arasında gıda maddesi ve muhtelif ticari amaçlı yük taşıyan küçük tonajlı gemiler olmuştur¹³. Motor, Sandal, Filika, Kotra ve Çapar gibi, deniz nakliyatı yapan bu ulaşım araçları 1-6 tonluk kapasitelere sahiptiler¹⁴. Samsun limanının çeşitli noktalarında demirli bulunmalarına rağmen gemi sahiplerinin çoğu yük almak için beklemekteydiler. Rus harp filosunun Karadeniz'de dehşet saçtığı bir ortamda Görele, Ordu, Tirebolu, Rize, Büyük Liman ve Varna gibi dış limanlardan gelen gemi sahipleri Samsun-Trabzon arasında bu tehlikeli nakliyatı gerçekleştirmekteydiler. Tahrip edilen gemilerdeki hasar, taşınan yüke ve geminin çeşidine göre farklılık göstermekteydi. Bunların kimisi batarken bir kısmı sadece yara almış bir halde bulunuyordu¹⁵.

Bu ulaşım araçları demirli buldukları Samsun şimendifer iskelesi, Gümrük iskelesi, Gazhane iskelesi, Gazhane civarı, Gümrük civarı ve Kumcağız önünde tahrip edildiler. Bombardıman esnasında Kumcağız önünde iki, Şimendifer ve Gümrük iskelesinde sekizer ve Gazhane iskelesinde altı tane muhtelif cinsteki gemi tahrip edildi. Tahrip edilen 24 gemiden sekiz tanesi Samsun dışından yük almak için gelen ve Şimendifer iskelesi önünde demirli bulunan gemilerdi. Tahribatın büyük kısmı ise Samsun limanına ait gemilerdeydi. Samsun Liman Dairesi'nin 10 Temmuz 1915 yılı kayıtlarına göre toplam hasar 79263 kuruş 30 para olarak tespit edilmiştir. Samsun limanına dışarıdan gelen ve iki tanesi Kumcağız önünde ve altı tanesi Şimendifer iskelesinde demirli bulunan gemilerin yüklü olması sebebiyle hasarları daha çok olmuştur. Toplam sekiz tane olan bu

¹² BOA. DH.İ.UM. E/37-74-1, Hasar tespit defteri 8 Haziran 1331 (21 Haziran 1915).

¹³ BOA.DH.ŞFR. 50/167, Dahiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına tel. 17 Rebi'ü'l-âhır 1333 (4 Mart 1915).

¹⁴ Sandal: Kısa boylu ve genişçe kayık. Filika: Güvertesiz ufak gemi. Çapar: Takadan büyük kayık. Kotra: Küçük gemi. Karadeniz'de bunlardan başka motor, gület ve çırnık gibi küçük tonajlı gemiler de nakliye yapmaktaydılar. Bunlar bazı kaynaklarda her ne kadar kayık olarak nitelendirilirse de, taşıdıkları yük miktarları dikkate alınırsa bunları gemi olarak nitelemek daha olsa gerektir.

¹⁵ BOA. DH.İ.UM. E/37-74-2, Hasar tespit defteri. 27 Haziran 1331 (10 Temmuz 1915).

gemilerdeki maddi hasar 46832 kuruştur. Samsunlu gemicilere ait diğer gemilerdeki hasarın az olması, içerisinde yük olmamasından kaynaklanmaktadır¹⁶.

Bombardıman sırasında az da olsa insan zayıtı olmuştur. İnsan zayıtı Samsun dışından gelen gemilerde olmuştur. Dışarıdan gelen gemilerde yükün yanında Rusların önünden kaçan ve Trabzon üzerinden gelen göçmenler de bulunmaktaydı. Hatta 1915 Şubat ayından şehrin bombardımanını müteakip Trabzonlu kadın ve çocuklar da göç kervanına katılmışlar¹⁷, kara ve deniz yoluyla Samsun'a ve oradan da iç kesimlere doğru akın etmeye başlamışlardı. İşte Acara mültecilerinden Balcıoğlu Murad, Şakir ve Şaban aileleriyle bombardıman esnasında Şimendifer iskelesinde demirli Trebolulu Emiroğlu Niyazi bin Halil'in Kotrasında bulunmaktaydılar. Bombardımanda Murad, Şakir, iki kadın ve dört ile 12 yaşlarında iki kız çocuğu şarapnel parçalarıyla öldüler. Yaralı olarak hastaheneye kaldırılan Hasan isimindeki bir çocuğun da ölmesiyle yedi kişi Şimendifer iskelesinin bombardımanında can vermiştir. Yine, şehir merkezinin bombardımanı sırasında atılan mermilerden bir tanesi Kara Samsun sırtına isabet etmiştir. Burada da Erzurumlu 14 yaşındaki Hamdi bin Abdullah, Kibar reisin yeğeni 14 yaşındaki Yusuf, Ayşe kadının oğlu 14 yaşındaki Reha ve Bayburtlu Kürt Mehmet'in sekiz yaşındaki oğlu Mustafa ölmüştür. Rus gemileri Kumcağız önünde ise Göreleli Tavacızade Hüseyin Efendi'nin sandalını tahrip ettikten sonra Hüseyin bin Mustafa isimli gemiciyi esir almışlardır. Çocuklar ve kadınların telef olması bombardımanda en çok sivillerin zarar gördüğünü ortaya koymaktadır¹⁸.

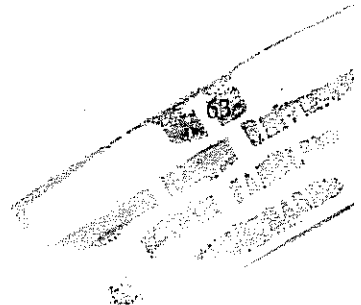
Rus harp gemilerinin 10 Haziran bombardımanından sonraki saldırıları çok daha kapsamlı olmuştur. Temmuz ayındaki bu saldırıda hedef olarak, belediyeye ait iskeleler, Hançerli mahallesi, Rum mahallesi, Ermeni mahallesi, Buğday pazarı ve liman civarında demirli yük gemileri seçilmiştir.

Belediye mühendisinin 9 Ağustos 1915 tarihli hasar tespit raporuna göre şehir merkezine olan saldırıda en çok zararı belediye görmüş bulunuyordu. Çünkü bombardımandaki amaç, denizyolu ile karayolunu birbirine bağlayan yük ve yolcu iskelelerini tahrip etmektir. Bu maksatla Belediyeye ait Sazlık mevkiinde bulunan

¹⁶BOA. DH.İ.UM. E/37-74-2-3, Hasar tespit defteri. 27 Haziran 1331 (10 Temmuz 1915).

¹⁷ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", 19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu, Samsun 1994, s.61; Bu şekilde Samsun'a gelen göçmenlerin sayısı 1916 yılında 80 bin civarındaydı. Bunların 18 bini Samsun'da, 18 bini merkez kazası mülhakatında, 4 bini Bafra'da, 18 bini Çarşamba'da, 1600'ü Terme'de, 7 bini Terme mülhakatında, 18 bini Ünye'de ve 1500'ü Fatsa kazasındaydı. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 127.

¹⁸ BOA. DH.İ.UM. E/37-74-4, Hasar tespit defteri. 27 Haziran 1331 (10 Temmuz 1915).

Gazhane iskelesi ve Gazhane deposu, Hançerli mahallesinde bulunan Belediye yük iskelesi, Dakik iskelesi, yolcu iskelesi ve zahire iskelesi, Rüsumat dairesine ait bir ahşap bina ve Rum mahallesinde Hükümet konağına ait bir kargir bina zarar gören devlet kuruluşlarıydı. Toplam zayıat 125728 kuruştur. En çok tahribat ise Gazhane iskelesi ile Belediye yük iskelesinde bulunuyordu¹⁹.

Saldırıdan en çok zarar gören yerlerden birisi de Rum mahallesiydi. Çünkü burada ticaretle uğraşan zengin Rumların işyerleri, evleri veya depoları bulunuyordu. Burada Frenk kilisesi civarında ikamet eden Andavaloğlu Radpel'e ait bir mağaza, Eczacı Todoraki Efendi'ye ait bir ecza deposu ve üç ruma ait kargir bina tahrip edildi. Rum mahallesindeki toplam zayıat 59633 kuruştur. Buradaki zayıatın çok olması hedeflerin bir kısmının ticari niteliğinden kaynaklanmaktadır. Ermeni mahallesinde ise üç Ermeni'ye ait kargir bina hasar görmüştür. Bunların hasarı ise 1048 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bombardımanda Macaroğlu Nikolaki tarafından Rum mektebine vakfedilen Buğday pazarında bir kargir bina da hasar görenler arasındadır. Yine Kale mahallesinde birisi Türk olmak üzere iki ve Hançerli mahallesinde bir Rum'a ait kargir bina tahrip edilmiştir. Sazlık'ta Hacı Hafız Ali Efendi'ye ait bir beton fabrikası ve Derbent'te Lazzâde Mustafa Efendi'ye ait Gazhane de bombardımana hedef olan binalar arasındadır. Şehrin muhtelif mahallelerine yapılan saldırıda genelde Rumlar ve Ermeniler zarar görmüş bulunuyordu. Zarar görenler, ticaretle uğraşmaları veya birden fazla evi olmalarıyla göze çarpıyordu. Çünkü ticaretle uğraşan Rum ve Ermenilerden başka Dr.Hristodoris ve Dr. Kasapyan gibi hali vakti yerinde olanlar da dikkat çekmekteydi. Böylece şehir merkezindeki hasarın toplamı 200575 kuruşu buluyordu²⁰.

Deniz ulaşımını sağlayan küçük tonajlı gemiler Derbent, Gazhane iskelesi, liman önü ve açıkları, Karaboğaz, Sacağıl boğazı ve Çekik mahallerinde Rus bombardımanına maruz kaldılar. Muhasebe Dairesi'nin 24 Ağustos 1915 tarihli kayıtlarına göre 43 adet küçük tonajlı gemi hasara uğramış bulunuyordu. Bu gemilerin 1 tanesi motor, 28 tanesi Kotra, beş tanesi sandal ve dokuz tanesi de Çapar türü gemilerden oluşuyordu. Bombardıman esnasında gemilerin dört tanesi Derbent, dört tanesi Gazhane iskelesi, beş tanesi Karaboğaz, 19 tanesi Sacağıl boğazı, sekiz tanesi Çekik mahalli ve üç tanesi de liman önünde bulunuyordu. Gemilerin tamamı yüklüydü ve her birinde bir ile 28 ton arasında yük bulunuyordu. Hasara uğrayanların 19 tanesi Samsunlu gemicilere ait bulunuyordu. Diğerleri ise Trabzon, Varna, Giresun, Sinop, Gerze ve Tirebolulu gemicilere aitken Sacağıl boğazında hasara uğrayan 18 geminin sahipleri meçhul bulunuyordu. Gemilerdeki toplam maddi hasar 335268 kuruş olarak tespit edildi. Bu zayıatın 155848 kuruşu

¹⁹ BOA. DH.İ.UM. E/37-74-5, Hasar tespit defteri. 27 Temmuz 1331 (9 Ağustos 1915).

²⁰ BOA. DH.İ.UM. E/37-74-6, Hasar tespit defteri. 27 Temmuz 1331 (9 Ağustos 1915).

Samsunlu gemicilere aitti²¹.

Gemilerin bombardımanında can kaybı fazla olmadı. Yalnız Karaboğaz'da saldırıya uğrayan Nuh oğlu İlyas'ın Sandalı'nda bulunan üç tayfa, Derbent'te de Tirebolulu Küçük Ömer oğlu Mehmed Reis'in sandalından bir tayfa ve Şakir reisin sandalından da gemi reisiyle sayısı belirsiz tayfa ölenler arasında bulunuyordu. Samsun içlerine yapılan saldırıda ise can kaybı olmadı. Fakat Samsun şehir merkezine atılan bombalardan bazı tüccarların malları telef oldu. Ticaret Odası'nın 28-29 Temmuz ve 1 Ağustos tarihli kayıtlarına göre Molla Hamdizâde Hasan Tahsin Efendi'ye ait 18502 kuruş 20 para değerinde 17 çuval arpa, Aldıkaçızîde Mustafa Efendi'ye ait 9052 kuruş 35 para değerinde 45 çuval un ve Hayrizâde Şevki Efendi'ye ait 66340 kuruş 30 para değerinde 69 çuval un, 48 çuval mısır, 17 çuval bulgur, 137 çuval tuz ve 10 çuval şeker zâyi oldu²².

Böylece Rusların bu seferki Samsun bombardımanında insan zayıyatının yanısıra toplam 649.747 kuruş 85 para değerinde maddi hasar meydana gelmiş oldu. Karadeniz'de Osmanlı ticari gemilerinin Rus filosu tarafından saldırıya uğraması ve bunun sonucu olarak Samsun ile Trabzon arasında ulaşımın aksaması üzerine iaşesi büyük ölçüde Canik limanından gemilerin getireceği erzaka bağlı olan Trabzon'da bir kaç günlük erzak gecikmesi fiyatların anormal yükselmesine sebep oluyordu. Bu şekilde yük taşıyan 20-25 orta tonajlı gemi her gün Trabzon limanına gelmekteydi²³. Fakat bütün tehlikelere rağmen Trabzon'un işgaline kadar Samsun-Trabzon limanı arasında yük taşıma işlemleri devam etti. Askeri erzak, malzeme ve mühimmatları ise sayıları 330'u bulan orta tonajlı askeri gemiler taşımaktaydı²⁴.

Ruslar, 1916 yılında da Trabzon ile beraber Samsun limanını da topa tutarak buradaki tekneleri tahrip ettiler²⁵. Yine Samsun'a Romen yardımcı kravuzörleri de 29 Mayıs 1917'de 7 mermi atarak şehir üzerinde uçak uçurdular²⁶.

²¹ BOA. *DH.İ.UM.* E/37-74-7-8, Hasar tespit defteri. 11 Ağustos 1331 (23 Ağustos 1915).

²² BOA. *DH.İ.UM.* E/37-74-9, Hasar tespit defteri. 19 Temmuz 1331 (1 Ağustos 1915).

²³ BOA. *DH.İ.UM.* 82/1(1-20)-1, Trabzon valisi Cemal Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tel. 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915).

²⁴ BOA. *DH.ŞFR.* 52/261, Muhâberât-ı Umumiye Dairesi'nden Trabzon ve Canik mutasarrıflığına tel. 23 Şevval 1333 (4 Eylül 1915).

²⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII, s. 331.

²⁶ Ruslar Temmuz ortasında Sinop önlerinde iki yelkenliyi ele geçirerek 22 tanesini de tahrip ettiler. 23 Ağustos'ta da uçak gemileri Ordu kasabasını bombaladılar. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII, s. 364.

2 - ÇARŞAMBA

Rus harp gemileri, Samsun'un Temmuz ayında ikinci defa bombardımanında Çarşamba kazası önlerinde demirli veya seyir halinde bulunan erzak yükü taşıyan küçük tonajlı gemileri de vurdular. Toplam 18 tane muhtelif cinsteki gemi bombardımana maruz kaldı. Bunların sekiz tanesi Kotra ve 10 tanesi Çırnık türü gemilerdi. Gemilerin büyük kısmı Trabzon ve Rize tarafına mısır götürüyor, bir kısmını da muhtelif ticari mallar taşıyordu. Hasara uğrayan gemilerin yedi tanesi Çarşamba, iki tanesi Samsun, dört tanesi Sürmene, bir tanesi Ordu, bir tanesi Giresun, iki tanesi Rize ve bir tanesi de Of lu gemicilere ait bulunuyordu. Rus harp gemileri Karadenizli denizcilere ait bu gemilerin dört tanesini Guraba mevki, bir tanesini Fener, üç tanesini Sacağlı Körfezi, bir tanesini Karabahçe, dört tanesini Çarşamba boğazı, dört tanesi Çaltı ve bir tanesini Ünye açıklarında tahrip ettiler. Hasara uğrayan gemiler ve zâyi olan malların maddi değeri Çarşamba Muhasebe Müdürlüğü'nün 25 Ağustos 1915 tarihli tespit raporuna göre 164340 kuruş tutarında bulunuyordu²⁷.

Çarşamba önlerindeki Rus saldırısında Çaltı üzerinde saldırıya uğrayan Hacı Kadir Ağazade biraderlerin gemisinden bir tayfa Ruslar tarafından esir alındı. Bombardımanda can kaybı olmadı²⁸.

3 - TERME

1915 yılı Temmuz ayındaki ikinci saldırıda Terme önlerinde bulunan küçük tonajlı gemiler de Rus bombardımanına maruz kaldılar. Terme limanında iki, Kargalı mevkiinde bir, Sancaklı mevkiinde sekiz, Çaltı mevkiinde bir, Çobanbağı mevkiinde bir ve Kend boğazında iki tane olmak üzere toplam 15 tane muhtelif türdeki küçük tonajlı gemi hasar gördü. Gemilerin tamamı yiyecek ve eşya yüklüydü ve iki ile 28 ton arasında değişen tonajlara sahip bulunuyordu. Bunların üç tanesi sandal, dokuz tanesi kotra, bir tanesi çapar ve bir tanesi de çırnık türü gemiydi. Hasara uğrayan gemilerden bir tanesi Termeli ve diğer 14 tanesi de Karadeniz kıyılarındaki muhtelif yerleşim birimlerinde ikamet eden gemicilere ait bulunuyordu. Terme Muhasebe Müdürlüğü'nün 8 Ağustos 1915 tarihli hasar tespit raporuna insan zayıyatının bulunmadığı gemilerdeki toplam zayıyat 347200 kuruş

²⁷ BOA. DH.İ.UM. E/37-74-11, Hasar tespit defteri. 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915).

²⁸ BOA. DH.İ.UM. E/37-74-12, Hasar tespit defteri. 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915).

olarak tespit edildi²⁹.

4- ÜNYE

Rus harp gemileri 10 Haziran 1915'te Samsun'u bombalamaya gelirken Ünye açıklarında bulunan yük gemilerine de saldırdılar. Ünye liman dairesinin 23 Haziran 1915 tarihli hasar tespit raporuna göre altı tane yüklü gemi bombardımana maruz kalmış bulunuyordu. Saldırıya uğrayan gemilerin dört tanesi sandal iki tanesi de Kotra türü gemiydi. Bunların tamamı Ünyeli gemicilere aitti. Gemilere yönelik yapılan bombardımanda insan kaybı olmazken, hasarın maliyeti toplam 33860 kuruş değerinde tespit edildi. Ünye şehir merkezine ise herhangi bir saldırı olmadı³⁰.

Ruslar, yük gemilerine yönelik bu saldırıdan sonra Temmuz ayında Ünye'yi daha kapsamlı olarak bombardımana tuttular. Bu defa Ünye açıklarındaki deniz hedeflerinden başka şehir merkezini de topa tuttular. Şehir merkezinde Belediye caddesi ile Köprübaşı caddesi bombardımandan isabet alan noktalardı. Fakat bombardıman hafif zayıatlarla atlatıldı ve insan kaybı olmadı. Belediye caddesinde dört tane mağaza ve iki dükkân duvarı yıkılırken, Köprübaşı caddesinde de bir ev ve bir tane de mağaza hafif bir şekilde hasara uğradı. Yine belediyeye ait yük iskelesi de hasara uğrayan yerler arasındaydı. Saldırıya uğrayan dokuz hedeften iki tanesi Ünyeli Rumlara ait mağazalardı. Belediyenin 26 Temmuz tarihli raporuna göre şehir merkezindeki hasarın toplamı 6700 kuruş değerindeydi³¹.

Şehir merkezinin bombardımanı günü, Ruslar en büyük zayıatı Ünye açıklarında çeşitli noktalarda seyir halinde veya beklemekte olan yük gemilerine saldırarak yaptılar. Toplam 29 gemi bombardımana maruz kaldı. Bunlardan 22 tanesi karada çekili bir vaziyette dururken, dört tanesi sahilde demirli, bir tanesi Ceviz deresi, bir tanesi Polathane ve bir tanesi de Akçakale'de saldırıya uğradı. Karada çekili olan gemilerin yüklü olmaması maddi hasarın fazla olmasını engelledi. Yük gemilerinden 22 tanesi Ünyeli gemicilere ait bulunuyordu. Hasar gören gemilerin üç tanesi sandal, sekiz tanesi kotra, bir tanesi çırnık, 14 tanesi çapar, iki tanesi motor ve bir tanesi filike türü gemiydi. Bombalanan gemilerin üç tanesi ise Ünyeli Rum gemicilere aitti. Liman dairesinin 8 Ekim tarihli tespitine göre, gemilerdeki toplam hasarın kıymeti 54840 kuruş olarak tespit edildi.

²⁹ BOA. *DH.İ.UM.* E/37-74-9-10, Hasar tespit defteri. 26 Temmuz 1331 (8 Ağustos 1915).

³⁰ BOA. *DH.İ.UM.* E/37-74-4, Hasar tespit defteri. 10 Haziran 1331 (23 Haziran 1915).

³¹ BOA. *DH.İ.UM.* E/37-74-12, Hasar tespit defteri. 25 Temmuz 1331 (7 Ağustos 1915).

Bombardımanda insan kaybı olmadı³².

5- FATSA

Samsun'a bağlı kazalardan Fatsa da çeşitli defalar Rus bombardımanına maruz kaldı. Rus gemileri Samsun'un 10 Haziran 1915'teki bombardımanından önce Fatsa açıklarında seyreden ve yük taşıyan küçük tonajlı gemileri bombaladılar. Bombardımana maruz kalan üç gemi mısır yüklü bulunuyordu. Bunlardan bir tanesi Medrese önü iskelesi, bir tanesi Gicirmik burnu ve bir tanesi de Polathane limanında tahribata uğradı. Gemilerin bir tanesi Fatsa, diğerleri Rize ve Giresunlu denizcilere ait bulunuyordu. Saldırı esnasında can kaybı olmadı. Fatsa Liman Dairesi'nin 27 Mayıs 1915 yılı raporuna göre toplam maddi hasar 4200 kuruş olarak tespit edildi³³.

Fatsa kazasına ikinci Rus saldırısı 1 Ağustos 1915 yılında oldu. Ruslar Fatsa ile birlikte Samsun'a kadar bütün yerleşim birimlerini ve rast geldikleri yük gemilerini bombaladı. Rus gemileri bununla da kalmayıp Fatsa şehir merkezine de saldırdılar. Ünye caddesinde bulunan Mekteb-i İbtidai ve Mekteb-i Rüştiye Rus toplarının hedefleri oldu. Ruslar asker ve sivil hedef farkı gözetmeksizin acımasızca önlerine gelen her yeri bombalıyorlardı. Mekteplere yapılan saldırıda sadece 55000 kuruş değerinde maddi hasar meydana geldi. Mekteplerde okuyan talebelerin tatilde bulunması büyük sayıda can kaybının olmasını engellemiştir. Bundan başka Fatsa limanı ve Sülükgölü önündeki gemiler de Rus harp gemilerine hedef oldular. Toplam yedi küçük tonajlı gemi tahribata uğradı. Beş tanesi Fatsalı denizcilere ait olan bu gemilerin dört tanesi çapar, bir tanesi sandal ve bir tanesi de gulet türü gemiydi. Limanda bulunan yüklü iki geminin batırılması maddi hasarı yükseltmişti. Toplam maddi hasar 162340 kuruş değerindeydi³⁴.

Birinci Dünya savaşının başlamasından sonra Ruslar, Trabzon'a kadar olan yerleri almak için yoğun bir mücadele içerisine girmiş bulunuyorlardı. Nitekim Trabzon'un 18 Nisan 1916'dan sonra Rusların eline geçmesi Karadeniz kıyısındaki Türk şehirlerini büyük tehlike altına sokmuş ve kıyı egemenliği Rusların eline geçmiştir³⁵. İşte Ruslar Trabzon'daki üstünlüklerini pekiştirmek ve kıyıdaki Türk kentlerine göz dağı vermek için gemilerle yoğun top ateşleri yapıyordu. İşte Fatsa kazası 1915 yılı bombardımanlarından sonra 2 Haziran, 2 Temmuz 1916 ve 6 Ocak 1917'de de Rus saldırılarına hedef oldu. Rus gemileri Büyükağız, Yasun ve Çörekçi

³² BOA. DH.İ.UM. E/37-74-13, Hasar tespit defteri. 25 Temmuz 1331 (7 Ağustos 1915).

³³ BOA. DH.İ.UM. E/37-74-4, Hasar tespit defteri. 24 Mayıs 1331 (6 Haziran 1915).

³⁴ BOA. DH.İ.UM. E/37-74-16, Hasar tespit defteri. 28 Ağustos 1331 (10 Eylül 1915).

³⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III, s. 64.

mevkilerindeki toplam yedi büyük tonajlı kayığa saldırdılar. Gemilerin tamamı fındık yüklü bulunuyordu. Fındıklar bölgedeki tüccarlara ait olmakla beraber satılmak üzere Samsun ve İstanbul'a götürülüyordu. Saldırıda kayıklarda bulunan 13 ton civarındaki iç fındık tamamen imha edildi. Bu nedenle gemi sahiplerinden ziyade tüccarların zararı daha çok bulunuyordu. Tedkik-i Hasar Komisyonu raporuna göre gemilerin zararı 51600 kuruş olarak tespit edilirken, imha edilen fındıkların değeri de 137608 kuruş olarak belirlendi. Saldırıda can kaybı olmazken üç geminin toplam 15 kişilik mürettebatı Ruslar tarafından esir edildi³⁶.

B - HASARIN DEVLETÇE TAZMİNİ

İtilaf devletlerinin boğazı geçmek için Çanakkale'ye dayandığı bir sırada gerçekleşen Samsun ve kazalarının bombardımanı Osmanlı devletini derinden sarsmaya başlamıştı. Ruslar'ın savaşın başlaması ile beraber Karadeniz'de tehdit faaliyetlerinde bulunması, Osmanlı devleti açısından bazı önemli sonuçlar doğurmuştur. Sarıkamış mağlubiyetinin sebebi, Karadeniz'de Rusların tehditleri sonucu nakliyatın serbest bir şekilde temin edilememesine bağlanmıştır³⁷. Müttefiklerin Çanakkale'de Türklere karşı bir cephe açmak ve Osmanlı imparatorluğunu aralarında paylaşmak fikri de Sarıkamış savaşından sonra oluşmuştur³⁸.

Denizde ulaşımın sekteye uğraması, Samsun-Trabzon arasında ihtiyaç maddelerinin ve hatta askerî sevkiyatın engellenmesine sebep olacaktı. Giresun ve Trabzon'a, Samsun kazalarından mısır; Merzifon, Tokat, Amasya ve Çorum'dan hububat ve İstanbul'dan değişik gıda ve giyim maddeleri nakliyatı yapılmaktaydı. Karadeniz'deki Rus tehditleri sonucu bu nakliyat zaman zaman aksayınca Giresun ve Trabzon'da açlık tehlikesi ve iâşe kıtlığı baş göstermiştir³⁹. Yine, özellikle

³⁶ BOA. *DH.I.UM. E/37-74-17*, Hasar tespit defteri. 26 Haziran 1333 (26 Haziran 1917).

³⁷ Bu yenilginin bir sebebi de Ulukışla-Erzurum anasında düzenli bir şekilde kamyon nakliyatının temin edilememesine bulunmaktaydı. Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, II, s. 319.

³⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, Ankara 1996, s. 423.

³⁹ Bu konuda "Birinci Dünya Savaşında Canik'in İâşe Durumu (1917-1918)" konulu bir çalışmamız *Belleten Dergisi*'nde yayımlanmak üzeredir; Savaş sırasında iâşe darlığı olmasının bir sebebi de eli silah tutanların askere çağırılması sebebiyle ziraat alanlarının ekiminin yarı yarıya azalmasıdır. 1915 yılında buğday ekim sahasında 4 milyon dönüm ve mahsulde de % 30 gerileme olmuş ve bütün memlekette iktisadi darlık baş göstermeye başlamıştı. Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun*

Trabzon'un işgalinden sonra Ruslar fırsat bulduklarında orta ve doğu Karadeniz kıyılarında faaliyet gösteren Rum çetelerine yardımcı olmuşlardır⁴⁰. Hatta bu maksatla zaman zaman karaya asker bile çıkarmışlardır⁴¹.

Ruslar'ın Karadeniz'deki tehditlerinin 1914, 1915 yılı boyu devam etmesi ve hatta Trabzon'un işgalinden sonra deniz hakimiyetinin tamamen onların eline geçmesi üzerine Osmanlı devleti, kıyıdaki şehirlere yönelik Rus saldırılarını önceden öğrenebilmek ve tedbir almak amacıyla Kıyı Gözetleme Faaliyetlerine (tarassut) ağırlık vermişlerdir⁴².

Devletin, savaş giderleri yüzünden hasara uğrayanlara kâfi miktarda ve hemen yardım yapmasının imkânı yoktu. Buna rağmen zararları telafi etmek için her bombardıman akabinde hasar tespit defterleri tutulmaya başlandı. Hasar Tespit Komisyonları tarafından tutulan defterlere göre Samsun ve kazalarında 1915 yılında vukû bulan bombardıman sonucu deniz ve karadaki toplam hasarın maddî değeri 1.562.538 kuruş olarak tespit edilmişti. 1916 yılı Fatsa bombardımanı ile bu hasarın toplamı 1.751.346 kuruş tutarındaydı. Bombardımandan hasar görenlerin zararlarının telafisi için konu Meclis-i Vükelâ'da müzakere edildi. Bu sırada Çanakkale civarındaki yerleşim birimleri ve yük gemilerinin de aynı akıbete uğradığı dikkate alınarak tespit edilen toplam zararın %45'inin hasara uğrayanlara ödenmesine karar verildi⁴³.

Osmanlı devleti, hasara uğrayanların zararlarını tazmin etmek için böyle bir karar almasına rağmen, savaş ortamında bu meblağın ödenmesi hemen mümkün olmadı. Daha sonra 1917 yılına kadar olan muhtelif zararlarda hesaplanarak 6 Eylül 1917'de Canik mutasarrıflığı emrine, toplam zararların % 45'i tutarında olan 2.524.532 kuruşluk meblağın gönderilmesine karar verildi⁴⁴. Söz konusu bu para mağdurlara ancak 1918 yılında ödenebildi⁴⁵.

Ekonomisi, Ankara 1994, s. 34.

⁴⁰ *Pontus Meselesi*, (Hazırlayan: Yılmaz Kurt), Ankara 1995, s. 65.

⁴¹ Trabzon'u işgal ettikten sonra, 2 Kasım 1916'da Terme'ye 150 kişilik müfreze çıkarırken, 14 Aralık'ta da Samsun'un Kumcağız mevkiinde karaya asker çıkararak karakölsaldırmışlardır. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII, s. 332.

⁴² Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaşında Kıyı Gözetleme Faaliyetleri), *Akademik Açık*, S.III, (Samsun 1997/1), s. 62.

⁴³ BOA.DH.İ.UM, E/37-74-19; E/19(57), Canik mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne tahrirat. 13 Şubat 1332 (26 Şubat 1916).

⁴⁴ BOA.DH.İ.UM, 20/1/43-2, Nazır Talat Paşa'dan Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya tahrirat. 19 Şubat 1334 (19 Şubat 1918).

⁴⁵ BOA.DH.İ.UM, 20-1/43-3, Samsun mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne tel. 21 Şubat 1334 (21 Şubat 1918)

SONUÇ

Birinci Dünya savaşının çıkması ile ekonomik yönden zor Şartlar altına giren Osmanlı kentlerinden birisi de Samsun'dur. Ekonomik yönden sıkıntılı bir döneme girmesine rağmen Samsun, askeri ve ekonomik açıdan Trabzon ile irtibatı sağlayan önemli bir liman Şehri konumundadır. Bu nedenle savaşın başlaması ile Karadeniz'deki bu ulaşımı sekteye uğratmak ve Trabzon üzerinden doğu cephesine Osmanlı devletinin yaptığı yardımların nn kesmek için, Rus harp gemilerinin hedeflerinden bir tanesi deniz ulaşım vasıtalarını ve bunların yk aldığı Samsun limanını ve Őehrini vurmak olmuştur. Bu maksatla Ruslar 1915, 1916 ve 1917 yıllarında çeşitli aralıklarla Samsun ve kazaları ile açıklarındaki Osmanlı tebaasına ait gemileri vurmuşlardır. Rus bombardımanları sonucu maddi hasarın yanı sıra insan kayıpları da olmuştur. Fakat Osmanlı devleti geç de olsa savaşın doğal sonucu olarak vuku bulan Samsun ve çevresi bombardımanlarından hasar görenlerin zararlarının yarısını telafi etmiştir.

TABLO - 1**28 Mayıs 1915'teki Samsun şehri bombardımında isabet alan noktalar**

Hasar Sahibi	Nevi	Miktarı	
		kuruş	para
Samsun Rüsumat Dairesi	Daire	5555	
	Gümrük ambarı	3521	30
	Bir adet kulübe	2900	20
" "	Gazhane deposu	1121	
" "	Gazhane iskelesi	5253	
Reji Ceneral Şirketi	Şimendifer iskelesi	3316	
Kaya'nın oğlu Mustafa	Kılıçdede Mah. (Ev)	3566	
Gazanfer zevcesi Rüştiye	" "	1333	
Komiser Muavini Said Ef.	" "	93	30
Hacı Yanko Dimitri Pars	" "	1284	30
Telgraferci Emekli Mustafa	" "	82	20
TOPLAM		28025	30

TABLO - 2**Temmuz 1915 Samsun bombardımında zarar gören resmi yerler**

Sahibi	mevkii	nevi	miktarı (krş)
Belediye Dairesi	Sazlık	Gazhane iskelesi	43555
"	"	Gazhane deposu	1500
"	Hançerli mahallesi	Yük iskelesi	38742
"	"	Rusumat dairesi ahşap bina	12011
"	"	Dakik iskelesi	5233
"	"	Yeni yolcu iskelesi	1580
"	"	Zahire iskelesi	6001
Hükümet konağı	Rum mahallesi	Kargir bina	17106
TOPLAM			125728

TABLE - 3
28 Mayıs 1915'te Samsun Limanının bombalanması sonucu tespit edilen hasarlar

sahibi	mevkii	nevi	miktar (krs)
Sams. Hamdi Reis	Şimendifer iskele	4 tonl. motor	1499
" Aleksandr	"	"	9234
Ordulu Çavuşoğlu M. Ali Reis	"	4 tonl. Kotra	1500
Rize'li Mehmed bin İdris	"	"	3000
Trebolulu Emirğ. Niyazi bin Halil	"	"	2000
Büyüklimanlı Ali bin Emrullah	"	2	2500
Varnalı Hazinedaroğlu Hüseyin	"	3	4104
Büyüklimanlı Emrullah bin Temel	"	2	2500
Samsunlu Hacı Ahmed Efendi	Ğümriik iskelesi	4 tonl. Çapar	1700
"	"	"	2000
"	"	1 tonl. Filike	600
" Edhem Reis	"	4 tonl. Çapar	3000
"	"	"	1000
" Hacı Molla Dursun Efendi	"	"	600
" Kürd Hüseyin Reis	"	1 tonl. Filike	800
" Hamsilioğlu Aziz	"	"	500
" Bakkal Tuğan seriki Mustafa	Gazhane iskelesi	4 tonl. Çapar	3000
" Kerim Reis	"	"	3000
" Hacı Osman yetimleri ve M. Ali	"	"	1000
" Hacı Osman yetimleri	"	"	2000
"	"	"	1000
" Mehmed Ali Reis	"	"	1500
Görelleli Tavacızade Hüseyin Ef.	Kumcağzöntü	6 tonl. Sandal	18000
Trebolulu Temel bin Ali	"	"	13238
TOPLAM			79275
			30

TABLO - 4
Temmuz 1915 Samsun bombardımanında tahribata uğrayan küçük tonajlı gemiler

sahibi	mevkii	evi	miktarı (krs)
Hacı Molla Dursun Efendi	Derbent	23 tonluk motor	102600
Samsunlu İbrahimoğlu Mustafa	"	1 tonluk kotra	1200
Trebolulu Küçükömerolu Mehmet	"	9 tonluk sandal	25000
Ülgülü Şükrü Reis	"	5 tonluk sandal	15900
Polathaneli Tarakçıoğlu Aziz	Gazhane iskelesi	3 tonluk kotra	7000
" Bey Mehmetoğlu Tufan	"	2 "	4000
Puloğlu İsmail	"	"	2500
Varnalı Müezzinoğlu Şükrü	"	"	2500
Trabzonlu Tüfekçibaşoğ. Mustafa	Limanönü	27 tonluk sandal	20520
Gerzeli Salihbabaoğ. Süleyman R.	"	12 tonluk sandal	20000
Sinoplu Hasan Bey şeriki Yakup	"	8 "	14400
Polathaneli Muratoğlu Hüseyin	Karaboğaz	2 tonluk kotra	4000
Narcıoğlu Hacı Ali Mehmed	"	"	2500
Lazoğlu İlyas	"	"	3000
Saraçoğlu Salih bin Mehmed	"	"	3500
Hasan bin Yusuf	"	"	2500
Giresunlu Hacı Hüseyin Efendi	Sacağıl boğazı	4 tonluk çapar	7000
sahepleri meçhul	"	4 tonl. 18 Çapar	90000
Samsunlu Hacı Ali Reis	Çekik mahalli	4 tonluk çapar	344
" Kara Hasan Reis	"	"	540
" Hacı Molla Hüseyin Efendi	"	"	756
" Kibar Reis	"	"	324
" Horozlu Recep Bey	"	"	1620
" Karabekir Reis	"	"	1080
" Hacı Molla Dursun Efendi	"	"	2160
" Hasan Reis	"	"	324
TOPLAM			335268

TABLO - 5
Temmuz 1915 Samsun bombardmanında zarar gören aileler

sahibi	ikametgâhı	mevkii	nevi	miktarı (krş)
Andavaltoğlu Radpel	Frek kilesesi civr	Rum mah.	mağaza	20621
Eczacı Todoroki Ef.	Rum mahallesi	"	Kargir depo	30659
Tumaoğlu Yanko Ef.	"	"	ahşap ev	530
Dr.Boris Hristodoris	Hançerli mahall.	"	kargir bina	414
-	Rum mahallesi	"	ahşap ev	7409
İkizyan	Ermeni mahallesi	Ermeni mah	kargir bina	100
Ohannes Köşenyan	"	"	kargir bina	213
Dr. Kasapyan	"	"	"	735
Alizade biraderler	Kale mahallesi	Kale mah.	"	600
Madam Alek. Perli	"	"	"	584
Macarolu Nikolaki	Rum mahallesi	Buğdaypazr.	"	823
Papasoğlu Andon Ağa	"	Hançerli mh	"	136
Hacı Hafız Ali Efendi	Hançerli mah.	Sazlık	Beton fabr.	1223
Lazzade Mustafa Ef.	Samsun	Derbent	Gaz işhanı	10800
TOPLAM				74847

TABLO - 6
1915 yılı Temmuz ayında bombardman sonucu Ünye şehir merkezinde oluşan tahribat

sahibi	ikameti	hasar mevkii	nevi	miktarı (krş)
Kethüdazade İsmail Efen.	Samsun	Belediye cd.	mağaza duvarı	200
Hacı Mafil oğlu Hristo	Ünye	"	Dükkan duvarı	600
Cinisi Hacı Mehmed Ef.	"	"	"	800
Yağcı Yano ile Hacı Yano	"	"	mağaza duvarı	100
Aramoğlu Penaput	"	"	"	300
Ulemazade Hacı İsmail	"	"	"	3000
Ayrani Rıza Efendi	"	Köprübaşı c.	Hane	500
Farkıoğlu Vasil	Fatsa	"	mağaza	200
Belediye Dairesi	Belediye	Deniz sahili	yük iskelesi	1000
TOPLAM				6700

TABLO - 7
1915 Temmuz'unda Terme'de tahrip edilen gemiler

sahibi	mevkii	nevi	miktarı (krş)
Rizeli Nuri Ahmed ve Katilzade Emin	Terme limanı	28 tonluk sandal	110160
Sürmeneli Şişmanoğlu Şaban Reis	"	10 "	154000
Rizeli İsmail Yunus	Kargalı mevkii	2 tonluk kotra	7980
Polathaneli Mustafa oğlu Hüseyin	Sancaklı mevkii	"	2160
Sürmeneli Çehrelinoğlu Ahmed Yakup	"	"	5400
Trebolulu Hacızade Said Efendi	"	"	1080
Sürmeneli İbrahimioğlu Abdullah	"	"	5660
Oflu Gülyazoğlu Şükrü	"	"	4320
Atinalı Hacı Ahmed	"	"	4320
Ülkülü Çalikoğlu Ahmed Reis	"	"	4160
Termeli Şakir Efendi	"	3 "	2160
Rizeli Mustafa Bin Hüseyin	Çaltı mevkii	2 "	4320
Ülgülü Hayrioğlu Mustafa	Çobanbağı mevkii	5 "	18800
Samsunlu Hürşid Rüşti	Kend boğazı	4 tonluk çapar	5400
Gerzeli Hüseyin Reis	"	8 tonluk sandal	17280
TOPLAM			347200

TABLO - 8
1915 yılı Mayıs ayında Ünye açıklarında tahrip edilen gemiler

sahibi	ikâmeti	nevi	miktarı (krş)
Hava kerimesi Simela	Ünye	8 tonluk sandal	18360
Todoroğlu Todor ve şürekası	"	9 "	2000
Andonoğlu Penapat ve şeriki Gürcü Nikolu	"	10 "	2000
Sağkiriioğlu Aşavri	"	4 tonluk kotra	4500
Hafız Alioğlu Musa	"	3 "	5000
Ünyeli Pehlivan Arif	"	5 tonluk sandal	2000
TOLAM			33860

TABLO - 9

Temmuz 1915'de Rusların Çarşamba açıklarındaki bombaladıkları nakliye gemileri

sahibi	mevkii	nevi	miktarı (krş)
Sürmeneli Koç Ali oğlu Hasan	Guraba mevkii	2 tonluk kotra	4220
“ Çonoğlu Hacı Ömer	“	“	3240
Ordulu Mustafa oğlu Rasim	“	“	4860
Rizeli Kalça Hasan Reis	“	4 tonluk çernik	10800
Sürmeneli Torlakoğlu Mustafa	Fener	2 tonluk kotra	15120
“ Kalyoncuoğullarından Hasan Ali Paşa	Sacağıl Körfezi	“	4320
Giresunlu Markosoğlu Todos	“	4 “	16160
Arhavili Süngülüoğlu Paşa	“	“	17280
Rizeli Mustafaoğlu Fevzi Mehmed	Karabağçe	3 “	8640
Çarşanbalı Hacı Salih şeriki İslam	Çarşamba boğazı	3 tonluk çernik	5500
“ Kalfa Todor ve şeriki Şükrü	“	“	4000
Rizeli Ali Osman Reis	“	4 tonluk çapar	22500
Büyüklimanlı Hafız Yusuf	“	10 “	18800
Çarşanbalı Hacı Kadir Ağazade biraderler	Çaltı üzerinde	3 tonluk çernik	4500
“	“	3 “	6000
“ Hasan Efendi ve Şükrü Mehmed	“	“	5000
“ Hacı Kadir Ağazade biraderler	“	“	5400
Oflu Rıdvan Reis	“	4 “	8000
TOPLAM			164340

TABLO - 10

19 Temmuz 1915'de Fatsa bombardmanı

sahibi	mevkii	nevi	miktarı (krş)
Giresunlu Civanoglu Nikola	Sülügölü önü	çapar	2960
Fatsalı İstefanoğlu Erakil validesi Hrişori	“	“	6480
“ Hundinanoğlu Yanko	“	“	4320
Rizeli Bayezitoğlu Sait	“	“	4960
Rizeli Hacı Selimoğlu Hüseyin	İliman	sandal	54000
“ Vanlıoğlu Zikrullah	“	“	86400
Sürmeneli Bıçakzade Yusuf Efendi	“	çapar	3240
TOPLAM			162360

TABLO - 11
Temmuz 1915'de Ünye bombardımanı hasarı

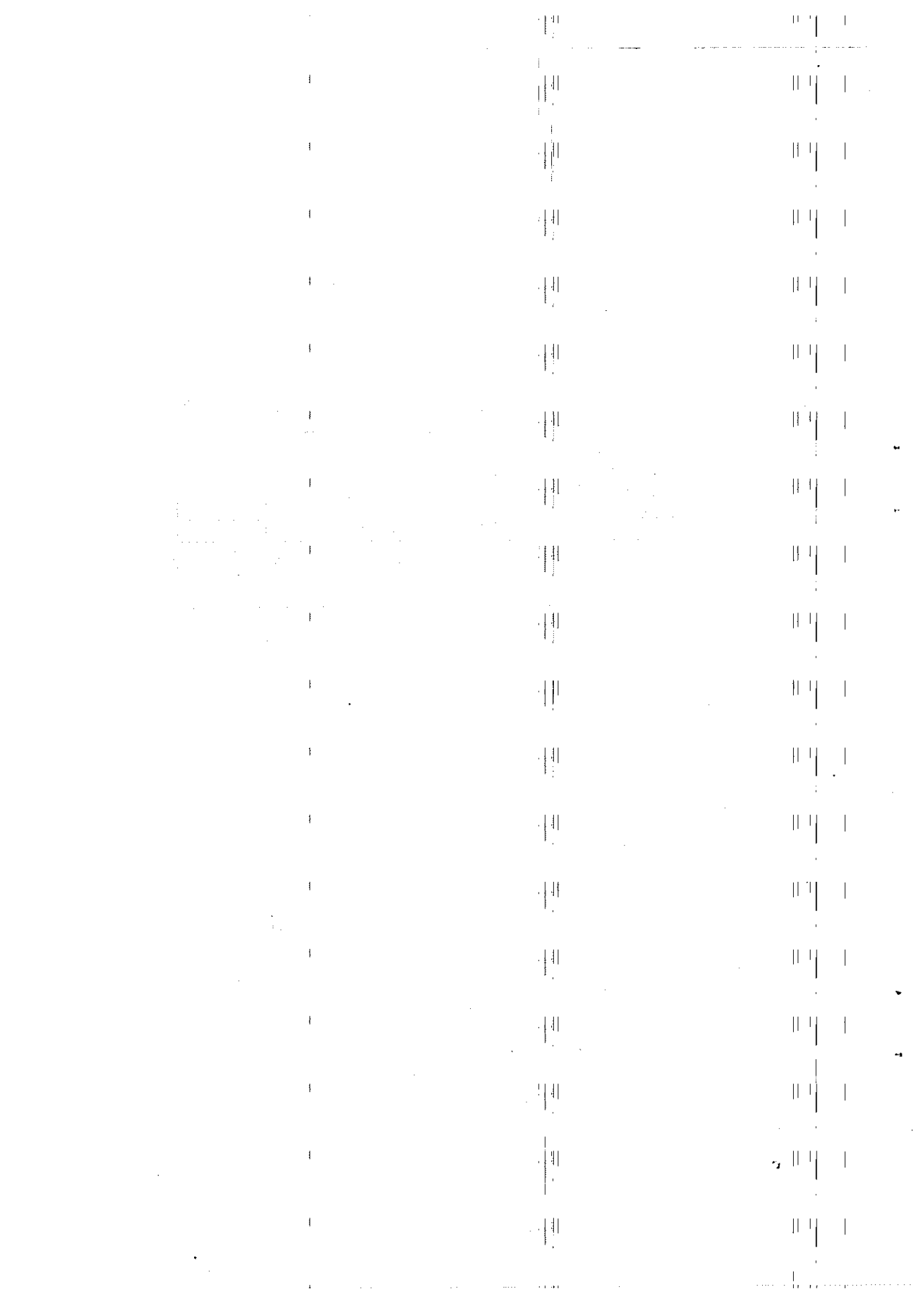
sahibi	mevkii	nevi	miktarı (krş)
Ünyeli Todoroglu Todor. Penaput, Kirga	Karada çekili	9 tonluk sandal	4000
“ Şehdioğlu Ali Efendi	“	1 tonluk kotra	5000
“ Çoban Salih zevcesi Nokta Hanım	“	3 “	700
Fatsalı Osmanoğlu Şükrü	“	5 tonluk sandal	8000
Gerzeli Hüseyin	“	2 tonluk kotra	600
Oflu Mustafa bin Ahmed	“	“	540
Çarşanbalı Hacı Kadirzadeler	“	3 tonluk Çernik	900
Ünyeli Şevki mahdimi Yaşar	“	1 tonluk kotra	450
“ Arif Kadızade Raif şeriki İmamoğlu Hasan	“	3 tonluk çapar	1500
“ İlyasoğlu Ahmed zevcesi Seher Hanım	“	2 “	500
“ İslamoğlu Hamdi	“	3 “	750
“ Müezzinoğlu Ahmed	“	“	700
“ Kocabaş Mustafa	“	“	1700
“ Emir Reisoğlu Hayri	“	“	300
“ Han Hanzade Osman ve şeriki	“	30 tonluk motor	4000
“ Han Hanzade Osmna	“	20 “	3000
“ Yörgi	“	3 tonluk çapar	2000
“ Emir Reisoğlu Hayri	“	“	3000
“ Hacı Abdullah ve Şeriki	“	15 “	4000
Ordulu Musaoğlu Bekir	“	2 tonluk kotra	1660
Ünyeli İzzet	“	1 tonluk filike	400
“ Arslanoğlu Mustafa	“	2 tonluk çapar	550
Samsunlu Abdullah Hasan	Sahilde demirli	1 tonluk kotra	750
Ünyeli Arslanoğlu Hafız Osman	“	3 tonluk çapar	600
Samsunlu Rursun Reis	“	4 “	2000
Ülgülü Piroğlu Hüseyin bin Ahmed	“	4 tonluk kotra	5400
Ünyeli Enikçioğlu Süleymen Reis	Ceviz deresi	2 tonluk çapar	540
“ Todoroglu Penaput veled-i İstefan	Polathane	12 tonluk sandal	4000
“ Köseoğlu Velil ve şeriki Ömer	Akçakale	3 tonluk çapar	6000
TOPLAM			54840

TABLO - 12
19 Temmuz 1915'te Fatsa Şehir merkezi bombardımanı

sahibi	mevkii	nevi	miktarı (krş)
Emlak-ı Hususiye-i Livadan	Ünye Caddesi	Mekteb-i İbtidai	43200
"	"	Mekteb-i Rüşdiye	10800
TOPLAM			54.000

TABLO -13
1916'da Fatsa bombardımanı hasarı

sahibi	mevkii	yükü	miktarı(krş)
Polathaneli Malkoçoğullarından Osman	Yasun	-	3500
Sürmeneli Baba Hasanoglu Hüseyin Reis	"	İç fındık	37645
Rizeli Karamahmutoğlu Edhem Reis	"	"	66964
Rizeli Çavuşoğullarından Recep Reis	"	"	6000
Akçaabatlı Karaosmanoğlu Erbaş	Çörekçi	"	49690
Rizeli Sofuoğlu Ömer Reis	Büyükağız	"	9000
Şarlı nahiyesi Uzunoğullarından Ahmed Ağa	Çörekçi	-	10000
" Hacıoğullarından Abdi Reis	"	-	6000
TOPLAM			189208

SİCİL-İ UMÛMÎ DEFTERLERİNE GÖRE
SAMSUN MERKEZ İNÂS MEKTEBİ
(1898-1926)

Yrd.Doç.Dr.Mehmet Yavuz ERLER*

Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumları bünyesinde yetişmiş bulunan pek çok deha bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve modernleşme süreci esnasında hizmet vermiştir. Osmanlı Devleti döneminde kurulan ve halen modern bir eğitim kurumu olarak varlığını devam ettiren Kuleli Askeri Lisesi¹ maziden günümüze uzanan kurumlardan yalnızca bir tanesidir. Mektebî Harbiyye'den 10 Şubat 1902 tarihinde mezun olan Mustafa Kemal ise hafızalardan hiç silinmeyecek bir şahsiyettir. Kurtuluş mücadelesinin ağır yükünü üstlenen erkeklerin yanısıra kadınların da varlığı göz ardı edilmemelidir. Halide Edip (Adıvar) gibi yazarlarımız, yine Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yetişmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun saray kurumlarından bir tanesi olan Harem-i Hümayun bünyesinde görev alan bayanlar devrin modern düzeyde eğitimini alma avantajını da elde etmiş oluyorlardı.² Padişahın, vezirlerin ve paşaların kısacası devletin ileri gelen kimselerinin kız çocukları gerek okuma yazma gerekse güzel sanatlar hususunda belli bir eğitim sürecinden geçmekte idiler. Özel hocalar

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹. 10 Ekim 1846'da, "Mekteb-i fûnun-ı idadi" adı altında kuruldu, İstanbul'da Maçka kışlasında kurulan okul, 1872'de Çengelköy'deki binasına yerleşti. Doksanüç harbinin başlaması üzerine Kuleli Kışlası'nın askeri hastane olarak kullanılmasına izin verilince Pangaltı'daki Harbiye Kışlası'na taşındı. Bkz. *Büyük Larousse*, "Kuleli Askeri Lisesi", C.12, s.7146.

². Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev.Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

(Mürebbiye) tarafından standart bir eğitim politikası olmaksızın uygulanan İmparatorluk eğitimi anlaşılacağı üzere seçkin bir sınıfa hizmet vermekte idi.³

Tanzimat döneminde eğitim sistemi de gözden geçirilmiş ve ilk nüveleri teşkil edilmeye başlanmıştır. 8 Nisan 1847 tarihinde yayınlanan talimâtname ile altı yaşını bitiren her çocuğun mektebe verilmesi kararlaştırılıyordu.⁴ Sıbyan Mektepleri 4 yıl olarak düzenlenmiş ve son sınıfta uygulanan bir sınavı geçen talebeler Rüşdiye Mektepleri'ne devam edebilmişlerdir. Rüşdiyeler, ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonraları ise ortaokul karakterine sahip bir öğrenim kurumu olarak kabul edileceklerdir.⁵ II.Meşrutiyet'in ilanından sonra eğitim sistemi üzerinde yeniden yapılanma yoluna gidilmiş ve sıbyan mektepleri ile rüşdiyeler birleştirilerek *ibtidaiye* adı ile öğretime devam etmişlerdir. 23 Eylül 1913 tarihinde yayınlanan *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-u Muvakkatı* gereğince 13.madde de Mekâtib-i Umûmiyye-i İbtidâiyye'nin eğitim süresi üç devreye bölünmüştür. Bu üç devre şu şekilde sıralanmaktadır:

a- Sıbyan Sınıfı : 5-6 yaşındaki çocukların adedi 20'yi geçerse ayrıca bir sıbyan sınıfı açılmaktadır.

b- Devre-yi İbtidâiyye (Devre-i Evveli) : 7-8 yaşındaki çocuklar içindir. iki sınıftan ibarettir.

c- Devre-yi Vasatiyye (Devre-i Mütevasıta) : 9-10 yaşındaki çocuklara mahsustur. İki sınıftan ibarettir.

d- Devre-yi Aliyye : 11-12 yaşındaki çocuklara mahsustur. İki sınıftan ibarettir.⁶

³. Özel eğitim görerek yetişen meşhur kadınlar arasında Tutî, Fitnat, Mihri, Dilhayat ve Leyla hanım gibi şair ve bestakar kimseler vardır. Bkz. Tezer Taşkıran, *Cumhuriyet'in 50. yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara 1973, s.21.

⁴. Anne babalar isterlerse 4-5 yaşındaki çocuklarını mektebe gönderebilirlerdi. Anne babalar, altı yaşını bitiren erkek ve kız çocuklarını ya da köle çocuklarını sıbyan mektebine göndermeye mecbur idiler.Bkz. Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", *OTAM*, S.5, Ankara 1994, s.16.

⁵. M.Emin Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM*, S.5, Ankara 1994, s.453.

⁶. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, M.E.B., İstanbul 1991, s.192.; Samsun'da bulmuş olduğumuz okul yoklama defterlerinde de aynı dönemlere rastlanmıştır. **Ek.I** : Canik Merkez İnas Mektebi Sicil-i Umumi Defteri'nden bir sayfa.; Merkez İnas Mektebi'nin bugünkü adıyla Bozkurt İlkokulu'nun bir resmi.

Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-u Muvakkati'nin yayınlanışından dört yıl sonra Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey bu okulların ıslahı işini ele almıştır. Onun zamanında İbtidâ'i okulları Fransız eğitim sistemine uydurulmaya çalışılmıştır. Bunun için önceleri Merkez Rüşdiyesi adı altında ibtidai sınıflarıyla birlikte İstanbul'da açılmış bulunan okullardan başlanılmak suretiyle altı yıllık İbtidai Mektebi haline sokulmuştur.⁷ Sıbyan Sınıfını da ilave ettiğimiz de 5-6 yaşında eğitime başlayan çocuklar yedi yıllık bir ilk ve orta eğitimine tabi tutulmakta idiler. İstanbul'da bu dönemlerde 63 ibtidai okulu vardı. Bu okulların 44'ü hükümete ait binalarda öğretim yapmakta diğerleri ise kira ile tutulan binalarda eğitim işlevini yerine getirme çabasıydılar.⁸ 1913 tarihli kararname hükümlerine göre kızlar için beş yıllık bir lisenin açılmasına 1916 senesinde karar verildi. İlk defa İstanbul'da eski İstanbul İnâs İdadisi 14 Mart 1916'da İnâs Sultanisi haline dönüştürülerek kızların yüksek eğitime devam etmeleri sağlandı.⁹ Ancak kızların yüksek öğrenim yapmalarının sağlanması, o devrin toplum psikolojisi icabı, bir tepki ile karşılaşmaları için konferans biçiminde sağlanmıştır. Halkı aydınlatıcı konuşmalar yapılarak kız çocuklarının geleceğinde eğitimin gerçekleştirebileceği yararlar halka anlatılmaya çalışılmıştır.¹⁰

Tanzimat döneminde toplumda kadının değerini arttırmaya yönelik idari çalışmalar devam etmiş ve bu doğrultuda cemiyetler kurularak kadının toplum içerisindeki kimliğini kazanması hususunda faaliyetlere girişilmiştir.¹¹ 1912 tarihinden itibaren yayın hayatına giren ve Osmanlı kadını konu alan dergiler eğitim hususunda da toplumsal aydınlanmanın öncülüğünü taşımaktaydılar. Kadın Bahçesi (1912), Kadınlar Dünyası (1912), Kadın Hayatı (1913), Kadın Kalbi (1919) adlarındaki dergiler, kadınlar tarafından çıkarılıyor ve sosyal hayatta kadının yerinin yükseltilmesi için çabalar harcanıyordu.¹²

Osmanlı Devleti'nin genelinde uygulanan yapılanma taşra kentlerinden birisi olan Samsun'da da uygulanmıştır. Devrin idarecileri ile şehrin ileri gelenleri tarafından yapılan müracaatlar neticesinde Samsun'da bir kız okulu kurulmuştur. Pazar mahallesinde Zübeyde Hanım Bağı denilen bölgede, Ma'arif Nezâreti

⁷. Koçer, *a.g.e.*, s.193.

⁸. *aynı yer.*

⁹. Koçer, *a.g.e.*, s.226.

¹⁰. *aynı yer.*

¹¹. Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan Sonra Türk Kadını", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.5, Samsun 1990, ss.166-174.

¹². Koçer, *a.g.e.*, s. 227; Işık Özel, "Kadınlar Ne İstiyor?", *Toplumsal Tarih*, S.39, Mart 1997.

tarafından satın alınan araziye, Merkez İnâs isminde üç sınıflı bir okul inşa edilmiştir. 1898 yılında şehrin ileri gelenlerinin de katıldığı, bando ve mızıkâ eşliğinde yapılan bir törende okul eğitime açılmıştır. Maarif nezâreti kurulan bu yeni okula İkbâl Hanım adında bir öğretmeni gerekli eğitimi vermek üzere görevlendirmiştir. Ma'arif Salnâmesi'nden edinilen bilgilere göre, Samsun merkezinde 1898 tarihinde Rüşdiyye statüsünde eğitim veren bu okulda, bir muallim ile 79 kız talebeye eğitim verildiği anlaşılmaktadır. Okula ilk kayıd olanlar ise yine yörenin ileri gelen aileleri ve devlet erkanının çocukları olmuştur. Bunlardan bazılarını şu şekilde belirlemek mümkün olabilmıştır: Süvari yüzbaşısı Şemseddin Efendinin kızı Sâlise Hanım, Sâdiler tekkesinin şeyhi Mehdi Efendinin kızı Besime Hanım ve Hamalbaşlar'ın kızı Emine Hanım, okulun ilk kaydolan talebeleridir. 1903 tarihine geldiğinde okulda iki muallim ile 91 öğrenciye eğitim vermeye başlanmıştır.¹³ Öğrenci mevcudundaki reel artış ailelerin kız çocuklarını okula göndermedeki istekliliklerini yansıtmaktan çok nüfustaki artış ile orantılı olabilir. Samsun (Canik) merkezinde 1903 ve 1904 tarihlerinde mevcudiyeti belirlenmiş olan Canik İnâs Mektebi'nde Aişe, Mahmure ve Fethiye Hanımlar sayesinde eğitim verilmekte idi.¹⁴ Okulun ilk açıldığı yıllara müteakib devrede öğretmen ve okul hizmetlileri artmaya başlamıştır. Öğrenci sayısındaki artış doğal olarak yeni öğretmenlere ve okulun artan bakım ihtiyaçlarını yapacak yeni görevlilere gereksinimi arttırmıştır. Okulun ilk hizmetlisi olarak Hoca Nine adlı bir bevvab (kapıcı) kadının varlığı belirlenebilmiştir. Perşembe günleri adı geçen bu kapıcı kadının eğitime iştirak ettiği ve öğrencilere ilahiler söylediği de olmuştur. Yaşlı ninenin hoca lakabı da vermiş olduğu dini musiki derslerinden kaynaklanmış olabilir.

Samsun'da bulunan Merkez Kız İnâs Mektebi 1914 yılında ibtidâ'i düzeyinde bir okula dönüştürülerek sıbyan sınıfı ile birlikte toplam yedi yıllık eğitim veren bir kurum haline dönüştürülmüştür. Ancak, okulun öğrenci sayısı okul kapasitesinin çok üzerine çıktığından kız öğrencilerinin başka okullarda da eğitime tâbi tutulmaları ihtiyacı kendini şiddetle hissettirmeye başlamıştır. Önceleri ilkokul düzeyinde eğitim veren Hançerli Mahallesi'ndeki Abdullah Paşa Mektebi, Saidbeğ Mahallesi'ndeki Saidbeğ Mektebi ve Pazar Mahallesi'nde bulunan Necm-i Türki Mektebi muhtemelen 1914'lerde ibtidai şekline sokularak kız çocuklarının eğitimine katkıda bulunmuşlardır.¹⁵

Vilâyet ve sancak merkezlerine mahsus kız rüşdiyeleri 25 eylül 1913 tarihli ilk öğretim kararname-i ile altı senelik kız ibtidaiyelerine çevrilerek kaza

¹³. Yolalcı, a.g.m., s.455.

¹⁴. *Salname-i Nezaret-i Ma'arif-i Osmaniyye*, 1321 H., Asır Matbaası, İstanbul 1321, s.604.

¹⁵. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye*, 1321 H., s.605, 606.

merkezlerine de yayılmıştır. Muhtemelen Samsun yöresinde bulunan Çarşamba ve Bafra kazalarında bulunan İnâs Mektepleri ibtidai statüsünde hizmet vermeye başlamışlardır.

Samsun'da halen ilköğretim düzeyinde eğitim veren bugünkü Bozkurt İlkokulu (Merkez İnâs Mektebi) bünyesinde muhafaza edilmiş olan Sicil-i Umûmi defterleri okulun geçmiş dönemlerdeki önemini ortaya koyarken günümüz eğitim tarihi içinde yeni bilgiler sunmaktadır.¹⁶

Sicil-i Umûmi defterlerinde öğrencinin dersleri ve aldığı notların yanısıra; okula kayıd yaptıran her öğrenci için ayrı bir sayfa ayrılmış ve öğrenci ile ilgili bilgiler öncelikli olarak saptanmıştır. Öğrenci hakkında kayıd esnasında alınan bilgileri şu şekilde tablolandırmak mümkündür.

¹⁶. Bozkurt İlkokulu'nda dört adet öğrenci kayıd defteri 1914-1915, 1924, 1926, 1928 tarihlerini kapsamaktadır. 1924 tarihli okul öğrenci kayıd defterinde okulun ismi Merkez İlk Kız Mektebi şeklinde değişmiştir. 1924 tarihli defterin bir diğer özelliği de kız öğrencilerin bir kısmının vesikalık fotoğraflarını ihtiva etmesidir. Ancak mevcut defterlerin içerisinde en muntazam şekilde tutulan ve devrin eğitim ve sosyal yaşantısı hakkında zengin malzemeler içeren öğrenci yoklama defteri 1914-1915 tarihli olanıdır. Öğrenci yoklama defterlerinin genel karakteristik özelliği hepsinin de matbu' olarak önceden tanzim edilmiş standart bilgi başlıklarını içeren sayfalardan ibaret olmasıdır. Matbu olarak öğrenci ile ilgili gerekli bilgilerin ana hatlarını belirleyen sayfalar sınıf öğretmeni tarafından el yazısı ile bazen mürekkepli bazen de kurşun kalem kullanılarak doldurulmuştur.; (Defterleri sıhhatli bir şekilde muhafaza ederek günümüze kadar ulaşmasını sağlayan Bozkurt İlkokulu Müdürü sayın *Davud Erişkin* ve defterlerin incelenmesi için gerekli izin çıkarılmasında yardımlarını esirgemeyen sayın *Adnan Aynur* 'a teşekkürü bir borç bilirim.)

Tablo I: Okul kayıt defterlerinde matbu olarak yer alan öğrenci ile ilgili tutanaklar.

1-Şakirdin İsmi (Öğrencinin İsmi)
2-Tarih ve mahall-i veladeti (Doğum tarihi ve yeri)
3-Pederinin ve velisinin isim ve şöhreti veya tatbik mührü (Velisinin ismi ve ünvanı)
4-Şakirdin mahall-i ikamet-i (Öğrencinin oturduğu mahalle)
5-Tarih ve suret-i duhulu ve kabul edildiği tarih (okul kayıt tarihi)
6-Tarih ve suret-i hurucu (Okuldan mezun olduğu yada çıktığı tarih)

Matbu olarak tanzim edilen bu bilgilerin devlet genelinde bulunan tüm ibtidailerde tutulmuş olması icab eder. Bu bilgiler ışığında çocukların doğum yerlerine bakarak şehirde cereyan eden göç vakalarını kısmen de olsa tespit edebiliriz. İncelemeye tabi tuttuğumuz 1914-1915 tarihli okul kayıt defterinde, 1914 Cihan Harbi esnasında, Samsun Merkez İnâs Mektebi'nde ülkenin diğer yörelerinde doğan çocukların bulunuşu akla göç ihtimalini getirmektedir. 1914 tarihli Okul Kayıt Defteri'nde bulunan bilgilerden birisi de öğrencilerin gördükleri dersler ile ilgilidir. 1914-1915 tarihlerinde Merkez İnâs Mektebi'nde okutulan dersler matbu olarak şu şekilde yoklama defterlerine kayd edilmişlerdir :

- 1- *Kuran-ı Kerim ve Ma'lumat-ı Diniyye*
- 2- *Türkçe alfabe, kiraat, imla, sarf-u nahv, muharriir, manzume ezberi, yazı.*
- 3- *Musahabat-ı Ahlakîyye ve Medeniyye.*
- 4- *Hesab ve Hêndese.*
- 5- *Tarih ve Coğrafya.*
- 6- *Eşya Dersleri ve Ziraat.*
- 7- *Resm ve el işleri.*
- 8- *İdare-i Beytiyye ve Tabahat (İnâs Mekatibinde).*
- 9- *Terbiyye-i Bedeniyye.*

10- *Musiki*.

11- *Lisan-ı Ecanibi (Numune mektebinde)*.¹⁷

Kayıd defterinin sunduğu bilgiler doğrultusunda 11 adet dersin öğrencilere sunulmaya çalışıldığı ancak bunlardan yalnızca 10 tanesinin verilebildiği anlaşılmaktadır. İlkokul düzeyindeki çocukların genel kültür bilgilerini ve devrin sosyal şartlarında iyi bir ev hanımı olabilmelerini temine yönelik derslerin mevcudiyeti, devrin eğitim felsefesini belirlemek amacıyla, değerlendirilmeye değer bir başka husustur.

Kayıd defterinde yer alan bilgilerden yola çıkarak ibtidai düzeyindeki okullarda yabancı dil eğitimi verilmek istendiği ancak yeterli öğretmen olmaması nedeniyle bunun uygulanmadığı anlaşılmaktadır.¹⁸ Ayrıca beden eğitimi dersi yalnızca son sınıf öğrencilerine verilmiştir. Müzik eğitimi ise Şehbender-zâde İlmî Bey'in annesi tarafından okula hediye edilen piyano sayesinde verilebilmiştir. Dersler 1926 tarihli bir belgeden anladığımız kadarı ile çoğunlukla sınıf öğretmeni tarafından verilmekte idi. Resim, Musiki ve Elişi derslerine ise bayan branş hocaları girmekteydiler.¹⁹

¹⁷. Ma'arif Nezâreti'nin, sıbyan mektebi ve rüşdiyelerin birleştirilerek 6 seneye çıkarılmasına binaen, ders programında yapmış olduğu yeniden yapılanma İstanbul'u hedef almaktadır. Ma'arif Nezâreti'nin ibtidailer için hazırladığı ders müfredatında bulunan Arabi, Farsi ve bazı dersler Samsun'da bulunan ibtidailerin müfredatında yer almamaktadır. Bunda branş hocalarının eksikliği etkili olsa gerektir. Mahmud Cevad İbn -ül Keyh Nafi, *Ma'arif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Matba'a-i Amire, İstanbul 1338, s.270-271.

¹⁸. Ancak 1316'da Dedehavlu Mekteb-i İdadisi olarak açılan ve sonradan 1319'da erkek öğrenciler için eğitime başlayan Fazıl kadı Mekteb-i İdadisi'nde bulunan erkek öğrenciler Fransızca derslerini almaktaydılar. Bugünkü Fazıl Kadı ilköğretim okulunda tespit ettiğimiz Sicil-i Umumi defterinde 1914'lerde erkek öğrencilerin bir Fransızca hocasına sahip oldukları aldıkları notlardan anlaşılmaktadır. **Ek II** : Dedehavlu Mekteb-i İdadisi'ne ait "Mekteb-i İdadî 1319" yazılı altıyaldızlı kitabesinin resmi ; Okulun kurucusu Fazıl Kadı'ya ait bir resim; Okulun açılışı ile ilgili bir belge. Belgelerin temininde yardımcı olan Fazılkadı İlkokulu Müdürü Mehmet Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

¹⁹. **Ek.III** : Not defterlerimize muvafıktır kaydı düşülerek hazırlanan cedvelde dört öğretmenin imzaları dikkat çekmektedir. Sınıf muallimi Fehamet, Resim Muallimi Nahibe Hanım, Musiki Muallimi Pakize ve Elişi Muallimi Zarife; Öğretmen okulundaki kız öğrenci sayısı 1916-1917'de 803 iken 1917-1918'de 1005'i bulmuştur. Tahminimizce taşra kentlerindeki kız mekteplerine 1926 yılında bu mekteplerden yetişen bayanlar ders hocası olarak girmekteydiler. Bkz.Koçer, a.g.e., s.s.229.

Kayıd defterinde notlar onluk sisteme göre verilmiş ve derslerin toplamları yüzlük sisteme göre değerlendirilmiştir. Her ders için 1-10 arası değerlendirme yapılmış ve sonradan toplam 10 dersin notu toplanmıştır. 100 üzerinden 50 ve yukarısını alan öğrenciler bir üst sınıfa geçmişlerdir. Anlaşılacağı üzere ders geçme veya kalmadan çok sınıf geçme söz konusudur. Derslerle ilgili bölümü hal ve hareket, dikkat, su-i gayret, intizamperverlik gibi öğrencinin sosyal bir birey olma yolundaki davranışlarını kontrol eden puanlama haneleri mevcuttur. Bu bölümdeki notlar 10'luk sisteme göre belirlenmiş ancak ders notlarına aksettirilmemiştir. Bu bilgileri devam eden satırlarda ise öğrencinin okula devam ettiği veya etmediği günlerin miktarı kaydedilmiştir. Ayrıca öğrencinin geç kaldığı günlerde belirlenmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda bir öğrencinin okula devam ettiği günlerin adedini 189-216 gün arası olarak belirlemek mümkün olacaktır. Defterler üzerinde yaptığımız çalışmalar neticesinde devamsızlık vakalarına raslanmakla birlikte öğrencilerin genel anlamda okula iştirakleri mükemmele yakın bir mertebededir.

1914-1915 tarihli okul kayıd defterinde toplam olarak 639 öğrencinin kaydı yer almaktadır. Bunlardan 28'i ikinci sınıfta, 36'sı üçüncü sınıfta, 27'si dördüncü sınıfta, 14'ü beşinci sınıfta, 28'i altıncı sınıfta, 26'sı ise yedinci sınıfta kayıtlıdır. Toplam 159 öğrenci birinci sınıftan sonraki devrelerin toplamını oluşturulken geri kalan 480 öğrenci sıbyan sınıfı yani birinci sınıfta kayıtlıdır. Öğrencilerin doğum yerlerinin istatistiki dökümanı ise şu şekilde belirlenmiştir : Samsun merkez doğumlu 279, Vezirköprü 3, Çarşamba 4, Bafra 5, Gölalan Köyü 1, Ladik 1, Kavak 5 öğrenci Merkez İnâs Mektebi'nde okumaktadır. Samsun ve çevre ilçelerinde doğan çocukların sayısı toplam 299'a tekabül etmektedir. Samsun doğumlu çocukların aileleri muhtemelen göç ederek Samsun'a yerleşmişlerse bile bu işlem 1914'den yedi yıl önce gerçekleşmiş olmalıdır. O halde 1908 tarihinden itibaren Samsun'da ikamet eden aileler kız çocuklarının eğitimi hususunda gerekli itinaı göstermişlerdir. Kayıd defterinde Karadeniz sahil kentlerinde doğup sonradan Samsun'a ailesi ile birlikte gelerek eğitime başlayan çocuklar da vardır. Trabzon merkez doğumlu 39, Sürmene'li 4, Akçaabad'lı 4, Of'lu 2 öğrenci toplam 49 öğrenci Trabzon Vilayeti ve civar ilçelerinde doğmuş ancak 5-6, 7 yaşlarında Samsun Merkez İnâs Mektebi'nde öğretime başlamışlardır. 1914 tarihli öğrenci kayıtlarının yer aldığı defter dikkate alındığında Trabzon kökenli ailelerin 1908-1914 yılları arasında Samsun'a göç ettikleri söylenebilir. Karadeniz sahil yerleşim birimlerinden Samsun'a yönelik göçler Trabzon'la sınırlı değildir. Giresun'lu 1, Ünyeli 3, İnebolu'lu 1, Rize'li 7, Rize Atina'lı 1, Sinob'lu 1 ve Kastamonu doğumlu 1 öğrenciyi de hesaba katarsak Karadeniz sahil kesiminde Samsun'un tercih edilir makbul kentlerden biri konumunda olduğu anlaşılır. Karadeniz yöresi halkı iç kesimlerden de Samsun'a göç göndermiş olacak ki kayıd defterlerinde bulunan öğrencilerin bir kısmı da İç Karadeniz bölgemizdendir. Bayburd'lu 3, Amasya'lı 5, Merzifon'lu 8, Çorum'lu 1,

Hacıköy'lü 1ve Niksar doğumlu 2 öğrenci İç Karadeniz'in Samsun'a sahil kesimi kadar rağbet etmediğini kanıtlamaktadır.

Samsun 1908-1914 yılları esnasında yaşanan siyasi kargaşa ve harb buhranından en az etkilenen kentlerden birisi olacak ki bu dönemde Karadeniz bölgesinin haricindeki bir çok bölgeden olan ailelerin varlığı dikkat çekmektedir. İstanbul doğumlu 32 öğrencinin varlığı siyasi yada harb nedeniyle daha güvenli bölgelere göç ihtimalini de açığa çıkarmaktadır. Ancak Samsun'un ticari konumu da farklı şehirlerden ailelerin varlığını açıklama hususunda, gözden uzak tutulmamalıdır. Bursa'dan 2, Bitlis'den 1, Antalya'dan 1, Konya'dan 5, Niğde'den 1, Söğüt'den 1, Karahisar-ı Şarki'den 1, Erzincan'dan 2, Diyarbakır'dan 1, Sivas'dan 6, Mamûrat'ül Aziz'den 2, Erzurum'dan 5 ve İspir'den 1 öğrencinin bulunduğu belirlendiğinde şehrin zengin kültürel harmonisi açığa çıkmaktadır. Ne var ki kültürel zenginlik yalnızca bu şehirlerimizden gelen insanlarla sınırlı değildir. Bir zamanlar Balkan topraklarında ikamet etmiş bulunan ecdad çocukları da Samsun'u yeni vatanları olarak kabul etmiş görünmektedirler. Selanik'li 4, Gözleve'li 1, Gümölcine'li 4, Kırkkilise'li 1, Priştine'li 1 ve Zağra'lı 1 öğrencinin ailesi muhtemelen 1908-1914 yılları arasında Samsun'a göçmüşlerdir. Söz konusu Balkanlar olunca ailelerin ticaret nedeniyle göç etme ihtimalleri kısmen de olsa suya düşmektedir. Ancak Kırım doğumlu 1 öğrencinin ailesinin Samsun'u tercih etmiş olmaları bu yörelerde 1908-1914 yıllarına kadar göç etme ihtiyacı duyan birilerinin varlığını kanıtlamaktadır. öğrencilerin kaydedildikleri defterde bir kısmının doğum yeri kaydedilmemiş olduğundan istatistiki olarak incelemeye tabi tutulan öğrenci sayısı okulun toplam mevcudunu yansıtmamaktadır.²⁰

Sıbyan sınıfı'nda bulunan öğrencilerden büyük çoğunluğu ikamet ettikleri mahallenin Merkez İnâs Mektebi'ne uzaklığı nedeniyle nakl talebinde bulunmuşlardır. Böylece sıbyan sınıfını takip eden senelerde 61 öğrenci Abdullah Paşa'ya ve 67 öğrenci'de Necm-i Türki'ye nakledilmişlerdir. Öğrencilerin çoğunlukla şu mahallelerde ikamet ettikleri tespit edilmiştir: Said Beğ, Said Ağa, Çiftlik, Pazar, Ermeni, Rum, Hançerli, Kökçüoğlu, Sıhhiye, Hacı Aba, Cami-i Kebir, Unkapanı, Subaşı, Kale, Tenvir-i Efkar, Hükümet Caddesi ve Acem mahallelerinin bir kısmı günümüz Samsun şehrinde de ikamet yerleri olarak bilinmektedir. Pazar mahallesinde bulunan Merkez İnâs Mektebi, Hançerli Mahallesi'nde bulunan Abdullah Paşa²¹ ve Pazar Mahallesi'nde bulunan Necm-i Türki'ye 128 aded

²⁰. Samsun'un bir göçmen şehri olduğunu ortaya çıkaran istatistiki veriler 1914 tarihinde Merkez İnâs Mektebi'nde kayıt yaptıran öğrenciler için tutulan Sicil-i Umumi Nüfus Defteri'nden elde edilmiştir.

²¹. Ek IV : Bugünkü Abdullah Paşa İlkokuluna ait bir resim.

öğrencisini göndererek hem velilerin işini kolaylaştırmış, hem de okulun öğrenci kapasitesini bir nebze de olsa düşürerek mevcut öğrencilerine daha iyi imkanlar sunmaya çalışmıştır. Okuldan ayrılanların sebepleri farklı olabilmektedir. Bu sebeplere ilişkin defterden elde edebildiğimiz bazı bilgileri ise şu şekilde belirtmek mümkündür: Merkez İnâs Mektebi'nde okuyan öğrencilerden bir tanesi ailesi ile birlikte Trabzon'a , 2 tanesi Amasya'ya, 2 tanesi İstanbul'a gitmiştir. Rum Mahallesi'nde oturan bir öğrenci ise babasının memuriyetinden ötürü tayin olması ile mektebini değiştirmiştir. Okulda kayıtlı bulunan iki öğrenci hakkında ise taşraya gitmiştir ibaresi yer almıştır. Okulda kayıtlı bulunan 1907 Erzurum doğumlu, Said Beğ Mahallesi'nde oturan Asiye adlı kız çocuğu 1914 tarihinde okula kaydedilmiş ancak 1917 tarihinde kayıd defterine vefat etmiştir ibaresi düşülmüştür.

Okul kayıd defterinden edindiğimiz bilgilere göre 72 adet öğrenci okulu terketti ibaresini taşırken; 38 adet öğrenci de okuldan çıkmıştır kaydı ile nitelendirilmişlerdir. Okulu terk yada okuldan çıkan toplam 110 öğrencinin çoğu sıbyan sınıfında kayıtlıdır. Bunda öğrencilerin 5-6 yaşlarında olmalarının büyük etkisi olsa gerektir. Ancak, bazı öğrencilerin dördüncü, beşinci hatta altıncı sınıfta okullarını, notlarının iyi olmasına rağmen, terk etmelerinin nedenleri devrin sosyo-kültürel koşulları ile izah edilmeye ihtiyaç duymaktadır.

Merkez İnâs Mektebi'nin ilk hocası olan Habeş asıllı İkbâl Hanım'ın diğer okul idarecileri ile olan birlikteliği halk arasında dedikodulara neden olarak toplumsal baskıyı yoğunlaştırmıştır. İkbâl Hanım'ın zamanın hakimi Fazıl Kadı ile birlikte Çarşamba kazasında katıldıkları bir düğün halk nazarında büyük bir hata olarak algılanmış ve artan dedikodular nedeniyle de İkbâl Hanım zor anlar yaşamıştır. Bozkurt İlkokulu'nun kısa bir tarihçesini kaydeden Fazıla Atabek'in yöre halkından derlediği ve İkbâl Hanım ile okul öğrencileri hakkında halkın dilinden düşmeyen türküler ise bizlere devrin eğitime karşı duyduğu taassubu daha iyi kavrama imkanı sağlamaktadır. Bu türkülerden bazıları şu şekilde tespit edilebilmiştir:

Mektebin yolu bir büyük bahçe

Kebap taşınır bohça bohça

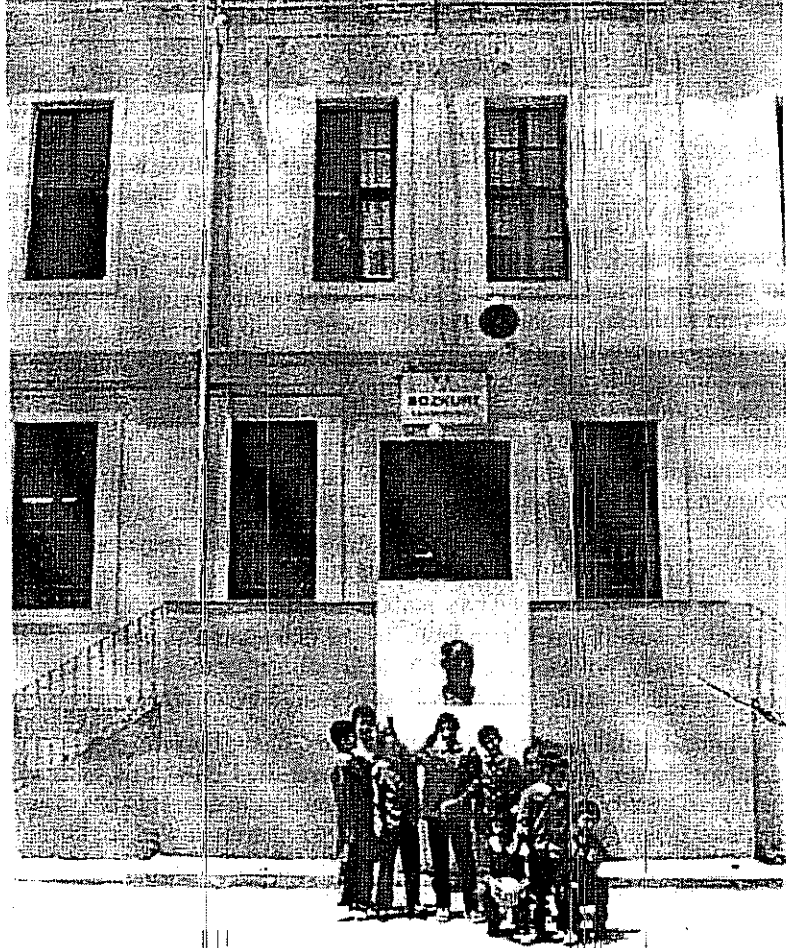
Hakim Bey'in cebinde kalmadı akça

Aman da hoca hanım etmemeliydin

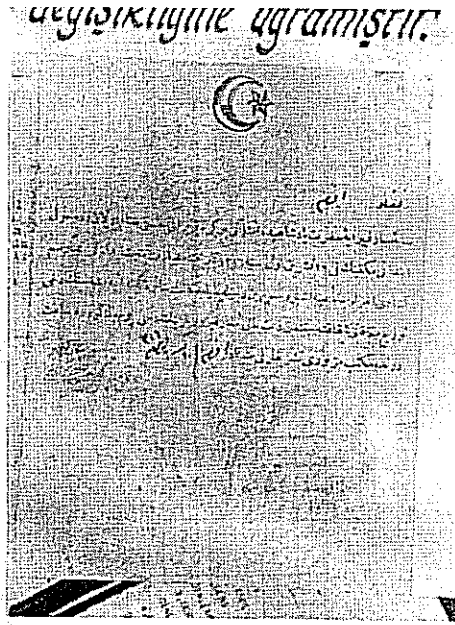
Sen bu düğüne de gitmemeliydin.

Yukarıdaki dizelerden de anlaşılacağı üzere İkbâl Hanım hakkındaki dedikodular türkülere beste olacak kadar allanıp dallanmıştır. Dedikoduların etkisi ile olsa gerek İkbâl Hanım iki sene sonra veremden vefat etmiştir.

Sonuç olarak, kız çocuklarının eğitimi için başlatılan süreç toplumun değer yargılarının gelişmesine paralel olarak mükemmele ulaşmıştır. Başlangıçta yönetici tabaka ve ileri gelen seçkin sınıfın rağbet gösterdikleri kız çocuklarının eğitimi zamanla halk tarafından benimsenmiş ve eğitim belirli bir sınıfın ve cinsiyetin imtiyazı gibi görünme külfetinden kurtarılmıştır. Samsun Merkez İnâs Mektebi'nin tarihçesi bunun bir kanıtı olsa gerektir. İncelemeye tabi tuttuğumuz defterlerde dikkati çeken bir diğer husus, öğrencilerin kaydını yaptıran velilerinin hepsinin erkek oluşudur. Bu dönemde kadının kendi kız evladını dahi okula kaydettirme gibi bir misyonu toplum henüz kabullenebilmiş değildir. Ancak günümüz kadının toplum nezdinde kazanmış olduğu itibar ve serbestiyete rağmen çocuklarımızın bugünkü kayıd defterlerinde hâlen babalarının mevcudiyeti şu soruyu akla getirmektedir. Türk Kadını toplumsal misyonunu kabullenebilmiş midir ?

Ek-I: Samsun Merkez İnan Mektebi (Bugünkü Bozkurt İlkokulu)'na ait bir resim.

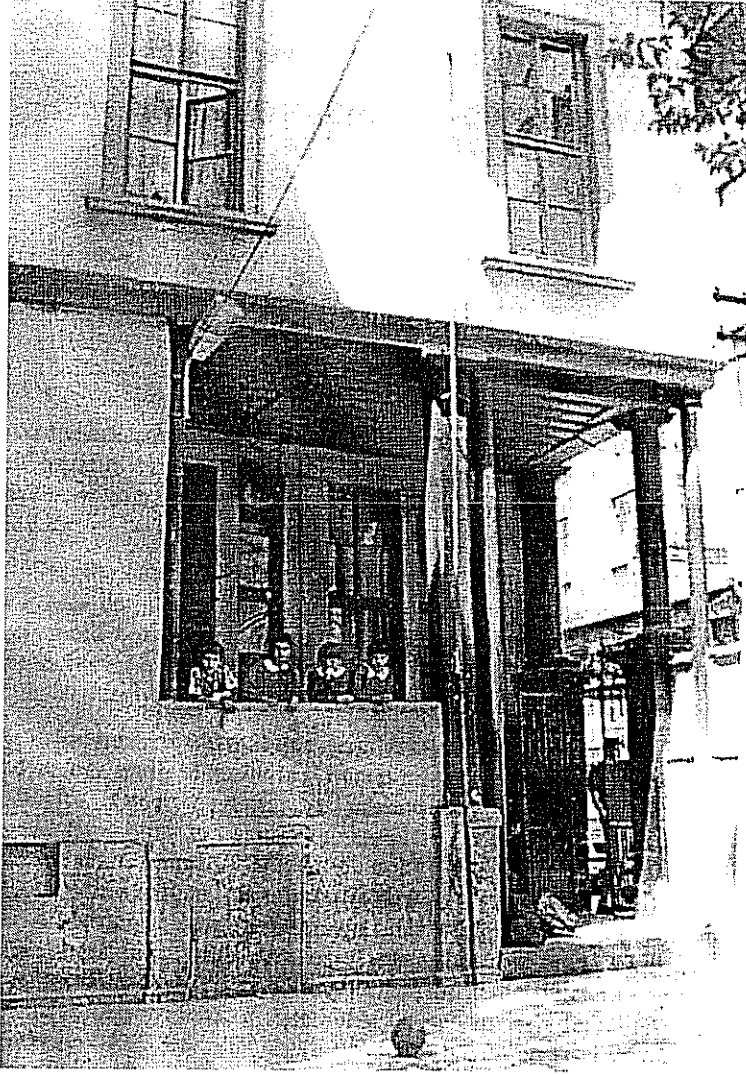

Ek-II: Fazıl Kadı'nın bir resmi; Fazıl Kadı Okulu'nun açılışı ile ilgili bir belge;

İbtidâ'i Mektebi yazılı kitabe.

۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰
۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱
۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲
۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳
۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴
۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵
۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶
۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷
۳۷	۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸
۳۸	۳۷	۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰	۹
۳۹	۳۸	۳۷	۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱	۱۰
۴۰	۳۹	۳۸	۳۷	۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲	۱۱
۴۱	۴۰	۳۹	۳۸	۳۷	۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳	۱۲
۴۲	۴۱	۴۰	۳۹	۳۸	۳۷	۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴	۱۳
۴۳	۴۲	۴۱	۴۰	۳۹	۳۸	۳۷	۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵	۱۴
۴۴	۴۳	۴۲	۴۱	۴۰	۳۹	۳۸	۳۷	۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶	۱۵
۴۵	۴۴	۴۳	۴۲	۴۱	۴۰	۳۹	۳۸	۳۷	۳۶	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۲۸	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۳	۲۲	۲۱	۲۰	۱۹	۱۸	۱۷	۱۶

بسم الله الرحمن الرحيم
 قسمة الخزانة
 بن محمد بن علي بن الحسين
 سنة ۱۰۰۰

Ek-IV: Abdullah Paşa İlkokulu.

1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10		
11		
12		
13		
14		
15		
16		
17		
18		
19		
20		
21		
22		
23		
24		
25		

CANİK SANCAĞI'NDA
ERMENİ ÇETELERİNİN FAALİYETLERİ
(1894 -1896)*

Dr. Rıza KARAGÖZ**

Tanzimat'tan sonraki dönemde Osmanlı Devleti'nde azınlıkların siyasi emelleri uğrunda çıkardıkları olaylar ve isyanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar içinde Ermeniler'in çıkardığı isyanlar ise ayrı bir öneme sahiptir¹.

Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanına yayılmış vaziyette yaşıyorlardı². Hiç bir yerde nüfusun çoğunluğunu teşkil edecek sayıda değillerdi. Öte yandan, mezhep yönünden aralarında birlik yoktu. Çoğunluğu Gregoriyen olmasına karşılık, Katolik ve Protestan Kilisesi'ne bağlı olanları da vardı³.

Ermeniler hiç bir yerde çoğunluk teşkil edemedikleri ve mezhep yönünden de parçalanmış oldukları için millî kültürlerini muhafaza edememişler ve Türk kültürünün tesirinde kalmışlardır. Bu durumdan şikayetçi olmadıkları gibi, ülkenin her tarafında rahatça yaşıyorlar ve kendi işleriyle meşgul oluyorlardı. Öyle ki

* Bu makale Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi'nin 11.sayısında yayınlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Ermeniler'in çıkardığı isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İst.1987; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İst.1988.

² Ermeni nüfusla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İst.1984, s.165-174.; Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, İst.1986, s.85, 96.

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, Ank.1988, s.126-127. Canik Sancağı'nın nüfus yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üni.Eğitim Fak. Dergisi*, Sayı: 10, Samsun 1997, s.145-160.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan II. Abdülhamid dönemine gelinceye kadar Türk'lerle yan yana huzur ve emniyet içinde yaşamışlardır⁴.

Osmanlı Devleti'nde iktisadi açıdan güçlü bir yere sahip olan Ermeni'lerin Tanzimat'tan sonraki uygulamalarda bürokratik güce de kavuştukları, ülkedeki reform hareketleri ve diğer gelişmelere sadece talep eden taraf olarak değil, aynı zamanda yönlendiren taraf olarak da iştirak ettikleri bilinmektedir⁵.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Ermeni meselesi yoktu. Mesele, 93 Harbi'nde, Anadolu'nun kuzay doğusundaki yerleri işgal eden Rusya'nın buradaki yaşayan Ermeniler'i devlete karşı tahrik etmesi ile başlamıştır. Ayastefanos ve Berlin Andlaşmaları'nda Ermeniler'in oturduğu yerlerde ıslahat yapılmasına dair hükümler konulmuştur. Bu hükümlere dayanan Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahalelere başlayınca, mesele büyümüştür. Bu esnada Ermeniler'in tahrik edilmesi sonucu kanlı olaylar çıkmıştır. Bu suretle Ermeni meselesi, özellikle Rusya ve İngiltere'nin çalışmaları ile uluslararası bir karakter kazanarak, yıkılışına kadar Osmanlı Devleti'ni uğraştırmıştır⁶.

Esasen Ermeni meselesi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra, Rusya ve İngiltere'nin aralarındaki çıkar çatışmasından kaynaklanmıştır⁷. Ruslar Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerine yönelik emellerine kavuşmak; İngiltere de, Rusya'nın bu emellerini önlemek ve kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için ülkede bir "*Ermeni Meselesi*" varmış gibi hareket etmişlerdir. Savaş sonunda imzalanan Berlin Andlaşması'nın⁸ 61. maddesi Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler lehine bazı reformlar ve ıslahatlar yapılmasını öngörüyordu⁹. İşte bu madde Ermeniler'in bundan sonraki faaliyetlerinde başlıca dayanak noktası olmuştur.

Anadolu Islahatı ile ilgili Avrupa devletlerinin teklifleri ve Osmanlı hükümetinin karşı teklifleri arasında bir uzlaşma sağlanamaması sebebiyle

⁴ Karal, *aynı eser*, VIII, s.127.

⁵ Öke, *aynı eser*, s.87.

⁶ Karal, *aynı eser*, VIII, s.126.

⁷ Karal, *aynı eser*, VIII, s.129-130; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İst.1987, s.19-25; Öke, *aynı eser*, s.98-102.

⁸ Andlaşma için bkz.Nihat Erinç, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasal Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ank.1953, s.403-424.

⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.90.

¹⁰ Anadolu ıslahatı ile ilgili geniş bilgi için bkz.Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İst. 1993; Ceydet Küçük, *aynı eser*; Uras, *aynı eser*, s.149-411; Karal, *aynı eser*, VIII, s.126-145.

Ermeniler Anadolu'da pek çok isyanlar çıkarmışlardır. Bunların içinde en önemlileri I. ve II. Sasun İsyanları (1894 ve1904), Bâbîâli Gösterisi (1895), Zeytun İsyanı (1895), Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası Baskını (1896), Yıldız Suikastı (1905) olup, bunlardan başka çeşitli yerlerde küçük çaplı bir çok olay daha meydana gelmiştir¹¹.

Ermeniler, isteklerine ulaşmak için organize bir hareket başlatmak gerektiği düşüncesiyle teşkilâtlanma yoluna gitmişlerdir. Anadolu'da faaliyette bulunan misyonerlerin fikrî hazırlamaları ve İngiltere ile Rusya'nın teşvik ve himayeleri ile Ermeni cemiyetleri ilk defa Avrupa'da kurulmaya başlamıştır. 1897'de Hınçak, iki yıl sonra da Taşnak adlı cemiyetler kurulmuştur. Bu cemiyetler ileriki tarihlerde Anadolu'da şubeler açmışlardır. Cemiyetlerin şube açtığı yerlerden biri de Samsun'dur¹².

Ermeni komitelerinin Anadolu'da teşkilâtlanıp organize ettikleri isyanların Canik Sancağı dahilinde de etkileri olmuş ve burada da bazı hareketlenmeler meydana gelmiştir. Esasen Canik Sancağı'nda geniş çaplı bir isyan meydana gelmediği için, isyanlarla ilgili olarak yapılan araştırmalarda buradaki gelişmeler ve asayiş bozucu hareketler üzerinde durulmadığı görülmektedir. Ancak belgeler, bilhassa 1894-96 yıllarında Canik ve kazalarında da yukarıda zikredilen amaçların gerçekleştirilmesi için bazı asayiş bozucu faaliyetlerde bulunulduğunu ortaya koymaktadır.

Biz bu araştırmamızda 1894-96 tarihleri arasında ülkenin başka yerlerinde vuku bulan olaylara paralel olarak Canik bölgesinde cereyan eden hadiseleri ve buna karşı alınan tedbirleri, tespit ettiğimiz arşiv vesikalarına istinaden ortaya koymaya çalışacağız.

Canik Sancağı'nda Ermeniler'in adının karıştığı ilk asayiş bozucu olay tespit edebildiğimize göre 1888 tarihinde cereyan etmiştir¹³. Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa'da bazı Ermeni, Rum ve Gürcüler, kaçakçılık ve şekavet yapmak suretiyle halka zulüm ve baskıda bulunmuşlardır. Samsun cihetinde zuhur eden bu eşkıyalık olaylarını önlemek ve bozulan asayişini yeniden temin etmek üzere, Ünye redif deposundan Samsun'a silah nakledilmiştir. Buna rağmen asayişin temininde güçlük çekilmiş ve eşkıyalık olayları ancak iki yıl sonra bastırılarak huzur temin edilebilmiştir¹⁴.

¹¹ Bkz.Mazıcı, *aynı eser*, s.34-50; Gürün, *aynı eser*, s.181-218; Uras, *aynı eser*, s.458-524.

¹² Karal, *aynı eser*, VIII, s.136.

¹³ BOA. *Y.Mtv.* 37 (60), Topçu Dairesi'nin mazbatası, 18 Kânun-ı sâni 1304.

¹⁴ BOA. *Y.Mtv.* 44 (61), Canik Mutasarrıflığı'nın telgrafı, 23 Temmuz 1306.

1894 yılının ilk aylarından itibaren Canik Livası'nda silahlı Ermeniler ve onların işledikleri cinayetlerden belgelerde sıkça söz edilmektedir. Ülkenin diğer bölgelerinde bundan sonraki yıllarda ortaya çıkan isyan hareketlerinin hazırlık safhası diye nitelendirilebileceğimiz olaylar Canik'te de zuhur etmiştir. Bu olaylar adı birer suç olmaktan öte, plânlı ve siyasi maksadı haiz faaliyetler olarak kendini göstermektedir. Meselâ Çarşamba'da, hasıl olan şüphe üzerine arama yapılan üç Ermeni hanesinde 7 adet tüfek ile 300 fişek ve Hınçak gazeteleri ile Hınçaryan adında muzır neşriyat ele geçirilmiştir¹⁵. Bu olayla ilgili olarak yakalanan 10 Ermeni mahkemeye sevk edilmişlerdir¹⁶. Söz konusu kişilerin evlerinde ele geçen silah ve bölücü faaliyetleri özendirici propagandaları içeren neşriyatlar göz önüne alındığında, Ermeniler'in bölücülük faaliyetleri çerçevesinde Samsun ve kazalarında asayiş bozucu faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır.

21 Kânun-ı evvel 1310 tarihli 4.Ordu Müşiriyeti'nden gönderilen bir telgraftan Samsun'daki Ermeni mahallelerinde bazı Ermeniler'in silahlı dolaştıkları ve Canik'te bölücü faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu olayın, ülkenin diğer bölgelerinde meydana gelen hadiselere göre ehemmiyeti haiz olmadığına işaret edilmişse de¹⁷, bölgede bu şekildeki faaliyetlere müsaade edilmemesi ve gereken tedbirlerin kanunlar çerçevesinde alınması hususunda irade sudur etmiştir¹⁸.

Bölgede daha geniş çaplı olayların meydana gelmesini önlemek için başta askerî tedbirler olmak üzere çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler Ermeniler'in şikayetine sebep olmuştur. Bu ise yabancı devletlerin müdahalesini gündeme getirmiştir. Avrupa devletlerinin azınlıklara yönelik isteklerinden ve yaptırımlarından çekinen Osmanlı Devleti, olayları incelemek ve halkın şikâyetlerini dinlemek üzere bölgeye bir Tahkik Heyeti göndermiştir¹⁹. Tahkik Heyeti'nden, incelemeleri sırasında ülke menfaati hilâfına olmayan işler üzerinde fazla durulmaması ve böylece Avrupa'da aleyhimize bir takım iftiraların ve baskıların önüne geçilmesi, tahkikatın adilâne olarak ve sürüncemeye bırakılmadan yürütülmesi istenmiştir²⁰.

Tahkik Heyeti'nin, araştırmalarından sonra yazdığı raporlar neticesinde alınan önlemlere rağmen Ermeniler silahlanma faaliyetlerine devam etmişlerdir.

¹⁵ BOA, *Y.Hus.* 291 (89), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafı, 19 Şubat 1309.

¹⁶ BOA, *Y.Hus.* 298 (26), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafı, 14 Mayıs 1306.

¹⁷ BOA, *Y.Mtv.* 112 (73), Makam-ı Seraskerî tezkeresi, 26 Kânun-ı evvel 1310.

¹⁸ BOA, *Y.Mtv.* 74 (9), Meclis-i Mahsus mazbatası, 1 Kânun-ı sâni 1310.

¹⁹ BOA, *Y.Res.* 74 (30), Sadarettten gönderilen telgraf müsveddesi, 12 Kânun-ı sâni 1310.

²⁰ BOA, *Y.Res.* 74 (30)

Meselâ Canik Mutasarrıflığı'ndan gönderilen şifre telgraflarda Hacı Bey isimli bir kişi marifetiyle Samsun'a silah ve cephane naklolunacağını istihbar edildiği bildirilmektedir. Yapılan tahkikat neticesinde 20-21 yaşlarında Samsun'lu bir Ermeni'nin Hacı Bey adıyla tanındığı ve bu kişinin Hacı Ali adında bir dellaldan 14 tabanca ve 700 fişek satın aldığı tespit edilmiştir. Dellal Hacı Ali, emniyette verdiği ifade bu silahları Çarşamba'lı üç Ermeni'ye sattığını itiraf etmiştir. Olay üzerine Hacı Bey ve Hacı Ali mahkemeye sevk edilmişlerdir. Mahkemede Hacı Bey, İstanbul'dan posta tatarı Hacı Salih tarafından nakledilen bu silahları Hacı Ali'den satın aldığını ve teslim ettiği kişilerin isimlerini itiraf etmiştir. Telgrafta adları zikredilen üç kişinin yanı sıra olaya karışan Kalıpçı Ohannes isimli birisinin daha tevkif ve tahkikatlarına devam edildiği, ayrıca üç Ermeni'nin daha arandığı ve olayla ilgili her türlü tedbirin alındığı ifade olunmuştur²¹.

Ermeniler'in silahlanma ve asayiş bozmaya yönelik faaliyetleri sadece Canik Sancağı ile sınırlı olmayıp civar vilâyetlerdeki hareketleri desteklemek şeklinde de kendini göstermektedir. Meselâ Sivas Vilâyeti'nin Canik Sancağı'na yakın kazalarında çıkması muhtemel isyana destek vermek için, Samsun'daki Ermenilerden asker temin etme gayretleri dikkat çekmektedir²². Nitekim Ünye'den Samsun'a gelen Stefan isimli bir Ermeni, Sivas tarafları için asker yazmak üzere köyelerine birisinin geldiğini haber vermiştir. Bu ihbar doğrultusunda tahkikat başlatılmış, Canik polis komiseriyle bir zabıt ve yeteri kadar zaptiye bu köye gönderilmiş ve tahkikat başlatılmıştır²³.

Öte yandan, Samsun ve kazalarında çıkan olaylar Lâdik'e de sirayet ettirilmeye çalışılmış²⁴, ancak gerek kaza naibi Saadeddin Efendi'nin kararlı tutumu ve gerekse kaza ileri gelenlerinin gayretiyle burada olay çıkmasına meydan verilmemiştir²⁵. Kazada sükunetin korunmasında Ermeni ve Rum halkın ileri gelenleriyle kaza papazının da katkıları olmuştur. Belgedeki "umum teb'a-i sadıkanın bir kat daha devlete bağlılığını göstermiş olduğu" ifadesinden anlaşılacağı üzere, Lâdik'teki gayr-i müslim cemaatin büyük çoğunluğu olaylara destek vermemiştir.

Bu tarihlerde Canik'teki karışıklıklarda Minasoğlu Çetesi'nin önemli rolü vardır. Terme civarındaki Kurşunlu ormanlarında saklanan şaki Minasoğlu,

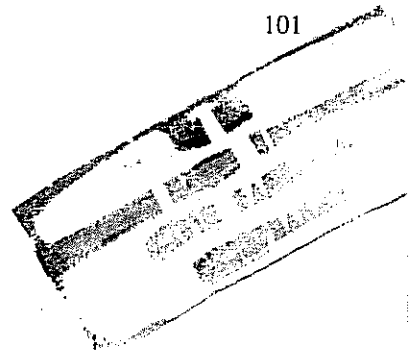
²¹ BOA, *Y.Mtv.* 143 (26), Canik Mutasarrıflığı'ndan Trabzon'a gönderilen telgraflar, 6 ve 9 Haziran 1312.

²² BOA, *Y.Hus.* 327 (66), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafı, 25 Nisan 1311.

²³ Aynı telgraf.

²⁴ BOA, *Y.Mtv.* 132 (124), Lâdik'ten gönderilen telgraf, 22 Teşrin-i sâni 1311.

²⁵ Aynı telgraf.

civardaki Ermeni ve sair köylerden 10'u Rum, gerisi Ermeni olmak üzere 500 kişi toplamıştır²⁶. Minasoğlu, hepsi silahlı olan bu adamlarıyla, Canik Sancağı'ndaki kazalar ile Havza ve Amasya'ya baskınlar düzenlemeyi plânlamaktadır²⁷. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden verilen emir gereği tahkikat başlatılmıştır. Canik Mutasarrıflığı'nın yaptığı tahkikat neticesinde, Minasoğlu'nun arandığı, ancak Amasya'ya hücum edeceğinin doğru olmadığı, buna rağmen her türlü hareketin dikkatle takip edildiği ve bu hususta gerek liva gerekse vilâyetçe takibata devam edildiği bildirilmiştir²⁸.

Minasoğlu'nun geniş çaplı bir isyan plânladığı anlaşılmaktadır. Kendisine muhaberede ve çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda yardım eden Samsun'da mukim tüccar Mısıryan'ın bir mektubunda, Minasoğlu çetesinin Amasya'ya yapmayı plânladığı hücumdan bahsedilmektedir. Söz konusu mektupta bu hücumun bir kaç ay ertelenmesi, Rus imparatoru ve İngiliz kraliçesinin görüşmesini ve bu görüşmede konuşulacak ıslahat tekliflerinin beklenmesini istediği şeklinde bilgiler olduğu öğrenilmiştir²⁹. Mısıryan'ın mektubundaki bilgilere istinaden Havza ve Lâdik taraflarında gerekli bütün askeri tertibat alınmıştır. Ayrıca Mısıryan'ın evinin aranarak, daha başka bilgi ve belgelerin olup olmadığının araştırılması istenmiştir³⁰.

Ermeniler'in isyana varan hareketlerini önlemek ve Anadolu'da nizam ve intizamı sağlamak üzere bir teftiş heyeti görevlendirilmiştir³¹. İlk uğrak yeri Samsun olan heyet, buradan sonra uğradığı yerlerde beyannameler neşrederek asayişin temin etmeye çalışmıştır. Heyetin gönderdiği raporda, Samsun, Havza, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Mamüretil Aziz, Diyarbakır gibi yerlerdeki asayiş durumu, alınan tedbirler ve gayr-i müslimlere neşredilen beyannameler hakkında bilgi verilmiştir³².

²⁶ BOA, *Y.Mtv.* 145 (130), 4. Ordu Müşiriyeti'nin telgrafi, 10 Ağustos 1312.

²⁷ BOA, *Y.Mtv.* 145 (130), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafi, 12 Ağustos 1312.

²⁸ Aynı telgraf.

²⁹ BOA, *Y.Mtv.* 145 (130), 4. Ordu Müşiriyeti'nin telgrafi, 10 Ağustos 1312. Belgede sözü edilen görüşmeyle ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. O tarihlerde giderek güçlenen Almanya ve onun Osmanlı Devleti'ndeki emellerinin İngiltere ile Rusya'yı birbirine yaklaştırdığı bilinmektedir. İngiltere ve Rusya, 1895'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimi hususunda Almanya'ya karşı birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Bu durum gözönüne alındığında İngiltere ile Rusya'nın görüşmelerde şüphesiz Ermeni Meselesini de gündemlerine almış olmalıdırlar.

³⁰ BOA, *Y.Mtv.* 145 (130), 4. Ordu Müşiriyeti'nin telgrafi, 10 Ağustos 1312.

³¹ Bu heyette bulunanlar ve uğradığı yerler hakkında bkz. Ali Karaca, *aym eser*, s.62-63.

³² BOA, *Y.Hus.* 344 (70), Heyetin gönderdiği rapor, 17 Kanun-ı evvel 1312.

Heyetin, müslüman ve gayr-i müslim halka hitaben neşrettiği beyannamelerde, yüzyıllardan beri her iki toplumun iyi geçindikleri ancak son yıllarda bazı fesatlar yüzünden aralarına düşmanlık girdiği ifade edilmekte ve bu düşmanlığı unutup, eskiden olduğu gibi herkesin işiyle meşgul olması tavsiye edilmektedir. Ayrıca asayiş bozukluğuna ve isyana sebep olanların devletçe cezalandırılacakları hatırlatılmaktadır. Beynamede, herkesin rahat etmesi için gereken tedbirlerin alınacağı da bildirilmektedir³³. Bu beyannamelerden anlaşılacağı üzere, devlet asayişini temin etmek için sadece askeri tedbirlere değil, nasihat yoluna da başvurmuştur.

Samsun'da Ermeniler'in silahlanmaya ve isyana yönelik hareketleri müslüman halktan da tepki görmüştür. Meselâ, Samsun'da Hamidiye, Haçerli ve Subaşı camilerinin duvarlarına asılan yaftalarda, müslüman kadın ve kızlarının hıristiyan mağazalarına gitmemeleri tavsiye olunmuştur³⁴. Müslüman ve hıristiyan halk arasındaki münasebetlerin daha da gerginleşmesini istemeyen sancak idarecileri bu yaftaları toplatmıştır. Hatta bunları astığı tespit edilen Mehmed Efendi adlı şahıs mahkemeye sevk edilmiştir. Trabzon mahkemesinde yargılanan Mehmed Efendi bu davranışından dolayı bir müddet Trabzon'da ikamete mecbur kılınmıştır³⁵. Münferit olmakla birlikte daha ziyade bir tavır alma şeklindeki bu tepki bir çeşit ambargo niteliğindedir. Müslüman halktan Ermenilere yönelik daha büyük çaplı bir tepki, meselâ silahlı hareket görülmemektedir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Anadolu'da 1894-96 yıllarında meydana gelen isyanlara destek vermek amacıyla Canik Sancağı'nda da bazı Ermeniler'in çetecilik faaliyetlerinde bulunduğu tespit edilmektedir. Kendi lehlerine bazı ıslahatların yapılması için şiddet ve isyan hareketleriyle baskı kurmayı deneyen Ermeniler'in esas hedefleri, Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan Devleti tesis etmektir³⁶. Bu hedefe ulaşmak için Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki emellerinden ve bu devletlerin (Rusya, İngiltere, Fransa) "Şark Meselesi" diye bilinen politikalarından³⁷ da istifade etmek isteyen Ermeniler, ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Canik Sancağı'nda da bu şekilde olaylar çıkarmak

³³ BOA, *Y.Hus.* 344 (70), Heyetin muhtelif tarihlerde neşrettiği beyannamelerin suretleri.

³⁴ BOA, *Y.Hus.* 327 (22), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafı, 16 Nisan 1311.

³⁵ Aynı telgraf.

³⁶ Bkz. Ermeni Meselesi ile ilgili belgeleri bir dosya halinde hazırlayarak II. Abdülhamid'e sunan Hüseyin Nazım Paşa'nın raporu: *Ermeni Olayları Tarihi I-II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994.

³⁷ Bkz. Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.

istemişlerdir. Ancak amaçlarına ulaşmada başarılı olamamışlardır. Söz konusu çete faaliyetlerine karşı alınan yerinde tedbirler, burada büyük çaplı bir olayın çıkmasına meydan bırakmamıştır.

Canik Sancağı'nda gayr-i müslim cemaatten kaynaklanan ciddi bir asayiş probleminin meydana gelemeşi, sancaktaki müslim ve gayr-i müslim halkın bu olayları çıkarmak isteyen gruplara destek vermesi de önemli rol oynamıştır. Ermeni komitelerinin, isyana yönelik faaliyetlerini desteklemeyenleri cezalandırma yöntemine rağmen Ermeni halkın büyük çoğunluğu, isyan teşebbüslerine katılmamıştır. Fakat Ermeniler'in Canik bölgesindeki faaliyetleri bundan sonra da devam etmiştir. Birinci Dünya Harbi esnasında ve Milli Mücadele'nin başlarında, Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi Canik'te de Ermeni ve Rum kökenlilerin asayiş bozucu ve isyan mahiyetli olaylara sebebiyet verdikleri bilinmektedir. Ermeni teb'anın isyana ve bunun ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarını da içine alacak şekilde bir bağımsız Ermenistan Devleti kurmaya yönelik faaliyetlerinin kontrol edilemez derecede artması üzerine 1915 yılında "Tehcir Kanunu" çıkarılmıştır. Bu kanuna göre, yapılan tahkikatlar neticesinde olaylara karıştığı tespit edilenler, buldukları bölgeden başka yerlere sevk edilmişlerdir.³⁸

³⁸ 1915 sevk ve İskân Kanunu hakkında geniş malumat için, yukarıda ismi zikredilen eserlere bakmak kâfidir. Bu kanunun uygulanması sırasında çok sayıda Ermeni'nin katledildiği ve soykırıma uğratıldığı şeklindeki iddialar, konu ile ilgili arşiv vesikalarının ortaya çıkarılması neticesinde çürütülmüş olmasına rağmen, bazı ülkeler bunu görmezden gelerek, sözde "Ermeni soykırımı" iddialarını sürdürmektedirler. Gerçeğe aykırı olduğu tarih ilmi tarafından ispatlanmış olmasına rağmen sözde Ermeni soykırımı iddialarını sürdüren bu devletlerin yaptığı şey, sadece siyasi emellerini gerçekleştirmek için böyle bir yol denemektir. Ancak siyasi amaçlar uğruna alınan kararlarla, tarihi gerçekleri örtmek ya da değiştirmek mümkün değildir.

HAMİT BEY'İN CANİK MUTASARRIFLIĞI SIRASINDA KARŞILAŞTIĞI PROBLEMLER*

Prof.Dr. Dursun Ali AKBULUT**

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a geldiği gün, ülkenin içinde bulunduğu genel durumu özetleyen bir girişle Büyük Nutkunu başlatmakta, bu çerçevede Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerlerinin bulunduğu, Karadeniz kıyısında teşekkül eden Pontus Cemiyeti'nin çok rahat ve etkin bir biçimde çalışmalarını sürdürdüğüne işaret etmektedir¹. Nutuk gibi Millî Mücadele Tarihimize ve Cumhuriyetimizin ilk yıllarına ait temel bilgi ve konuları kapsayan bir eserden bundan daha fazlası beklenilmemelidir. Diğer taraftan aynı günlerde Canik mutasarrıflığına atanan Hamit Bey'in burada karşılaşmış olduğu problemler, Samsun'un 1919'da içinde bulunduğu şartları bize çok daha ayrıntılı bir biçimde açıklama imkânı vermektedir.

Hamit Bey 1878'de Rodos'ta doğmuş, 1902'de Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra sırasıyla maiyet memurluğu, kaymakamlık, mutasarrıflık, mülkiye müfettişliği, valilik, Dahiliye Müsteşarlığı ve Dahiliye Nezareti Teftiş Başkanlığı yapmıştır. Canik mutasarrıflığına atanmadan, 6 Ocak 1919'dan beri bu son görevinde bulunuyordu². Dolayısıyla mutasarrıflık onun için "*tenzil-i rütbe*" sayılırdı. Fakat O, böyle bir görevi üstlenmekte tereddüt göstermedi. "*Madem ki livanın asayışı vücuduma ihtiyaç gösteriyormuş, nahiye müdürlüğü ile de olsa giderim*"³ diyerek bu görevi kabul edeceğini bildirmiştir.

Esasen Hamit Bey, Dahiliye Müsteşarlığı'ndan ayrıldıktan sonra, 1919 başlarından beri İstanbul'da kurtuluş çareleri arayan şahsiyetler arasında bulunuyordu. Karakol Cemiyeti'nin kuruluşuna ve Kara Vasıf Bey'in evindeki toplantılara katılmış, bu toplantılardan birinde Mustafa Kemal Paşa ile de

* Bu makale 19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Bildiriler, 16-20 Mayıs 1994, Samsun 1994'te yayınlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı.

¹ K.Atatürk, *Nutuk*, I, Ankara 1987, s.1-2.

² *Meşhur Valiler*, Hazırlayan ve Sunanlar: Hayri Orkun-Mehmet Belek-Celâl Kasaroğlu- Kâzım Atakul, Ankara 1969, s.392-393.

³ *Defter-i Hatırat*, (Hamit Bey'in yayınlanmamış hatıraları), s.122.

görüştü. Bu görüşmede Anadolu'ya geçmek zarureti üzerinde durulmuş ve iki hafta kadar sonra Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu Kıtaaı Müfettişliği'ne, Refet Bey de 3. Kolordu Kumandanlığı'na atanmıştı. Hamit Bey, bu haberi alınca, durumu "*Talihin ileride bize döneceği*" şeklinde değerlendirmişti⁴.

Hamit Bey'in Canik mutasarrıflığına tayini, Mustafa Kemal Paşa'nın isteği doğrultusunda gerçekleşti. Onu Mustafa Kemal Paşa'ya tavsiye eden Refet Bey'di. Refet Bey'in geçmişte Hamit Bey'le tanışıklığı vardı ve Refet Bey, onun fedakârane bir tarzda çalışacağına olan inancını dile getirmişti⁵. Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezareti'ne müracaatla, Hamit Bey'in Canik mutasarrıflığına tayinini ısrarla istemiş, Harbiye Nazırı Cevat Paşa, Hamit Bey'le görüşükten sonra onun da muvafakatı alınarak işlemleri başlatılmıştır⁶.

Bu sırada Samsun'un durumuna gelince, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İtilaf Devletleri'nin emniyetsizliğinden şikâyet ettikleri yerler arasında Samsun da bulunuyordu. 30 Kasım 1918'de İngiliz ve Fransız savaş gemileri Samsun önlerine gelmişler, Ermeni tutuklularını aramaya koyulmuşlardı⁷. Çok geçmeden, 8 Şubat 1919'da İngiliz Dışişleri'nden Calthorpe'a gelen telgrafta, Samsun'a gemiyle asker gönderilip gönderilemeyeceği soruluyor, İngiliz Amirali Webb de 17 Şubat günkü raporunda Samsun'a gönderilecek birlikleri Milne'den istediğini bildiriyordu⁸. 9 Mart'ta 200 İngiliz askeri Samsun'a çıkarıldı. Bu askerler, Rumlar tarafından sevinçle karşılandı⁹. Bir hafta kadar sonra, 17 Mart'ta buradaki makineli tüfek bölüğü komutanı Teğmen Hamdi askerleriyle birlikte dağa çıktı ve Türk

⁴ *Defter-i Hatırat*, s.122.

⁵ *Nutuk*, I, s.53.

⁶ Hamit Bey, 22 Mayıs'ta Babıali'ye gitmiş, orada Harbiye Nezareti'nce arandığını öğrenince doğrudan Harbiye Nezareti'ne giderek Cevat Paşa ile görüşmüştür. Cevat Paşa, M.K.Paşa'dan aldığı telgrafi göstererek, Samsun Mutasarrıflığı'na tayininin talep edildiğini söylemiştir. Mutasarrıflık Hamit Bey'in bulunduğu mevkiin altında olduğundan teklif sadrazam tarafından değil, doğrudan doğruya Harbiye Nazırı tarafından yapılmıştı. (*Defter-i Hatırat*, s.121.). Mustafa Kemal Paşa da bilinen gerçeklerden dolayı geldiği andan itibaren mutasarrıf tayini için girişimlerini başlattığını söylemektedir. (*Nutuk*, I, s.17.). Sadaretten 21 Mayıs 1919'da M.K.Paşa'ya çekilen telgrafta Hamit Bey kabul ettiği görevlendirilip Samsun'a gönderileceği, bu telgrafa 24 Mayıs'ta yapılan ekle, (Hamit Bey'in) teklifi kabul ettiği ve derhal atamasının yapılmasına karar verildiği bildirilmekteydi. (*Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1982, s.27 ve 33-34. Belge 26 ve 32).

⁷ G.Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, Ankara 1970, s.8.

⁸ Jaeschke, *Kronoloji*, s.16.

⁹ G.Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri Türkçeye Çev.*: Cemal Köprülü, Ankara 1991, (İkinci Baskı), s.103.

çetelerine zahir oldu. Bununla birlikte İngilizler, askerleri sayesinde Samsun'da düzenin sağlandığını söylüyorlardı¹⁰.

İngilizler'in iddia ettikleri gibi Samsun'da düzen sağlanabilmiş değildi. 7 Nisan'da, Yunan istiklalinin yıldönümü dolayısıyla Rumlar, İstanbul'da ve Samsun'da gösteriler yapmışlar¹¹, bölgedeki asayişsizlikten bizzat İngilizler şikâyetçi olmaya başlamışlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gönderilmesi böyle bir gerekçeye dayanıyordu. İngilizler bir yandan Türk yetkililerinden kargaşanın yatıştırılması için önlem almalarını isterlerken, bir yandan da Samsun'daki birliklerini takviye etmekten geri kalmıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'dan ayrılmasından bir gün sonra, 17 Mayıs'ta 100 Hintli İngiliz askeri daha Samsun'a çıkarılmıştı¹². Diğer taraftan Karadeniz'de İtilâf Donanması'na ait savaş gemileri dolaşüyor, Samsun'un da İzmir gibi işgal edilmesinden korkuluyordu. Halk, Rum çetelerinin varlığından son derece tedirgin, ülkenin geleceğinden umutsuz, yılgın bir haldeydi¹³. Mustafa Kemal Paşa böyle bir ortamda Samsun'a gelmiş bulunuyordu.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a geldiği sırada, livada yetkili bir mülkî yönetici ve komutan bulunmuyordu. O, geçici bir tedbir olmak üzere, kendisiyle birlikte Samsun'a gelmiş bulunan 3.Kolordu Kumandanı Refet Bey'i mutasarrıf vekilliğine atadı. Fakat yönetimi önem arzeden bir livanın vekâletle, yetkili ve deneyimli olmayan -hatta ondan da öte daha önemli bir görevi bulunan- biriyle doldurulması yerinde bir karar olamazdı. Onun için yetkili ve dirayetli bir mutasarrıfa ihtiyaç vardı. O mutasarrıf da Hamit Bey oldu.

Hamit Bey, 23 Mayıs'ta işlemlerini tamamlayarak, 26 Mayıs'ta bir İngiliz gambotuyla İstanbul'dan ayrıldı ve 28 Mayıs günü öğleden sonra Samsun'a geldi¹⁴. Onu mutasarrıf vekili ve 3.Kolordu Kumandanı Refet Bey

¹⁰ Jaeschke, *Kronoloji*, I, s.21. J.S.Perring, 20 Mart 1919 tarihli raporunda, ayın (Mart'ın) 13'ünde Samsun'a vardıklarını, 200 Hintli Britanya askeri sayesinde asayişî iyi bulduklarını yazmaktaydı. (Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s.103.). İstanbul'dan Trabzon'a ve oradan Erzurum'a gitmek üzere yolda iken Samsun'a uğrayan Kâzım Karabekir Paşa Samsun'un durumunu şöyle anlatıyor: "Buraya Harbi Umumi'de emekliye sevk edilmiş, fakat şimdi işbaşına alınmışlardan bir divan-ı harp heyeti çıktı. Samsun'da bir Hint bölüğü, limanda bir İngiliz torpido muhribi var. Rumlar, kırk-ellişer kişilik çeteler halinde kasabaya kadar tehdide başlamışlardı. Son günlerde bir kaç İslâm çetesi de çıkmış." Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1988, (Genişletilmiş Yeni Baskı), s.16.

¹¹ Jaeschke, *Kronoloji*, I, s.24.

¹² Jaeschke, *Kronoloji*, I, s.33, Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, İstanbul 1976, s.235.

¹³ Selek, *Anadolu İhtilâli*, s.235.

¹⁴ "Hamit Bey, 25 Mayıs 1919'da 6.000 kuruş maaş ve başkaca 9.000 kuruş ek tazminatla Canik mutasarrıflığına tayin edildi." (*Meşhur Valiler*, s.393.). Hamit Bey'in, 26 Mayıs'ta İstanbul'da Saltanat Şurası'na katıldığına dair Mustafa Kemal Paşa'dan Kâzım Karabekir Paşa'ya çekilen 2 Haziran tarihli telgrafta bahis vardır: "...Hamit Bey, Zat-ı Şahenenin küşade buyurduğu Meclis-i Meşveret'te hazır bulunmuştu. Mir-i murna ileyhin getirdiği malumat dahi sadre şifa değildir." (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.39).

karşılıklı. Birlikte Hükümet Konagi'na gittiler. Hamit Bey, İstanbul'dan ayrılmadan Samsun livası yazışma dosyasını incelemişti. Şimdi gerçeklerle karşı karşıya bulunuyor ve livanın işlerinin yazılanlardan çok daha fena olduğunu anlıyor, karşılaşacağı zorlukları, güçlükleri şimdiden tahmin edebiliyordu. Bununla birlikte O, ilk iki-üç haftayı, yüzeysel tedbirlere baş vurmak ve durumu incelemekle geçirdi. Hamit Bey'i asıl uğraştıracak konu asayiş meselesi idi.

Samsun'a geldiği günün akşamı, Kadıköy mahallesindeki Rumlar'ın taşkınlıklarına, etrafa yayılım ateşi açmalarına tanık olan Hamit Bey, Rum çeteleri ile Pontus hareketinin doğrudan bağlantısı bulunmadığını iddia etmektedir. Ona göre Pontusçuluk, Rum Kilisesi etrafında yuvalanmış ve Metropolit Yermanos Efendi tarafından yönlendirilen bir hareketti. Rum çeteleri ise adı suçlulardan, özellikle asker kaçaklarından oluşuyordu. Bunlar evlerine dönmekten korkuyorlar, dağa çıkarak Türk köylerine saldırıyorlardı. Rum Kilisesi de bunları Pontus davasına⁽¹⁾ kanalize etmeye çalışıyordu¹⁵. Hamit Bey'e göre, çete elemanlarının ayrı devlet kurmak gibi bir niyetleri bulunmuyordu. Zaten bu adamlar kendi aralarında Türkçe konuşuyorlar, Türkçe'den başka dil de bilmiyorlardı¹⁶. Onları askerden kaçıklarından dolayı cezalandırılmamak davasıydı. Halbuki Metropolithane önünde ve Rum okullarında sayısız mavi-beyaz bayraklar dalgalanıyor, geceleri Rum evlerinden Yunan marş ve şarkıları etrafa yayılıyor, İtilâf donanmasına ait gemilerin limana her gelişlerinde coşkun tezahürat yapıyorlardı¹⁷.

Canik livası Rumları'nın 3.000 kadar silahı, en küçüğü 50 kişiden oluşan on iki kadar çetesi bulunuyordu. Üstelik bu insanlar sıkıştıkları vakit, son derece engebeli bir araziye sahip bulunan Karadağ'a sığınıyorlar ve böylece takibattan kurtuluyorlardı. Türkler'e gelince, onlar da çeteler teşkil ederek, can, mal ve ırzlarını saldırılardan korumaya çalışıyorlardı. Türkler'in belli başlı iki

¹⁵ Hamit Bey, Rum çete reisleriyle Dereköyü'nde görüşmüş ve onlardan üç gün içerisinde silahlarını bırakarak teslim olmalarını istemişti. Onlar da bunu kabul etmişlerdi. Fakat Metropolit Yermanos Efendi, bu davranışlarından dolayı çete reislerini kınanmış, Pontus davası ile isyan halinde bulduklarını iddia etmemelerine hiddetlenmiş, katiyen teslim olmamalarını ihtar etmişti. (*Defter-i Hatırat*, s.127.)

¹⁶ "İçlerinde bir tek Rumca kelime bilin yoktu. Herkes ana dili olan Türkçe'yi konuşuyordu. Bu hal İngiliz'in (İngiliz Siyasî temsilcisi Yüzbaşı Salter'in) hayretini mucib oldu, bir Pontus bayrağı çıkarıp gösterdi. Siyasî eğilimlerini anlamak için öteden beriden miskandil etti. Herifler hiç oralarda değillerdi." (*Defter-i Hatırat*, s.127.) Mustafa Kemal Paşa ise, 22 Mayıs'ta Sadaret Makamı'na çektiği telgrafta, eşkiyalık olaylarının başlangıçta siyasî mahiyetinin bulunmadığını, fakat mütareke'den sonra, Pontus Hükümeti'nin kurulması etrafında toplandıklarını ve bütün Rum çetelerinin düzenli bir program çerçevesinde tamamen siyasî bir mahiyet kazandıklarını yazmakta, bütün Rum halkının ve çetelerinin Samsun'daki Rum Komitesi ile Rum Metropolit'i tarafından yönetildiklerine inandığını bildirmekteydi. (*Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s.30-31, Belge:29.)

¹⁷ *Defter-i Hatırat*, s.125.

çeteleri vardı. Bunlar, Balıkesirli (Çerkez) Hasan Çavuş ve Sürmeneli Mehmet Efendi çeteleriydi. Olaylara göre mevcutları 20 ila 100 arasında değişiyordu. Şehir etrafında Türk ve Rum çeteleri arasında çarpışmalar hiç eksik olmuyordu¹⁸.

Hamit Bey'in önünde aşılması gereken ikinci problem, Samsun'da İngiliz birliklerinin varlığı idi. Bu durum resmen olmasa da fiilî bir işgalden başka bir şey değildi ve Millî Mücadele'nin önderleri tarafından böyle algılanıyordu¹⁹. Düzeni sağlamaya geldiklerini söyleyen İngilizler, varlıkları ile Rumlar'a cesaret veriyor ve bu yüzden bizzat kendileri karışıklığa sebep oluyorlardı. Nitekim işgal hadisesi üzerine çeteler, faaliyetlerini ve saldırılarını arttırmışlardı²⁰. İngilizler, şehrin güvensizliğinden, düzenin bir türlü sağlanamayışından yakınıyorlar ve bu meseleyi halletmesi için Hamit Bey'e müracaat ediyorlardı. Hamit Bey'in teminat vermesi üzerine tatmin olmuş gibi görünüyorlardı. Fakat birdenbire, 2 Temmuz'da Batum'dan getirdikleri ve Gurkha tabir edilen 1.200 kişilik bir tabur askeri Samsun'a çıkardılar²¹. Bu hadise Millî Mücadele'nin önderlerini ürkütmüş ve bunu büyük bir hareketin başlangıcı saymışlardı. Mustafa Kemal Paşa konuyla ilgili olarak, 6 Temmuz'da Canik Mutasarrıflığına çektiği telgrafta -ki bu telgraf Hamit Bey'e değil Refet Bey'e yazılmış görünüyor- İngilizler'in bu kuvvetleriyle güneye doğru ilerlemeleri ihtimaline karşı savunma önlemlerinin bir an evvel tamamlanması, harekete geçmek zarureti hasıl olursa bütün imkânların kullanılması isteniyor, ayrıca Hamit Bey'in gerekli tertibata başvurmasını tavsiye ediyordu²². Hamit Bey, İngiliz askeri temsilcisi Yüzbaşı Salter'le görüşerek, bu birlik hakkında açıklama yapılmasını istedi. Salter, Gurkha'ların, müslüman Hintliler'i değiştirmek için geldiklerini söylemekle yetindi²³. Nitekim Refet Bey de 22 Temmuz'da Sivas'tan Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, değiştirme işlemini doğruluyor, fakat "*bilhassa Sivas'ta bulunduğunu zan ettikleri zatı alilerine karşı tehdit maksadıyla çıkarıldıkları*"nı söylemekten geri kalmıyordu²⁴.

Öte yandan İngilizler, Samsun'daki Millî Mücadele yanlılarına karşı müsamahasız davranıyorlar, hatta onları takip ettiriyorlar ve tutuklanmaları hususunda Hamit Bey'i sıkıştırıyorlardı. Hamit Bey böyle bir mesele ile de

¹⁸ *Defter-i Hatırat*, s.125-126.

¹⁹ *Sivas Kongresi Tutanakları*, Yayına Haz.: Uluğ İğdemir, Ankara 1986, (İkinci Baskı), s.35.

²⁰ Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s.103.

²¹ Milne'in 24 Haziran günkü raporuna göre Gurkha'lar Batum'dan Samsun'a naklolunmaya başlamışlardı. Jaeschke, bu kitaların 6 Temmuz'da Samsun'a geldiklerini belirtmektedir. (Jaeschke, *Kronoloji*, I, s.46 ve 49.).

²² *Defter-i Hatırat*, s.133-134.

²³ *Defter-i Hatırat*, s.134.

²⁴ *Nutuk*, I, s.59.

uğraşmak zorunda bulunuyor, İngilizler'i ikna etmeye çalışıyordu²⁵. İngilizler, bu yüzden meseleyi büyütmişler ve İstanbul kanalıyla Hamit Bey'e baskı yapmaya başlamışlardı. Böyle bir ortamda Hamit Bey'in görevden alındığı haberi duyuldu. Hamit Bey, 14 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta azli hakkında emir gelir gelmez, İstanbul'a gideceğini bildiriyordu. Mustafa Kemal Paşa ise cevabî telgrafında, İstanbul'a gitmemesini ve Refet Bey'le buluşarak iç kısımlara gelmesini rica ediyor, kesin kararını bir an evvel bildirmesini istiyordu. Harçit Bey, 20 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği karşılıkta, kararını ve iş yapılmasını telkin ediyordu²⁶. Hamit Bey'in yerinde kalması hususunda başlatılan girişimler sonucunda, görevden alınmasının önüne geçilmiş oldu.

İngilizler, 12 Eylül'den itibaren İstanbul'la temasın kesilmesi kararından ve bunun uygulanmasından korkuya kapılmışlardı. Hamit Bey, bunun devletin bir iç meselesi olduğunu ne kendilerine ve ne de hristiyan tebaya yönelik korkulacak bir cihetin bulunmadığını söyleyerek İngilizler'i yatıştırmaya çalışmıştır. Hatta Merzifon'a kadar giderek durumu bizzat açıklamak zorunda kalmış, fakat yaygın korku buradaki İngiliz bölüğüne de sıçramış, onları da rahatsız etmiştir²⁷.

Canik Livası'nda işlerin tamamıyla düzeldiğine inanan İngilizler Samsun'u boşaltma kararı aldılar. Merzifon'daki kuvvetlerini bütün ağırlıklarıyla birlikte Samsun'a alarak önce orayı tahliye ettiler²⁸, ardından 25 Eylül'den itibaren Samsun'dan ayrılmaya başladılar²⁹ ve geride sadece mümessillerle telsiz efradını bıraktılar³⁰. Böylece Hamit Bey'in üzerinden önemli bir yük kalkmış ve oldukça rahatlamış bulunuyordu.

Hamit Bey, böyle bir ortamda Dahiliye Nezareti ile anlaşmazlığa düştü. Memleketin öteki yörelerinde olduğu gibi Canik Livası'nda da yönetim bozulmuş, devlet otoritesi zayıflamıştı. Başta Rum köyleri olmak üzere, pek çok yere uzun zamandan beri jandarma ve devlet memuru girememiş, teşkilât yapılamamıştı. Hamit Bey'e göre, devletin gücü, hükümet konağının ötesine geçmiyordu. Üç kazada kaymakam bulunmuyor, diğer ikisi beceriksiz ve yeteneksiz kaymakamlarca yönetiliyor, bunlar yetmiyormuş gibi nüfus memurundan kaymakam yapılmak isteniyordu. Jandarma, sayıca ve komutaca yetersiz, üstelik cesaretsizdi. Bütün bunlara merkezî yönetim seyirci kalmaktan başka bir şey yapmıyor, yapamıyordu. Hamit Bey, Dahiliye Nezareti'ni ağır bir biçimde eleştiriyor, 5 Temmuz'da Genelkurmay Başkanlığı'na çektiği telgrafta

²⁵ *Defter-i Hatırat*, s.143.

²⁶ *Nutuk*, I, s.55-56; *Defter-i Hatırat*, s.137 vd.

²⁷ *Defter-i Hatırat*, s.147.

²⁸ *İrade-i Milliye*, 28 Eylül 1335/1919, Numro:4.

²⁹ Jaeschke, *Kronoloji*, s.66.

³⁰ *Defter-i Hatırat*, s.148.

İstanbul Hükümeti'nden yakınıyordu³¹. Onun azline karar verilmesinin asıl sebebi de Dahiliye Nezareti ile kavga etmesiydi³².

Hamit Bey, çeteleri yola getirdikten ve bu arada İngilizler'in de Samsun'dan ayrılmasından sonra, Ekim ayı başlarından itibaren kendi ifadesiyle zorbalarla, eşkıya ve soyguncularla uğraşmak zorunda kaldı. Livada özellikle zorbalık alıp yürümüştü. Doğudaki bir kazada, dört kişi bütün köylere hakim olmuşlar, halkı ezmişler, yıldırılmışlar ve canlarından usandırmışlardı. Kaza, bu dört şahıs arasında paylaşılmıştı. Halk, isimlerini dahi ağızlarına almaktan korkuyordu. Aşarı bunlar topluyorlar, mültezim adıyla girdikleri yerlerde her şey onlara aitti. Halk, ürününün tamamını verdiği halde yine borçtan kurtulamamış, borcuna karşılık evi, tarlası, hayvanı ve nesi varsa alınmıştı. Dört zorba da devlet otoritesinin yokluğundan istifade ile servetine servet katmış, mal mülk sahibi olmuş, nüfuzlu kişiler arasına girmişlerdi. Halk yine perişan, yine yoksul kalmış, şikâyetler karşısında açılan davalar bir sonuç vermemişti³³.

Güçlüler zayıfları ezerken, daha az güçlüler de soygunculuk yapıyorlardı. Aynı kazada komşu iki köyden biri, diğer köye girerek ele geçirdikleri hayvan, eşya ve taşınabilecek ne varsa alıp götürmüşlerdi³⁴.

Samsun'da kuvvetli bir Müdafaa-i Hukuk örgütünün bulunmaması ya da çok zayıf olması, durumu daha da zorlaştırmakta idi. Hamit Bey'e göre, Adliye ve Mülkiye Müfettişleri'nin öncülüğünde burada bir Müdafaa-i Hukuk teşkilâtı kurulmuş ve süratle gelişmeye başlamıştı. Ancak İngilizler'le başa çıkabilecek kadar güçlü görünmüyordu³⁵. Kara Vasıf Bey ise İstanbul dönüşü uğradığı Samsun'da teşkilâtın bulunmadığını, bu durumun mutasarrıfın, yani Hamit Bey'in "*şerrinden*" kaynaklandığını 27 Kasım günü Kumandanlar Toplantısı'nda³⁶ beyan ediyordu. Hamit Bey'in, halkın tutum ve davranışlarından yakınmasına bakılacak olursa, Müdafaa-i Hukuk'un varlığı ile yokluğu arasında değişen fazla bir şeyin olmadığı açıktı. Bunun sorumlusu kimdi ya da kimlerdi ? Hamit Bey'in iddia ettiği gibi bir savunma tedbiri olmak

³¹ Hamit Bey, sözkonusu telgrafında, "düşmanların yardım ve kolaylıklarına mazhar olduğum halde, hayatî meselelerde bile Dahiliye Nezareti ile anlaşmak mümkün olmadı" diyordu. (*Defter-i Hatırat*, s.125 vd.)

³² *Nutuk I*, s.60.

³³ *Defter-i Hatırat*, s.148-152.

³⁴ *Defter-i Hatırat*, s.152.

³⁵ *Defter-i Hatırat*, s.132 ve 135.

³⁶ *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Yayına Haz.: U.İğdemir, Ankara 1975, s.139. İstanbul ile Anadolu arasında bağlantı kurmak ve ilişki sağlamak amacıyla Kara Vasıf Bey'in 15 Ekim 1919'da Heyet-i Temsiliye tarafından İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılmıştı. (Prof.Dr.Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara 1974, s.22.). Kara Vasıf Bey, İstanbul'dan dönerek ilk kez 27 Kasım günü toplantıya katılmıştır. (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.IX.). Hamit Bey hatıralarında, İstanbul'da bulunduğu sırada Kara Vasıf Bey'in evinde Mustafa Kemal Paşa ve Refet Bey'le görüştüğünü söylemekte, vatanın kurtuluşu için çareler arayan şahsiyetler arasında bulunduğunu ima etmektedir. (*Defter-i Hatırat*, s.120.).

üzere mutasarrıflıkça dağıtılan silahları kabul etmek istemeyen, siyasî ve sosyal terbiyeden yoksun bırakılmış halk mıydı ? Yoksa Kara Vasıf Bey'in iddia ettiği gibi bizzat Mutasarrıf Bey'in kendisi miydi ? Gerçek olan bir şey varsa o da gerçekten güçlü bir Müdafaa-i Hukuk'un bulunmasıdır. O kadar ki bu Müdafaa-i Hukuk, Erzurum Kongresi'ne delege bile gönderememiş, dolayısıyla dokuz kişilik ilk Temsil Heyeti'ne üye verememiştir.

Kendisine büyük umutlar bağlanan ve bu umutların tahakkuku için Anadolu'ya çağırılan Hamit Bey'le Millî Mücadele'nin önderleri arasında ilk fikir ayrılıkları 1919 yılı Temmuz'unda çıkmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a dönülmemesi kararına rağmen O, Anadolu'dan ayrılmak ve İstanbul'a gitmek istemiş, azil kararının durdurulması üzerine yerinde kalmıştır. 1919 yılı sonlarında yapılan Meclis-i Mebusan seçimlerinde de bazı anlaşmazlıklar baş gösterdi. Refet Bey'in Canik Livası'ndan aday gösterilmesi ve desteklenmesi hususu, Heyet-i Temsiliye'ce kendisine yazıldığı³⁷ halde "tanınmış yöneticilerin mebus olmaması" mütalaasıyla³⁸ bundan kaçınmıştır. 1919 seçimleri yapılırken, Meclis-i Mebusan'ın toplantı yeri tartışma konusu oldu. Gerçi bu mesele İstanbul Hükümeti ile yapılan Amasya Görüşmeleri sırasında ele alınmış ve Salih Paşa, konuyu hükümetine iletceğini bildirmişti. Ote yandan Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye adına Müdafaa-i Hukuk merkez heyetlerine başvurarak, Meclis'in İstanbul'da mı yoksa hariçte mi toplanması gerektiği hususundaki görüşlerini almak istemişti. Verilen cevaplar değişti. İstanbul haricinde bir yerde toplanmasını isteyenler bulunduğu gibi, az da olsa İstanbul diyenler de vardı. Hamit, İstanbul'da toplanmasını gerekli görenler arasındaydı³⁹. Yazışmalar yoluyla anlaşmak mümkün olmayınca, Mustafa Kemal Paşa bazı kumandanlarla, mülkî yöneticileri Sivas'a davet etti. Davet edilenlerden biri de Hamit Bey'di. Durum, 12 Kasım'da kendisine bildirilmişti⁴⁰. Hamit Bey, bu toplantıya katılmak istemedi. "Bir cemile olmak üzere İngilizler'in kendisini İstanbul'a nakledecekleri"nden bahisle, Sivas'taki toplantıya gelemeyeceğini bildiren cevabı telgrafi üzerine, 15 Kasım'da, Hamit Bey hakkındaki işlemin iptaline karar verildi⁴¹. Hamit Bey ise hatıralarında, yukarıda belirtilen kararını kesin olduğunu ve bu kararın görüşmelerle değişmeyeceğini, binaenaleyh kendisi temsil hakkını o sırada İstanbul'dan gelen Kara Vasıf Bey'e verdiğini ve gidemeyeceğini bildirdiğini yazmaktadır⁴². Bunun doğru olmadığı açıktır. Çünkü O, Kara Vasıf Bey Samsun'a gelmeden, 15 Kasım'dan önce toplantıya katılmayacağını Sivas'a bildirmişti. Kara Vasıf Bey, Samsun'da bulunmadığı halde O'nunla nasıl görüşmüş olabilirdi ?

³⁷ Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.19.

³⁸ *Defter-i Hatırat*, s.153.

³⁹ *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.7. *Defter-i Hatırat*, s.152.

⁴⁰ Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.53.

⁴¹ Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.57.

⁴² *Defter-i Hatırat*, s.153.

Kumandanlar toplantısında, mebusların İstanbul'a gitmeden önce, hariçte grup toplantıları yapmaları hususunda bir talimatname hazırlanması kararlaştırılmıştı. Hazırlanan talimatnameye göre, mebusların fikir alışverişinde bulunmak üzere toplanmaları gereken yerlerden biri de Samsun'du. Amasya, Çorum, Tokat ve Sivas mebuslarının Samsun'da toplanabilecekleri bildiriliyordu⁴³. Fakat Hamit Bey bu sırada Samsun'dan ayrılmış, İstanbul'a gitmişti.

Buraya kadar işaret etmeye çalıştığımız bütün olumsuz şartlara rağmen, Hamit Bey gibi kanun ve nizamlara bağlılığı, dirayeti ve yönetimdeki becerikliliği ile tanınan bir idarecinin, Millî Mücadele'nin başlangıcında Samsun'da bulunduğu gerçeğinden hareketle tespitlerimizi şu şekilde ortaya koyabiliriz. Öncelikle, yöneticisinin Millî Mücadeleciler'le anlaşmazlığa düştüğü bir şehirle karşı karşıya bulunduğumuzu bilmek zorundayız. Belki Samsun'un coğrafi konumu böyle bir yönetim anlayışını gerekli kılıyordu. Fakat ne olursa olsun, Hamit Bey'in anlayışını iyi değerlendirmek lâzımdır. O Hamit Bey ki Büyük Nutuk'ta Mustafa Kemal Paşa'nın uzun uzadıya söz ettiği ender kişilerdendir. Bu anlatımda Hamit Bey hakkında olumsuz bir tablo çizilmektedir. Nutuk'ta dikkati çeken bir husus da zor anlarda kendisini yalnız bırakanları, prensip kararlarına uymayanları Mustafa Kemal Paşa'nın asla unutmaması, doğrudan doğruya kınamasıdır. Bu yönüyle Hamit Bey de Samsun mutasarrıflığı sırasındaki davranışlarından ötürü Mustafa Kemal Paşa'nın takdirinden çok, takbihine maruz kalmıştır. Bu da Millî Mücadele sırasında Samsun'un bilinen meselelerine bir yenisini eklemiştir.

⁴³ *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.20, 38 ve 162.

13

14

15

16

17

18

19

20

DARÜLBEDAYİ' SAMSUN'DA*

Prof.Dr. Dursun Ali AKBULUT**

Samsun, Birinci Dünya Savaşı'nın sıkıntılarını yaşayan şehirlerimizden birisidir. Her ne kadar işgale uğramadı ise de işgal edilen ya da işgal tehlikesi altındaki yerlerden gelen göçleri kabullenmek gibi bir problemle baş başa kaldı. Bu da şehrin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında önemli değişikliklere sebep oldu. Mütareke döneminde Pontusçu faaliyetler, bir yandan şehrin güvenliğini tehdit ederken, öbür yandan harap bir vaziyete düşmesine yol açtı. Üstelik asayişsizlik bahanesiyle İtilaf Devletleri'nin işgali korkusunu her an yaşadı. Lozan Anlaşması'nın mübadele ile ilgili hükümleri uygulamaya konulunca Samsun, Yunanistan'dan gelen soydaşlarımızı misafir edebilmenin telaşına düştü. Kısa zamanda bir araya toplanan gruplar, zaten çok kıt olan imkânlarla Samsun'da barınmak zorundaydılar. Yerli halk, memurlar, askerler, dışarıdan göçmen olarak ya da çalışmak veya ticaret yapmak için gelenler ve nihayet mübadillerle şehrin havası bir anda değişivermişti. Böyle bir ortamda, değil insanların en doğal ihtiyaçlarını karşılamak, kültürel etkinliklerle eğitimlerini sağlamak da gerekliydi. Bu ikinci husus da önem taşıyordu. Darülbedayi'in Samsun'a davet edilmesindeki başlıca amaç bu olmalıdır.

İstanbul Belediyesi tarafından tiyatro ve müzik eğitimi vermek üzere 1914'te kurulan Darülbedayi'-i Osmanî, bir süre sonra profesyonel tiyatro topluluğu haline gelmiş, genç ve yetenekli sanatçılarla kadrosunu kuvvetlendirmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Darülbedayi'den kopmalar olmuş, bazı elemanları kendi adlarına tiyatrolar kurmuşlardı. Darülbedayi'nin kuruluşunda öğretim elemanı olarak görev alan Ertuğrul Muhsin de topluluktan ayrılmış, 1919-1922 yılları arasında Almanya'da sahne ve film çalışmaları yapmış, İstanbul'a dönüşünde Kemal Film'in rejisörlüğünü üstlenerek, "*İstanbul'da Bir Facia-ı Aşk*", "*Boğaziçi Esrarı*", "*Ateşten Gömlek*", "*Leblebici Horhor Ağa*" gibi yapımlara imza atmıştı. Öte yandan, Belediye, Darülbedayi'in ödeneğini kesip, maliye vergi

* Bu makale *Akademik Açık Dergisi*'nin 2. sayısında yayınlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı.

isteyince, kurum zor durumda kalmıştı. Ertuğrul Muhsin Bey de aynı günlerde eski yuvasına, Darülbedayi'e dönmüştü.

Samsun'un kültürel hayatını, dönemin bu seçkin topluluğu ile harekete geçirmek fikri, tanınmış müteşebbis işadamlarından Alemdarzâdeler'den geldi. Topluluk temsil vermek üzere Samsun'a davet edildi. Oyuncular, dekorlar Alemdarzâdeler'e ait "Millet" vapuruyla 1924 yılı Haziran ayı başlarında İstanbul'dan getirildi.¹ O günlerde Samsun'un tek tiyatro binası harap bir vaziyette bulunduğundan, temsillerin yine Alemdarzâdeler'e ait olan Zafer Sineması'nda verilmesi kararlaştırıldı. Darülbedayi'nin Samsun'a gelişi, ilânlarla, gazete haberleriyle halka duyuruldu. Samsun'da yayınlanmakta olan "Haber" gazetesinde Ertuğrul Muhsin Bey'le yapılan bir mülâkatta yer verildi.² Bu mülâkatta Ertuğrul Muhsin Bey, Samsun'a geliş nedenlerini şöyle açıklıyordu: "*Ramazan repertuvarımızın hitamından sonra biraz istirahat etmek emelinde idik.. Bilâhire Adana'da vaki olan arzulara Samsun Zafer Sineması sahibinin daveti inzımam edince Anadolu'da da biraz dolaşmaya karar verdik. Repertuvarlarımız içinden altı kadar en nefis ve güzide eser seçtik. Bunları Samsun, İzmir Adana'da temsil edeceğiz.*" Mülâkatin devamında Ertuğrul Muhsin Bey, muhabirin sorularına şu cevapları vermektedir.

"-Darülbedayi'in bugünkü vaziyeti nedir? Hey'etin ve müddet-i tesanüdünün temadisinden emin misiniz?

"-Biliyorsunuz ki eskiden bazı şahsî sebepler dolayısıyla Darülbedayi'de de ara sıra uygunsuzluklar belirliyordu... Bugün hey'eti teşkil eden mümessiller yek-diğerine çok samimî hislerle ve san'at aşkıyla bağlanmışlardır. Hey'etin bütün gayesi sahnenin terakkisidir.

"-Sinema hayatından artık uzaklaştınız mı?

"-Yalnız biz de değil, dünya da yüzlerce sinema mümessillerinin ekserisi inhilâle uğramıştır. Garbda tiyatro râğbeti gittikçe çoğalıyor. Sinemacılık için Amerikalılar'dan başka çok uğraşan milletler kalmadı. Sonra bizim vücuda getirdiğimiz filmler zaruret içinde doğmuş eserlerdir. Gerçi şimdiye kadar sinemacılıkta maddi bir zarar görmedik. Halkta da cidden fazla râğbet bulduk. Meselâ "Ateşten Gömlek" yalnız İstanbul'da on yedi bin lira temin etti. Fakat ben bu sahadan "haysiyet" dolayısıyla şimdilik çekildim. Ne de olsa yaptığımız filmler Avrupa sinemalarında yer bulamıyor. Bir defa güzide bir filmin dekorasyonu için büyük sermaye olmadığı gibi, sinema artistlerimiz de daha yetişmemiştir. Objektif karşısında jestler çok kolay idare edilemiyor.

"-Yaptığınız filmler içinde en çok beğendiğiniz hangisidir?

"-Ben "Kızkulesi Factası"nı çok beğenirim. Bu küçük fakat zarif eseri hepsinden güzel buluyorum.

"-Leblebici Horhor"u neden intihap ettiniz?

¹ Haber, 8 Haziran 340/1924.

² Haber, 16 Haziran 340/1924.

“-Herkesçe tanınmış bir mevzu’ olduğu için...Yoksa bu zayıf sujenin sinema sahasında yer bulamayacağını ben de biliyorum.

“-Sahnemizde Türk aktristlerini nasıl buluyorsunuz?

“-Türk sahnelerinin yıldızı elbette yalnız Türk kızı idi. Ben bu emeli senelerce taşımıştım. Bugün az zamanda Türk kızlarının sahnede muvaffakiyetlerini görmekle bahtiyarım. Temaşa tarihimize ilk ismi karışan Türk kadını Afife isminde bir hanımdı. Ondan sonra “*Ateşten Gömlek*” de Bedia Muvahhid Hanım’la Münire Neyyir Hanım’ı teşvik ettim. Cidden muvaffak oldular. Elyevm sahneye hazırlanan onsekiz yirmi kadar hanım var. Düşününüz ki bu hanımlar ancak bir senelik tecrübe devresi geçirmişlerdir. Acaba on sene sonra eski aktristleri geride bırakmayacaklar mı?...

“-Hiç tulûat oynadınız mı?

“-Hayır. Fakat ileride o da olacak gibi. Tulûat, garbda en büyük artistlerin son merhalesidir.

“-Ayrılırken bu genç sanatkâra bir şey daha sorduk:

“-İlk sahneye çıkarken nasıl bir his taşıyordunuz?

“-Tabiatıyla korku! dedi ve bu tatlı korkunun akseden teesürüyle gözlerini süzerken yanından ayrıldık.”

Darülbedayi’in Samsun’a gelen kadrosunda, Ertuğrul Muhsin’den başka Behzad, Vasfi Rıza, Nureddin Şefkati, Hazım Beylerle Bedia Muvahhid hanım gibi o dönemin ve Türk tiyatrosunun tanınmış isimleri bulunuyordu. Proğrama göre Samsun’da dört oyun sahnelenecekti. Bunlar sırasıyla, 24 Haziran’da “*Hanımlar Terzihanesi*”, 27 Haziran’da “*Cehennem*”, 29 Haziran’da “*Nurbaba Köşkü*” ve 1 Temmuz’da da “*İstanbul Havası*” idi.³ Adı geçen temsiller Samsun’da geniş bir kitle tarafından izlenmiş, beğeni ile karşılanmış ve yaklaşık dokuzyüz liralık maddi gelir sağlanmıştı. Hazırlıklarıyla birlikte bir aydan fazla Samsun’da kalan Darülbedayi’ tiyatro topluluğu, 12 Temmuz 1924’te “*Millîet*” vapuruyla Samsun’dan ayrıldı.⁴ Geride tiyatro zevkini tadan insanların, elde edilen gelirden gayet memnun bir işadammının kaldığı tahmin olunabilir. Ondan da öte, temsil edilen oyunlar hakkında bir tenkid yazısının yayınlanması belki hepsinden önemli sayılabilir. Samsun gibi bir muhitte böyle bir yazının yazılabilmesi aydın kültürünün yansıması olarak değerlendirilmelidir. Çünkü yazar, profesyonel tiyatro eleştirmeni değildir. Ancak oyunların hangi şartlar altında ve ne şekilde sahnelendiğini bize anlatan değerli bir hikâyet bırakmıştır. “*Samsun’da Darülbedayi*” başlığı altında görüşlerini dile getiren Münir Hamdi Bey, Haber gazetesi yazı kurulu müdürüydü. Darülbedayi’in Samsun’a gelmesinden duyduğu memnuniyeti belirttikten sonra yazısını şu şekilde sürdürmüştür: “*Hey’et artık bugünkü kumpanya vaziyetinden uzaklaşabilmek için esaslı ve ciddi çareler aramalı, her*

³ Haber, 23 Temmuz 340/ 1924.

⁴ Haber, 3 Temmuz 340/ 1924.

fırsattan istifadeyi unutmalıdır.”, O, sahnelenen oyunların Samsunlular’ın beklentileriyle münasip olmadığı kanaatindeydi: “ Salı günü akşamı ilk temsil olarak ilân edilen Hanımlar Terzihanesi’ne Samsunlular derin bir hahişle koştu. Salondaki intizam ve bu intizamı idame ettiren halkımızın vaziyeti cidden şâyân-ı memnuniyetti... Ertuğrul Muhsin Bey, maatteessüf bu gece Samsun halkına dekorasyon nâmına ip üzengi, tahta kılıç kabilinden yıpranmış bir eşya gösterdi... Temsilin devamı müddetince Behzad Bey, malûm olan kabiliyeti ile genç mümessil Vasfi Rıza Bey’in kudreti çarpıştı. Yakın senelerde ismi duyulan Vasfi Rıza Bey Darülbedayi’in en kuvvetli bir uzvu olduğunu Samsun’da isbat etti...Doktor rolünü alan ihtiyar artist Nureddin Şefkati Bey, biraz yorgun ve durgun göründü. Bazı yapmacık ve gayri tabii sıçrayışlara göz yumarsak Şerife kadın rolünde Hazım Bey, parlak bir çelenk-i muvaffakiyet takındı...Münire Neyyir Hanım, aldığı rolü kuşursuz ve pürüzsüz bir surette idare etti...Bu mübtedi Türk kızının bir kaç sene sonra çok büyük terakkilere mazhar olacağı şüphesizdir.

“Belkıs’ı temsil eden Bedia Muvahhid Hanıma gelince, bir dereceye kadar jestlerdeki muvaffakiyetlerine rağmen âheng-i hitabeti muhafaza edemiyor. Ve cümlelere âdeti yarış yaptırarak o güzel, temiz kelimeleri birbiri içinde boğuyordu...Bütün piyes içinde gözlere batan yegâne uzuv, sahnemizin meşhur gediklişi Kanar Hanım oldu. İstanbul temaşa münekkidlerinin göklere çıkardığı Kanar Hanım Türk sahnesinde artık maatteessüf çekilmiyor..

“...Cum’a gecesi temsil edilen “*Cehennem*” seyredenlerin rûhuna cehennem ateşlerinin keskin alevlerini sardı. Facia âleminde inkılâb yapan bu büyük eser, yürekten kopan alkışlar içinde Samsun halkının göz yaşlarıyla bestelendi...Hülâsa eser, temsil sahasında da nâkilinin taht-ı inhisarında kalmağa mahkumdur. Ve bu cehennemın kilidi Ertuğrul Muhsin olmuştur.

“Pazar gecesi Nurbaba Köşkü’ne koşan halk yine sönük ve perişan bir dekorla karşılaştı... eser o kadar güzel olmasına rağmen, Hanımlar Terzihanesi’ndeki canlılığı maatteessüf bulamadı... Darülbedayi’ heyeti, güzel eserleri sırasıyla seçip oynasaydı. her halde daha hoş olacaktı. Bu piyeste Nureddin Şefkati Bey daha istekli göründü ve gayet kudretli bir “*kudret*” oldu.

“Behzad Bey’in bu geceki vaziyeti uzun etüdlardan doğan muvaffakiyetli bir neticeydi. Allah kendisini sahnemize bağışlasın...

“Birinci perdede küçük bir vazife ile çıkan “Küçük Kemal ‘bizlere kabiliyeti hakkında büyük teminat verdi. Hazım Bey de ‘bekçi ‘rolünde istediklerini bulmuştu. Bedia Muvahhid Hanım ‘Mebrûre’yi ziyansız oynadı. Temâşâgirâne ezbercilik hissini vermekten kurtulmağa çalırsa daha iyi olur.

“Genç operetçi Cemal Sahir Bey’i Darülbedayi’ sahnesine pek yabancı bulduk. Muvahhid Bey bu piyeste kendi rolünü çok iyi intihab etmiş. Ve bazı küçük hatalardan başka ‘Bedri Bey’i muvaffakiyetle temsil etmiştir.

“Mümessiller içinde daima tecerrüd eden Münire Neyyir Hanım biraz daha çalışırsa her münekkide baş eğdirecek bir muvaffakiyet takınacaktır.

“1 Temmuz gecesi temsil edilen ‘İstanbul Havası’ pek az bir rağbete mazhar oldu. Müdavimin mevcûdu da nisbeten mahduddu. Mümessiller bile isteksiz göründüler. Bu piyeste kahkahalar tebessüm, tebessümler de esneme şekline girdi... ‘İstanbul Havası’ adapte edilirken vekayi’-i hakiki safhalar üzerinde tesbit edilmiş ve daha zarif bir sûrette canlandırılmamış olduğu için Samsun halkını sam yelleri gibi âdeta sıktı ve terletti.

“Piyeslerin tarz-ı temsili çerçevenirirken yine tekrar edelim ki; Darülbedayi’ bugünkü şekliyle kalır ve Maarif Vekâletimize bağlanarak bir konservatuvar halini almazsa temâşâ hayatımıza parlak bir âti maatteessüf nasib olmayacak ve zavallı Türk sahnesi bu acı yoksulluğa çok zaman şahid olacaktır.”⁵

Münir Hamdi Bey’in görüşlerindeki doğruluk ve haklılık payı tartışılabilir. Duygusal nedenlerden dolayı konuya bu şekilde yaklaştığı düşünülebilir. Çünkü Darülbedayi’ heyeti tarafından, Haber gazetesi adına özel bir program yapılması kararlaştırılmış ve söz konusu program aynı gazete tarafından halka duyurulmuştu. 3 Temmuz Perşembe akşamı beylere, 4 Temmuz Cuma günü hanımlara gösterilecek olan bu programda, Münir Hamdi Bey’in “*Samsun Fabrikatörü*” adlı eseri de bulunuyordu.⁶ Fakat bazı nedenlerden dolayı özel program gerçekleştirilemedi. Haber gazetesi durumu 3 Temmuz günkü nüshasında okuyucularına şu şekilde duyurdu: “*Gazetemiz şerefine verileceği ilân edilen hususî müsamere (nin) daha ziyade mükemmeliyeti düşünülerek bir müddet için tehir edilmiştir. Takarrür edecek gün ayrıca ilân edilecektir.*”⁷ Esasen bunun bir “tehir” değil, “iptal” olduğu, açıktı. Gazetede açıkça yazılmasa bile Alemdarzâdeler’in özel müsamereyi engelledikleri ya da buna imkân vermedikleri anlaşılmaktadır. Haber gazetesinin “*Darülbedayi’ Hey’eti Nasıl Gitti?*” başlığı altındaki haberi bunu doğrular niteliktedir: “*İki haftadır memleketimizde bedîi sahneler yaratan Darülbedayi’ sanatkârları dün Millet Vapuruyla Dersaadet’e hareket ederlerken çok çirkin muamelelere maruz kalmıştır. Hey’eti bin türlü vaadlerle getiren ve burada kaldıkları müddetçe lâ-akal dokuzyüz lira kadar da bir menfaat temin eden Alemdarzâdeler’in ân-ı*

⁵ Haber, 3 Temmuz 340/ 1924.

⁶ Haber, 23 Haziran 340/ 1924.

⁷ Haber, 3 Temmuz 340/ 1924.

harekette bu gençleri kendi vapurunun en âdi mahallerinde barındırmağa kalkması ve teminat verdiği halde kamara mevki'lerini açmaması memleket şerefini bile ihlâl eden hareketlerdendir, teessüfle kaydederiz."⁸ "Samsun Tiyatrosu" ile ilgili bir haberde de tiyatro binasının onarılması, "Samsun'umuzda böyle münasib bir binanın bulunmaması, bazılarına âdeta ihtikâr kapılarını açmıştı." şeklinde değerlendirilmekte, tiyatro binasının yeniden açılmasından duyulan memnuniyet dile getirilmektedir.⁹

Darülbedayi' oyuncularının Samsun'a getirilmesi, temsillerinin halk tarafından izlenmesi, şehrin kültürel etkinliklerine katkı olarak değerlendirilmelidir. Cumhuriyetimizin ilk yılında ve temel problemlerin henüz çözümlenemediği bir ortamda söz konusu etkinliklerin gerçekleştirildiği hatırlanacak olursa, hadisenin önemi daha iyi anlaşılır. Aynı günlerde, devlet kurum ve kuruluşlarının yanında Samsun'da faaliyet göstermekte olan dernek ve klüplerin spor ve müsamere kolları bulunuyordu. Zafer Sineması, Yeni Sinema, Hilâl Sineması yerli ve yabancı filmleri gösterimde tutuyolardı. Spor klüpleri, başta futbol olmak üzere çeşitli dallarda karşılaşmalar düzenliyorlardı. Anadolu'nun herhangi bir şehrinde temsiller vermek Darülbedayi' açısından olduğu kadar, Samsun açısından da yeniliği, değişikliği ve gelişmeyi ifade etmektedir.

⁸ *Haber*, 13 Temmuz 340/1924.

⁹ *Haber*, 13 Temmuz 340/1924.

**1922-1923 YILLARINDA SAMSUN'DA FİYAT
HAREKETLERİ
(Belediye Meclisi Zabıt Defteri'ne Göre)***

Yrd.Doç.Dr. M. Emin YOLALICI**

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde belediye ve belediye meclislerinin kuruluşu Tanzimat Dönemi'nde başlamıştır. İlk örgüt başkent İstanbul'da 1854 tarihinde kurulmuştur. Taşralarda ise örgütlenme 1871'den itibaren başlamıştır. Bu konudaki ilk kanunî girişim 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile atılmıştır. 25 Temmuz 1867'de çıkarılan *Vilâyâtta Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umûmiyesi Hakkında* başlıklı talimatnâme ile, büyük kentlerde uygulamanın nasıl olacağı belirlenmiştir. 1871 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'nde ise her vilâyet, sancak ve kazalarda birer belediye meclisi kurulması konusu kanuna bağlanmıştır.

İşte bu ilk hazırlık döneminden itibaren özellikle 1876 yılından sonra her vilâyet,sancak ve kaza merkezlerinde belediye örgütleri kurulmaya başlanmıştır. Ancak bir anda her yerde bu örgütlerin kurulması mümkün olmamış ve zaman içerisinde ülke geneline yayılmıştır. Samsun ve kazalarında belediye meclislerinin kuruluşu da 1869'lardan sonra olmuştur.

Belediye meclislerinin faaliyetleri konusunda en önemli kaynak hiç şüphesiz *Beledi Meclisi'ne Mahsûs Zabıt Defteridir* adı ile bize ulaşan defterlerdir. Bu defterlerde, içtima(oturum) gününün tarihi, oturumda hazır bulunan azaların adları, meclise gelen dilekçe, kaime gibi istek ve belgelerin adı ve meclise geliş tarihi, görüşülecek konunun özeti ve en son olarak da meclisin aldığı kararın özeti belirtilmektedir.

Özellikle meclis kararları şehrin sosyal, siyasal, kültürel, idarî, malî, ekonomik, vs. durumlarını bize aktaran en önemli belgelerdir. Bu kararlar

* Bu makale Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cumhuriyet'in 75. Yılı Özel Sayısı (Ankara 1998)'nda yayımlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

içerisinde, belediyenin rüsûm, vergi ve diğer gelir kaynakları, belediye çalışanları, bu çalışanlara verilen ceza ve mükâfatlar, belediyenin istimlâk, temizlik ve diğer hizmetleri, ileriye dönük projeleri, aceze maaşları ve fiyat hareketleri gibi pek çok konular bulunmaktadır.

Burada incelemeye çalışacağımız fiyat hareketleri, 1922-1923 yıllarına ait Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defteri'nden yararlanılarak hazırlanmıştır. Samsun Belediye Meclisi daha önceki yıllarda kurulmuş olmasına rağmen, maalesef bu devirlere ait defterler bulunamamıştır. Bunlar ihmalkârlık, vurdumduymazlık, belgelere saygısızlık sonucu tarihin yapraklarında kaybolmuştur. Samsun'a ait bulunabilen en eski meclis zabıt defteri, incelediğimiz 1922-1923 yılına ait olan defterdir.

Ancak, incelediğimiz bu defterin en önemli özelliği, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçiş dönemine ait olmasıdır. Defterde hem Türk Milli Mücadelesi'nin daha devam ettiği dönemlere ait, hem de Mudanya Mütarekesi dönemlerine ait kararlar mevcuttur. Yani, saltanattan Cumhuriyet'e geçiş dönemini içine alması açısından ilginç bir özellik taşımaktadır.

Bu defterde mevcut kararlara göre Samsun'daki fiyat hareketlerini incelerken, konuya sadece yiyecek-içecek açısından bakılmamıştır. Yiyecek-içecek dışında çeşitli eşya, hayvan, inşaat malzemeleri fiyatları, gayr-i menkul değer ve icar fiyatları, tiyatro, müsamereler, sinema, karagöz oyunları, güreş müsabakaları gibi sosyal aktiviteye ait bilet fiyatları da incelenmiştir. Ayrıca belediye çalışanlarının maaş ve ücretleri, belediye rayicine göre inşaat usta, kalfa ve çıraklarının yevmiyeleri, belediyenin davalarını takiple görevli Dava Vekilleri'nin ücretleri de incelediğimiz konular arasında bulunmaktadır.

1. Yiyecek ve İçecek Fiyatları

Bu fiyatlar 1922-1923 yıllarına ait olup, bir bölümü belediye meclisinin verdiği rayiç bedelleri, bir bölümü ise kıymet takdiri şeklindedir. Ayrıca savaş yılları ve hemen bu yılların sonrasında fiyatların arttığı da bir gerçektir.

Samsun Belediyesi Meclis Zabıt Defteri'nde bulunan 1 Temmuz 1922 tarihli rayiç bedelleri, Jandarma Bölük Komutanlığı'nın isteği üzerine verilmiştir. Burada özellikle üç ekmeğin nevi belirtilmektedir. Bunlardan birinci nevi ekmeğin 327 dirhem (1.046,4 gr.) olup, fiyatı 20 kuruştur. İkinci nevi ekmeğin 345 dirhem (1.104 gr.) olup, onun fiyatı da yine 20 kuruştur. Üçüncü nevi ekmeğin ise 307 dirhem (982,4 gr.) olup, fiyatı ise 15 kuruştur. Ekmeğin fiyatlarında unun kalitesi ile gramajı fiyata etki etmektedir.

2 Ağustos 1922 tarihli zabıt kaydında ekmeğin fiyatları yine aynıdır. Ancak gramajları yükseltilmiştir. Nitekim birinci nevi ekmeğin 327 dirhemden 342 dirheme, ikinci nevi ekmeğin 345'ten 361'e, üçüncü nevi ekmeğin de 307'den 331'e çıkarılmıştır. Fakat 19 Eylül 1922 tarihinde gramajların yeniden düşürüldüğü

görülmektedir. Nitekim birinci nev'i ekmek 342 dirhemden 333 dirheme, ikinci nev'i 361'den 348'e, üçüncü nev'i de 331'den 324 dirheme düşmüştür.

Ekmekte gramaj oynaması bundan sonra da devam etmiştir. Zabıt kayıtlarından aldığımız bazı örnekleri tablo şeklinde zikretmek yararlı olur kanaatindeyiz.

Tablo.1

Ekmek Gramaj ve Fiyatları.

YIL VE AY	1.Nev'i (dirhem)	Fiyatı (kuruş)	2.nev'i (dirhem)	Fiyatı (kuruş)	3.nev'i (dirhem)	Fiyatı (kuruş)
1922-Temmuz	327	20	345	20	307	15
" Ağustos	342	20	361	20	331	15
" Eylül	333	20	348	20	324	15
" Ekim	377	20	402	20	365	15
" Kasım	377	20	402	20	365	16,20
" Aralık	1 (kıyye)	21	1 (kıyye)	19	1(kıyye)	16,20
1923-Ocak	377	20	402	20	365	15
" Mart	-	-	-	-	1 (kıyye)	16,20
" Nisan	1(atik-i kıyye)	20,35	-	-	-	-
" Mayıs	1(atik-i kıyye)	20,35	-	-	-	-
" Temmuz	1 (kilo)	16,20	1 (kilo)	14,30	1 (kilo)	12,15
" Eylül	-	20,35	-	19,10	-	16,8

Tablo.1'de görüldüğü üzere zamanla gramajlarda yükselme olmuştur. Buna karşılık ekmek fiyatlarında da az da olsa artış görülmektedir. Ayrıca bazı aylarda dirhem yerine kıyye, atik-i kıyye ve kilo gibi ağırlık birimleri yazılmıştır. Eylül 1923'de ise gramajları belirtilmemiştir. Tabloda dikkat çekici bir husus da, 1923 yılı Temmuz ayında ekmek fiyatlarında düşmenin görülmesidir. Belediye Meclisi'nin başka bir zabıt kaydında da,ekmek fiyatlarının un fiyatları ile orantılı olduğu belirtilmektedir. Söz konusu bu kararda, mevcut un fiyatlarının tespitinden sonra ekmek fiyatlarının rayic bedelinin tespit edileceği yazılıdır.

Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defteri'nde bazı tahıl türü ürünlerin rayiç bedelleri bulunmaktadır. Bu ürünlerin de aylara göre fiyatları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo.2**Tahıl Ürünlerinin Fiyatları (Kıyye olarak)**

YIL VE AY	Bulgur	Pirinç	Arpa
1922-Haziran	30	45	14
“ Temmuz	25	45	12,20
“ Ağustos	30	50	10
“ Eylül	25	55	-
“ Ekim	25	45	10/12
“ Kasım	25	40	12,20
“ Aralık	25	35/40	12,20
1923-Ocak	25/30	40	-
“ Şubat	25	35/40	12,20
“ Mart	25	30/35	12
“ Nisan	25	45	12
“ Mayıs	25	35	13
“ Temmuz	19,20	35	9
“ Ağustos	19,20	35	8,35
“ Eylül	19,20	31,10	9,10

Tablo.2’de görüldüğü üzere üç tahıl ürünü içerisinde aylara göre fiyat açısından fazla bir değişiklik yoktur. Ancak 1923 Temmuz’undan itibaren her üç üründe de ucuzlama gözlenmektedir. Önceki aylarda bulgur 25/30 kuruş arasında değişirken, Temmuz-1923’de 19 kuruş 20 paraya düşmüştür. Pirinç yine 35 kuruştan aşağı düşmezken, Eylül-1923’de 31 kuruş 10 paraya gerilemiştir. Arpa da genellikle 10-12 kuruş arasında oynarken, 1923 yılı Temmuz ayında 9 kuruşa, hatta Ağustos’ta 8 kuruş 35 paraya inmiştir. Herhalde bu düşüşlerde savaş döneminden çıkılarak, yavaş yavaş barış dönemine geçilmesinin, yani ekonominin istikrara doğru yönelmesinin etkisi olsa gerektir.

Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defterleri’nde, özellikle Jandarma Bölük Komutanlığı’nın talebi üzerine belediye meclisince verilen perakende rayiç bedellerinde diğer erzak türleri de vardır. Bunların aylara göre ad ve fiyatları aşağıda gösterilmiştir.

Tablo.3**Bazı Erzak Fiyatları (Kıyye ve kuruş olarak)**

YIL ve AY	Et	Sade yağ	Tuz	Sirke
1922-Haziran	65	140	12,20	-
“ Temmuz	50/60	120	12,20	-
“ Ağustos	60	140	12,20	7
“ Eylül	65/70	140	12,20	-
“ Ekim	60	120/130	12,20	-
“ Kasım	60	120	12,20	-
“ Aralık	65/70	130	12,20	-
1923-Ocak	70	130/140	12,20	-
“ Şubat	70/80	140/150	12,20	-
“ Mart	70/80	135/140	12,20	-
“ Nisan	70/80	165	12,20	-
“ Mayıs	70	170/200	12	-
“ Haziran	65	120	10	-
“ Temmuz	50,30	95	8	-
“ Ağustos	58	95,30	8	-
“ Eylül	46,35	101,20	7,32	-

Tablo.3’de görülen önemli bir istatistiki sonucu burada zikretmek gerekir. O da, savaşın fiilen bitmesi ve barış görüşmelerine geçilmesi döneminde fiyatlarda önemli bir düşüşün gözlenmesidir. Meselâ et fiyatları 1922-Haziran’ından, 1923-Haziran’ına kadar, yani 13 aylık dönemde 60 ile 80 kuruş arasında değişmektedir. Ancak 1923 Temmuz’unda ilk defa 50 kuruş 30 paraya, hatta Eylül ayında 46 kuruş 35 paraya düşmüştür.

Sadeyağ da genellikle okkası 120-200 kuruş arasında satılırken, Temmuz-1923’de ilk kez 100 kuruşun altına inmiştir.

Tuz da ise daha ilginç bir düşüş olmuştur. Tuz fiyatları okka olarak 12 ay aynı fiyatı korurken, Haziran-1923’de 10 kuruşa, Temmuz ve Ağustos’ta 8 kuruşa, Eylül’de ise 7 kuruş 32 paraya düşmüştür.

1922 yılı Eylül ayında gösterilen sirke fiyatı 7 kuruştur. Ancak, Haziran 1922 ayına ait başka bir zabıt kaydında, müskirat deposunda bulunan şarapların sirkeye dönüşmesi üzerine, sirkenin fiyatı 17 kuruş 20 paradan satılmasının uygun olduğu belirtilmektedir.

Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defteri’nde Ağustos-1922 ve Eylül-1923 aylarına ait sebze ve meyve fiyatları da yazılıdır. Samsun Mutasarrıflığı’nın talebi üzerine belediye meclisince verilen bu rayiç bedelleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo.4

Sebze ve Meyve Fiyatları (Kuruş olarak)

Cinsi	Kıyye	Aded	1922 yılı	1923 yılı
Patlıcan	-	1	1,20	1
Bamya	1	-	-	40
Yeşil soğan	-	1 (bağı)	2,20	20 (kıyyesi)
Kuru soğan	1	-	10	10
Sarımsak	1	-	12,20	18/20
Domates	1	-	-	5
Dolma kabak	-	1	-	1,20
Kara kabak	-	1	-	2
Kestane kabağı	-	1	-	20
Sakız kabağı	-	1	2,10	-
Yeşil fasulye	1	-	12,20	10
Dolmalık biber	1	-	25	10
Sivri biber	1	-	10	7
Kara lahana	1	-	-	3
Beyaz lahana	1	-	-	5
Enginar	-	1	-	2
Bezelye	1	-	-	7,20
Bakla	1	-	10	7,20
Patates	1	-	10	10
Havuç	1	-	-	8
Şalgam	1	-	-	8
Yer elması	1	-	-	10
Hıyar	-	1	2,20	-
Fındık	1	-	10	-
Kiraz	1	-	17,20	20
Vişne	1	-	25	25
Kavun	1	-	12,20	15
Karpuz	1	-	10	10
Üzüm	1	-	20	20/25
Erik	1	-	10	20
Şeftali	1	-	12,20	20
Kayısı	1	-	20	30
Armut	1	-	10	15/20
Elma	1	-	-	10/15

1922 yılı rayiç bedelleri arasında bazı sebze ve meyve adları olmakla beraber, " mevsimi değildir " veya "yoktur " ibaresi düşülerek fiyatları da gösterilmemiştir. Bunlar arasında kereviz, lahanâ, kabak gibi sebzelerle, kestane, ayva, nar gibi meyveleri sayabiliriz. 1923 rayiç bedellerinde ise, 1922 yılında yazılmayan bazı sebze ve meyveler ile bunların fiyatları da yazılmıştır.

Samsun Belediyesi'nin o günlerde de, bozuk malların satılmaması veya temizlik konularında hassasiyetle durduğunu gösteren zabıt kayıtları vardır. Meselâ 20 Haziran 1923 tarihli zabıt kaydına göre, kokmuş balıkları mahalle aralarında sattığı anlaşılan Balıkçı Ahmed Efendi'ye 500 kuruş (5 lira) nakdî ceza kesildiği ve konunun savcılığa sevk edildiği anlaşılmaktadır. Aynı tarihli başka bir zabıtta da, dükkânının önüne süprüntü döktüğü anlaşılan Süleyman-oğlu Mehmed Ali'ye 250 kuruş nakdî para cezası kesilmiştir ¹.

2.Canlı Hayvan Fiyatları

Samsun Belediyesi Meclis Zabıtlarında az sayıda da olsa bazı canlı hayvan fiyatlarını gösteren kayıtlar vardır. Bunların bazılarının fiyatı takdir komisyonu tarafından takdiren verilmiş, bir kısmının da mezar sonucu belirlenmiştir.

Meselâ 29 Eylül 1922 tarihli tutanakta, sazluk müteahhidi Mehmed Beğ'e ait 2 adet at için takdir edilen değer belirtilmiştir. Bunun için, belediye meclis azasından iki kişi ile belediye mühendisinden oluşan Tetkik Heyeti'nin raporu esas alınmıştır. Bu rapora göre atlardan birine 150, diğerine de 200 kuruş takdir edilmiştir.

Meclis kararlarından iki tanesinde ise, müzâyede sonucu satılan hayvanların mezadda satılan bedelleri yazılıdır. 10/11 Mart 1923 tarihli zabıtta, yağrı bir ata 5.000 kuruş verildiği, ancak bunun az görülerek, şimdilik satılmamasına karar verildiği kayıtlıdır. 28 Mayıs 1923 tarihli de ise, bir keçinin 120 kuruşa Kavaklı Hacı Ali'de kaldığı belirtilmektedir. Yine aynı tarihli başka bir kararda, 1 camuz düğesi ile 1 sığır düğesinin, 2.600 kuruşla Kasap Aziz Bekir'e mezar sonucunda satıldığı kaydedilmiştir.

Meclis kayıtlarında saman ve kuru ot gibi hayvan yemlerinin fiyatları da mevcuttur.

¹ Ancak söz konusu kişinin müracaatı üzerine, bunda kendisinin kusuru olmadığı anlaşıldığından, bu ceza affedilmiştir.

Tablo.5**Hayvan Yemi Fiyatları (Kıyve ve kuruş olarak)**

YIL ve AY	Saman	Kuru ot
1922-Haziran	7,20	-
" Temmuz	7,20	4
" Ağustos	-	6
" Ekim	8	8
" Kasım	7,20	10
" Aralık	10	-
1923-Ocak	8	10
" Şubat	7,20	-
" Mart	7	8
" Nisan	10	10
" Mayıs	8,20	-
" Haziran	7,20	-
" Temmuz	5,30	5,30
" Ağustos	5,30	8,35
" Eylül	5,35	7,32

Hayvan yemi fiyatlarında mevsim değışiklikleri önemli rol oynamaktadır. Kış dönemlerinde saman ve kuru ot 10 kuruşa çıkarken, yaz dönemlerinde saman 5,30 kuruşa, ot ise 4 kuruşa kadar gerileyebilmektedir.

Zabıtlarda görülen dikkat çekici bir karar da, belediyenin kadrosunda olan hayvanların arpa, ot, saman gibi hayvan yemlerinin alınması ile ilgilidir. Bu karar kaydında, bu tür hayvan yemlerinin köylerden uygun fiyatla alınmasının, belediyenin menfaatine olduğu yazılıdır.

Söz konusu zabıt kayıtlarında görülen bir rayic bedel de kovan fiyatı ile ilgilidir. Bu kayda göre, 1923 yılında Samsun'da bir adet arı kovanının fiyatı 650 kuruş rayiç bedelindedir.

3.Müteferrik Eşya Fiyatları

Yine Belediye Meclis Zabıt Defteri'nde, Samsun'a ait çeşitli cins ve nevideki eşyaların fiyatları da vardır. Bunların listesi, aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo.6**Müteferrik Eşya Fiyatları (Kuruş olarak)**

Cinsi	Miktarı	1922 yılı	1923 yılı
Tuz çuvalı	100 kg.lık	20	-
Tuz çuvalı	50 kg.lık	10	-
Sabun	Kıyye	70	46,20/70
Gaz tenekesi	Adedi	15,20	19,30
Top fişengi	Adedi	-	70
Süpürge	Adedi	-	4
Koşum takımı	Adedi	-	2.000
Hendese aletleri	Takımı	-	60.000

Tablo.6’da belirtilen tuz çuvaları, Düyûn-u Umûmiye İdaresi’ne ait olup, belediye meclisi tarafından rayiç bedelleri verilmiştir. Belediyeye ait Gazhane’de bulunan boş tenekeler de müzâyede usûlü ile taliplerine satılmıştır.

Sabun fiyatları, 1922 yılının yedi ayında da kıyyesi 70 kuruş rayiç bedel ile satılmaktadır. 1923 yılının ilk aylarında ise rayiç bedeli 60 ile 70 kuruş arasında gösterilmiş, fakat Temmuz ayından sonra 46 kuruş 20 paraya kadar düşmüştür.

Top fişengi ise, Ramazan ayında kullanılmaktadır. Samsun Belediye Meclisi’nin 22 Nisan 1923 tarihli kararında, daha önceki yıllarda, masrafı belediyeden karşılanmak üzere, Sahil Bataryası’nca top atıldığı, ancak atılan topların istenilen derecede patlamaması sebebiyle, bazı mahallerden top sesinin duyulmadığı belirtilerek, bundan sonra havaî fişenk atılmasının maksadı daha iyi temin edeceği kaydedilmiştir. Bunun için de Fişenkçi Mustafa Efendi’ye tanesi 70 kuruştan fişenk imal ettirilmesi kararı verilmiştir. Hatta meclis, belediyenin zarara uğramaması için, “ istenilen derecede yükselmeyen, patlamayan veya amaca uygun olmayan fişenklerin bedellerinin verilmemesi “ yönünde de bir şerh koymuştur.

Tablo.6’da görülen süpürge, Samsun Belediyesi’nin temizlik işlerinde kullanılmak üzere satın alınması kararı verilen çalı süpürgesidir. Bu süpürge, belediyenin Tanzifat İdaresi’nde kullanılmak üzere 1.000 adet alındığı kayıtlarda yazılıdır.

Yine temizlik işlerinde kullanılan hayvanlar için yaptırılacak koşum takımlarının miktarı 12 adet olarak görülmektedir. Her takımı 2.000 kuruştan imâl ettirmek üzere, Cafer-oğlu Gaffar’a ihâle edilmiştir.

Tablo.6’da görülen ilginç bir alet de hendese aletidir. Bu alet, belediyenin Nafia Ser-mühendisliği’ne alınmıştır. Bu hendese takımı 6 parçadan oluşmaktadır

Yine zabıt defterinde, Samsun'da yakacak fiyatlarının rayiç bedelleri de mevcuttur. Bunları da aşağıdaki tabloda görebiliriz.

Tablo.7

Yakacak Fiyatları (Kıyye ve kuruş olarak)

YIL ve AY	Gazyığı	Kömür	Odun
1922-Haziran	40	7,20	1,20
" Temmuz	30	10	1,15
" Ağustos	30	1,10	2
" Eylül	40	-	-
" Ekim	30	8/10	2
" Kasım	30	7,20	1,10
" Aralık	50	10	1,10
1923-Ocak	38,20/40	10	1,10
" Şubat	30	5	1,10
" Mart	25	7,20	1,10
" Nisan	30	7,20	2
" Mayıs	30	5	1,30
" Haziran	30	7,20	1,20
" Temmuz	24	5,30	0,33
" Ağustos	23,20	5,30	0,24
" Eylül	23,17	5,25	0,32

Tablo.7'de görüldüğü üzere, özellikle fiyat artışı veya azalmasında mevsim şartlarının önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Kömür ve oduna ihtiyaç olan kış mevsiminde fiyatlar yükselmekte, yaz mevsimine doğru ise fiyatlarda düşme görülmektedir. Buna bir de barış şartlarına girme eklenince, bu düşme daha da gözle görülür hale gelmektedir. Meselâ, odun fiyatları uzun zaman 1,10 ile 2 kuruş arasında oynarken, 1923 yılı Temmuz ayında birden bire 33 paraya, sonraki ay ise 24 paraya gerilemiştir.

Belediyenin odun ihtiyacının karşılanması ile ilgili başka bir meclis kaydında, bu ihtiyacın karadan araba ile odun getiren odunculardan satın alınmasının, Samsun Belediyesi'nin menfaatine olduğu yazılıdır. Bu suretle belediye meclisi, belediye için en uygun fiyatla odun alınmasını ve belediyenin çıkarlarının gözetilmesini, diğer buna benzer kararlarda olduğu gibi en önemli ahlaki bir prensip edinmiştir.

4. İnşaat Malzemesi Fiyatları

Belediye Meclis Zabıtlarında 1923 yılının çeşitli aylarına ait, Samsun'daki kereste, kireç, kiremit, tuğla, demir vs. gibi inşaat malzemelerinin fiyatları rayiç bedel olarak yazılmıştır. Aşağıdaki tabloda değişik aylara ait bu fiyatlar verilmiştir.

Tablo.8

1923 Yılı'nın Çeşitli Aylarına Ait İnşaat Malzemesi Fiyatları (Kuruş olarak)

Cinsi	Ölçü alınan değer	Şubat	Mart	Nisan	Haziran
Adi demir	1 kıyye	-	13/15	15/20	-
Ateşlenmiş demir	1 kıyye	25/50	18	-	-
Potrelük demir	1 kıyye	15	12/15	15	-
Çıralı çam kereste	1 m3	4.000/4.500	4.500	3.500/4.500	4.600
Kökner kereste	1 m3	-	-	3.000/3.500	-
Meşe kereste	1 m3	4.500/6.000	6.000	4.500/6.000	-
Çıralı çam tahtası	1 m3	-	5.000	3.500/6.000	4.300
Meşe tahtası	1 m3	-	6.000	-	-
Ceviz tahtası	1 m3	-	6.000	-	-
Kirec	1 batman	-	25/35	35/40	-
Katran	1 kıyye	35/40	-	-	-
Neft yağı	1 kıyye	-	-	150	-
Yağlı boya	1 kıyye	75/100	100	75/100	-
Bezir yağı	1 kıyye	-	100	100	-
Üstübec	1 kıyye	-	-	70	-
Çivi	1 kıyye	30	22	-	-
Tuğla	1.000 adedi	-	-	2.000	1.500
Kiremit (eski)	Adedi	2	-	-	-
Avrupa kiremidi	1.000 adedi	-	5.500	5.000/8.000	-
Yerli kiremit	1.000 adedi	-	-	1.200/1.500	-
Cam	1 sandığı	-	1.250	2.500	-
Kum	1 m3	-	100/150	70	-
Saç	1 kilo	-	-	35	-
Taş	1 m3	-	-	300/450	-
Çinko levha	1 kıyye	-	-	50	-

Tablo.8'de görüldüğü üzere 1923 yılının 4 ayına mahsus inşaat malzemesi fiyatları verilmiştir. Bazı malzemelerin bazı aylara ait fiyatları yoktur.

Yerli kiremit, Avrupa kiremitten daha ucuz olup, herhalde bunun sebebi de kalitesinden kaynaklanmaktadır.

Meşe ve ceviz tahtası, çam tahtasından daha pahalıdır. Ayrıca Nisan 1923 ayına ait kayıta, köknar ve meşenin kaba kereste, ince kereste ve tahta olarak m3 fiyatlarının aynı olduğu görülmektedir.

Demirin adi, ateşlenmiş ve potrelük olarak üç cinsi verilmiştir. Bunların fiyatları da farklıdır.

Bunların dışında yağlı boya, neft yağı, bezir yağı, katran, üstübec gibi inşaat malzemeleri vardır. Ayrıca inşaatla kullanılan cam, kum, sac, taş, çinko levha, çivi gibi malzemelerin fiyatları da görülmektedir.

Meclis zabıtlarında olup, tabloya alınmayan bir inşaat malzemesi de çimentodur. Ancak piyasada yoktur, yoktur şerhi konularak, fiyatı da verilmemiştir. Kayıtlarda çimentonun 160 kiloluk varillerde veya torba içinde olduğu da belirtilmektedir.

Yine tabloda olmayan bir inşaat malzemesi de küngdür. Küng, uzunluk ve çap olarak iki nevide verilmiş, ancak fiyatları yoktur şerhi ile belirtilmemiştir.

Inşaat veya taş çıkarma, yol açma gibi işlerde kullanılan barut, fitil, dinamit, kapsül gibi malzeme adları da meclis zabıtlarında mevcuttur. Fakat piyasada yoktur ibaresi konulmak suretiyle bunların da fiyatları verilmemiştir.

5. Matbaa Tab' (Baskı) İşlerinin Fiyatları

Belediyenin ihtiyacı olan makbuz, evrak, defter gibi malzemeler matbaalara kapalı zarf usûlü ile bastırılmaktadır. Samsun'da 1922-1923 yıllarında mevcut olan Şems, Ahali ve Aks-i Seda Matbaaları'ndan gelen fiyat teklifleri ile numuneler mecliste incelenmekte, tetkik ve mukayese edilmekte, sonra da en uygun olana tab ettirilmesine karar verilmektedir.

18 Ekim 1922 tarihli kararda, belediye rüsûmu makbuzlarından, her biri 100 yapraklı, 150 adet makbuzun bastırılması için, üç matbaanın teklif ve numunelerinin incelendiği, Ahali Matbaası'nın 2.500 kuruş teklif etmesine rağmen, numunelerinin kötü olduğu, bu sebeple numuneleri iyi olan Aks-i Seda Matbaası'na 2.775 kuruşa tab ettirilmesi kararı verildiği yazılıdır.

Yine 11 Kasım 1922 tarihli zabıtta, Samsun belediyesine ait 150'şer yapraklı 2 cilt Varidât Defteri ve 1 cilt Demirbaş Eşya Defteri tab'ı ile ilgili karar vardır. Burada da kapalı zarf usûlü uygulanmıştır. Teklifler ve numuneler incelenmiş, Ahali Matbaası'nın numunelik kâğıtları beğenilerek, bu matbaaya tab işi 900 kuruşa bırakılmıştır.

22 Nisan 1923 tarihli Samsun Belediyesi Meclis zabıtında da yine tab ile ilgili bir karar vardır. Burada belediyeye ait evrak ve defterlerin tab'ı belirtilmiş, ancak bu evrak ve defterlerin ne olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir. Kapalı zarf usûlü ile Şems Matbaası 10.800, Aks-i Seda Matbaası da 11.000 kuruş teklifte bulunmuşlardır. Meclis ise, cüz'î farkı da göz

önüne tutmaksızın, tab' işini numunelerini beğendiği Aks-i Seda Matbaası'na vermiştir.

Tab ile ilgili meclis zabıtlarından çıkarılacak bir sonuç da, Samsun Belediye Meclisi'nin tab' işinde titizlikle davrandığıdır. Meclis, gerek basılacak evrak ve defterlerin iyi kaliteli olması yönünde çaba harcamakta, gerekse belediyenin maddî zarara uğramamasına çalışmaktadır.

6.Gayr-i Menkûl Fiyatları

Arsa, ev, dükkan gibi gayr-i menkûllerin, ya müzâyedeye çıkarılması veya istimlâki durumunda fiyatları belediye meclisince takdir edilmektedir. Ancak bunun için bir Tahmin Heyeti oluşturulmaktadır. Bu heyet genellikle meclis azalarından seçilmektedir. Fakat bazen, dışarıdan da bu seçim yapılabilir. Fakat bazen, dışarıdan da bu seçim yapılabilir.

Samsun Belediye Meclisi zabıtlarına göre, bir kişiye ait arsa meclisce, arşını 62 kuruş olarak takdir edilmiştir. Osmanlı Bankası karşısında bulunan ahır ve dükkana Tahmin Heyeti 15.000 kuruş takdir etmiştir. Ayrıca, Saidbeğ Mahallesi'nde bir hanenin, Halis, Hacı Ali-zade Arif Efendi, Mahmud, Yemenci-oğlu Raif adlı kişilerin haneleri ile Yemenici Edhem Efendi'nin dükkanına kıymet takdiri için, meclis azasından iki kişinin Tahmin Heyeti'ne seçildiğine dair ayrı ayrı zabıtlar var ise de, bunlara ait takdir edilen fiyatlar belirtilmemiştir.

Muvakkithâne'nin istimlâkine dair Samsun Liva İdare Meclisi'nin kararı doğrultusunda, buranın istimlâk bedelini tespit görevine Samsun Belediyesi Mühendisi ile dört diğer kişiler Tahmin Heyeti olarak teşkil edilmişlerdir. Ancak bu emlakinde takdir bedelleri belirtilmemiştir.

İstimlâk konusunda Tahmin Heyeti'nin verdiği takdir fiyatına, bazen mülk sahipleri tarafından itiraz edilmektedir. Nitekim Ocak 1923 tarihli bir meclis kaydında bununla ilgili bir örnek vardır. Sazlıktaki bahçesi ile Bedesten civarındaki mağazaya Tahmin Heyeti'nin verdiği kıymet takdirine itiraz edilmiş, bunun üzerine Belediye Mühendisi, Defter-i Hâkânî Memuru ve Sancak İdare Meclisi'nin seçilmiş azasından oluşan bir İtiraz Komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyon, mağazaya 20.000 kuruş, bahçeye de 108.000 kuruş kıymet takdir etmiştir. Samsun Belediye Meclisi'nde bu durum görüşülerek kayda geçirilmiş ve mülk sahiplerine tebliği, gazete ile de ilânı kararı verilmiştir.

7.İcâr (Kira) Fiyatları

Samsun Belediyesi meclis zabıtlarında, ya belediyeye ait mülkün (genellikle dükkân) veya belediyenin kiracı olarak kullandığı mülkün kira bedelleri ile ilgili kayıtlar vardır. Belediyenin icara vereceği mülkün taliplerine

verilmesi ihale usûlü ile yapılmakta ve şartları uygun kişiye kiraya verilmektedir.

Meselâ, Osmanlı Bankası karşısında yer alan belediyeye ait dükkân, aylık 700 kuruş bedelle Gevan Kadı-zâde Hüsnü Efendi'ye icara verilmiştir. Bu icar olayında başka talip olmadığı da kayıtlıdır.

Yine Samsun Belediyesi'ne ait, Hükümet Caddesi'nde bulunan bir büyük ve yanındaki küçük hanenin aylık 25 lira (2.500 kuruş) karşılığında Haydar Beğ'e icara verilmesi kararı mevcuttur.

Belediyeye ait bir mağaza da, yıllık 100 lira (10.000 kuruş) karşılığında Hacı Andavallıoğlu'na kiraya verilmiştir.

Söz konusu meclis zabıtlarında, belediyenin kullandığı yerlerin icar bedelleri de yazılıdır. Meselâ, belediyece ahır olarak kullanılan hükümet binası civarındaki binanın kira bedeli aylık 25 lira olarak belirtilmektedir.

Bazen de, başka bir idarenin kullandığı mülkün icar takdiri belediyeden istenmektedir. Buna örnek olarak da, Liman İdaresi'nce kullanılan, Andavallıoğulları'na malîsus mağazanın icarı hakkındaki uygulamayı verebiliriz. Belediye Reisliği'nin bu mağaza için takdir ettiği aylık 100 lira kira bedeli Liman İdaresi'nce kabul edilmemiş ve yüksek görülmüştür. Bunun üzerine toplanan Samsun Belediye Meclisi kirayı 50 lira (5.000 kuruş) olarak takdir etmiştir.

Bir meclis zabtında da, belediyeye ait dükkân ve ahırın kıymet takdiri için meclis azasından iki kişinin Muhammen olarak seçildiği yazılıdır. Fakat sonraki kayıтта, kiracı olan kişinin şimdiye kadarki kira borcunun 8.500 kuruşa ulaştığı, bunu ödemesinin mümkün olmadığı, bu sebeple hem paranın tediyesi, hem de binayı tahliyesi için kanunî işlem yapılması belirtilmektedir.

8. Memur, İşçi, Usta, Kalfa Maaş, Yevmiye ve Ücretleri

Samsun'a ait Belediye Meclis Zabıt Defteri'nde çok sayıda maaş, ücret ve yevmiyelere dair kayıtlar vardır. Bunların bir kısmı belediye görevlileri ile gassal, bekçi, dellâlların maaş ve ücretlerini ihtiva etmektedir.

Samsun Belediyesi'nde en yüksek maaşı Belediye Başkâtib'i almaktadır. 1 Ocak 1920 yılından, 17 Mart 1923 yılına kadar bu görevde kaldığı belirtilen Necmeddin Efendi'nin, önce aylık 2.500 kuruş maaşla işe başladığı, sonra maaşının 4.500'e, 1 Temmuz 1921'de 5.500'e, 1 Mart 1922'de ise 6.000 kuruşa çıkarıldığı yazılıdır.

Belediye Baytarı'nın maaşı önce 1.500 kuruş iken, sonra 2.000 kuruşa çıkarılmıştır.

Belediye rüsûmünü toplamakla görevli Rüsûmât Memurları'nın maaşları da zabıtlarda görülmektedir. 1923 yılında Kantar Memuru'nun yevmiyesi 100 kuruş, Kantarcıların yevmiyesi 80 kuruş, Dellâliye Memuru'nun da yevmiyesi 100 kuruştur.

Belediye çavuşlarının maaşının önce 3.000, sonra 3.500 kuruş olduğu görülmektedir. Gazhane'de görevli bekçinin ve fencilerin maaşları da 1.000 kuruştur.

Ayrıca belediyenin tasarrufunda olan Kabristan bekçisinin maaşı 500 kuruş olduğu kayıtlıdır.

Belediye görevlisi olarak Gassal, yani ölü yıkayıcısı da zabıtlarda olmasına rağmen, maaş veya ücreti hakkında bir kayıt yoktur.

Belediyeden ücret alan ilginç bir kişi de köpek itlâfında görevli olan kişidir. Bu kişiye köpekleri öldürmesi karşılığında 1.500 kuruş verilmesi, 25 Haziran 1923 tarihli zabıt kararında kaydedilmiştir.

Dellâllar ve gelirleri ile ilgili zabıt kaydında, Samsun'da 8 dellâlin olduğu, elde edilen gelirin aralarında taksim edildiği, Dellâlbaşılığa da Şükrü Ağa'nın getirildiği yazılıdır. Müzayedelerden alınacak dellâliye ücretinin miktarı hakkında bir bilgi verilmemiştir.

Samsun'un su, elektrik ve tramvay projelerinde çalıştırılmak üzere bazı mühendislerin Samsun'a celp edildiği ve bunlara belediyece maaş tahsis edildiği Belediye Meclis zabıtlarında görülmektedir. Nitekim bu amaçla mühendis Hami Efendi'ye 13 Temmuz 1923 tarihinden itibaren 6.000 kuruş ücretle ve mühendis Nazmi Efendi'ye de 8 Temmuz 1923'den itibaren 5.000 kuruş ücretle maaş bağlanması kararı verilmiştir.

Belediye yönetiminde olan Gümrük iskelelerindeki görevlilerin maaş ve ücretleri de meclis zabıtlarında gösterilmiştir. Bunlardan Gümrük İskelesi Tahsildarı 3.500 kuruş almaktadır. Ancak 1923 yılında tahsildarların maaşı 4.000 kuruşa çıkarıldığı kaydı bulunmaktadır. Hatta, maaşı 3.500 kuruş olan Dakik İskelesi Tahsildarı Mehmed Efendi dilekçe ile zam talebinde bulunmuş ve belediye meclisi söz konusu kişiye 500 kuruş zam yapmıştır.

Limanda çalışan hamalların ücretleri de zabıtlarda görülmektedir. Zabıt kayıtlarına göre, vapurdan mal indiren hamallara 1921 yılında yevmiye 100 kuruş verilirken, 1922 yılında ton başına 100 kuruş verilmesi usûlü getirilmiştir. Samsun Belediyesi görevlileri sadece yukarıda belirtilen kişiler değildir. Ayrıca Muhasebe Mes'ulü ve yardımcısı, kâtib, anbar memuru, sandık emini, Gazhane memuru, tanzifât, yani temizlik işlerinde çalışanlar ile tulumbacılar da vardır. Ancak bunların maaşları hakkında bir kayda rastlanmamıştır.

Belediye görevlilerinin tayini, müracaat edenler arasından Belediye Meclisi tarafından yapılmaktadır. Bu tayinde müracaat edenlerin ehliyetli olmaları nazarı dikkate alınmaktadır. Bazen de seçilmeleri imtihanla olmaktadır.

Yine belediyede görevli memur ve tahsildarlar işe başlamaları sırasında belli bir miktar veya nevi kefalete bağlanmaktadır. Bazıları 100, 200, 300, 400 lira gibi "kefâlet-i mâliye" ye, bazıları da "kefâlet-i i'tibariye" ye zorunlu tutulmaktadır. Bu suretle görevlerini kötüye kullanmamaları, yolsuzluk ve serkeşlik gibi olaylara girmemeleri yönünde teminat altına alınmaktadır.

Belediye memur, tahsildar ve diğer görevlilerin görevlerini ihmali veya suç işlemeleri durumunda gerekli cezaî işleme uğradıkları görülmektedir. Nitekim, Saathane ve Kasaplar Caddesi muntikalarına memur Çavuş Mehmed Rüşdi Efendi ve Mehmed Ağa'nın görevlerini ihmal ettiklerinden, ancak ilk defa yaptıkları için her ikisine de takdir verilmesi kararı alınmıştır. Yine, ihtarlara rağmen görevlerini ihmal eden ve tembellik yapan Belediye Çavuşu Mehmed Rüşdi Efendi'ye, Meydan Çavuşu Mehmed Çavuş'a ve Gümrük Caddesi muntika çavuşu Osman Efendi'yi 15'er günlük maaş kesim cezası verilmiştir. Aynı şekilde itaatsizlik yapan Tanzifât Memurlarından Sadık Mehmed Çavuş'un da maaşının üçte biri kesilmiştir.

Bazı memur veya görevliler de, görevlerini iyi ifa edemediklerinden dolayı meclis kararı ile azl edilmişlerdir. Meselâ, Belediye Kantar Memuru Şükrü Efendi, vazifesini iyi ifa edemediğinden, Lüks fenercisi Kadir, terbiyesiz ve serkeşlik yaptığından, Tulumbacı Selahaddin, ahlâksızlığı anlaşıldığından, Tulumbacı Kadir, serkeşliğinden, Belediye odacısı Ali ise hizmetinden yeterli derecede istifade edilemediğinden görevlerine son verilmiştir. Ancak bunlardan Tulumbacı Kadir, görevinden çıkarılmasından 15 gün sonra, yine belediye meclisi kararı ile, ceza süresi kâfi görülerek, bundan sonra en ufak bir serkeşliği görülürse bir daha belediyede istihdam edilmemek üzere, görevine iade edilmiştir.

Samsun Belediye Meclisi, belediye memur ve görevlileri için sadece ceza veya azl işleminde bulunmamış, iyi ve hüsn-i niyetle çalışanları da mükâfatlandırmıştır. Meclis Kâtibi Abidin Efendi'ye, hizmeti takdir edilerek 30 lira (3.000 kuruş) ikramiye verilmiştir. Yangınların söndürülmesinde gayretleri görülen Tulumbacıbaşı Şakir Usta 300, tulumbacılarından Ali ve Aziz Ağalar 250'er, Receb, Tevfik, Kadir, Mehmed, Hakkı, Mehmed, Salim ve Hamdi isimli tulumbacılar da 100'er kuruş nakdî mükâfat ile ödüllendirilmişlerdir. Bazen bu mükâfat, maaşına zam yapılması şeklinde görülmektedir. Meselâ, Belediye Muhasebe Mes'ulü Mümtaz Beğ'e aylık 10 lira (1.000 kuruş) mükâfat zammı yapılmıştır. Bazen de mükâfat, bir takdirname belgesi olmaktadır. Evkaf İnşaat Müdür Muavini Vehbi Beğ'e, iyi çalışmaları sebebiyle, belediye meclisi kararı ile takdirname belgesi verilmiştir.

Samsun Belediyesi meclis kararlarında en ilgi çekici fiyat hareketlerinden biri de, inşaat malzemeleri ile birlikte inşaat usta, kalfa, çırak ve at arabalarının yevmiyelerinin verilmesidir. 1923 yılının bazı aylarına ait verilmiş bu fiyatları bir tablo şeklinde göstermek daha uygun olur kanaatindeyiz.

Tablo.9**1923 Yılıının Çeşitli Aylarına Ait İnşaat Usta, İşçi ve Araba Yevmiyeleri (Kuruş olarak)**

İŞİ (Yevmiyesi)	Şubat	Mart	Nisan	Haziran	Temmuz
Adi amele	80/100	80/100	70/100	120	80/100
Erbâb amele	-	100/110	-	-	-
Dülger Ustası	200/250	150/200	200/250	-	-
Dülger çırağı	-	70/110	-	-	-
Demirci ustası	200/300	250/350	250/300	-	-
Demirci kalfası	-	-	80/140	150	-
Demirci çırağı	80/120	90/120	-	-	-
Lağımçı ustası	-	120/150	100/150	-	-
Lağımçı çırağı	-	80/100	-	-	-
Taş yontucu ustası	-	200/300	250/300	-	-
Taş yontucu çırağı	-	120	-	-	-
Taşçı lağımçı	-	120/200	-	-	-
Kaldırmacı ustası	-	-	150/200	-	-
Nakkaş	-	200/300	-	-	-
Sıvacı	-	150/200	150/200	-	-
Sıvacı yamağı	-	-	80/120	-	-
Boyacı ustası	-	-	200	-	-
Boyacı yamağı	-	-	80/120	-	-
Doğramacı ustası	-	-	200/250	-	-
Duvarcı ustası	-	-	200/250	-	-
Makinist	-	250/300	-	-	200/250
Makinist çırağı	-	100/150	-	-	100/150
Tek atlı araba	300	300	300	-	300
Çift atlı araba	-	400/500	450/500	-	500
Kağnı	-	200/250	-	-	-

Tablo.9'daki usta, işçi ve araba yevmiyelerinin değerlendirilmesinden bazı ilginç sonuçlar çıkarmak mümkündür. Teknik bilgi isteyen işleri yapanların yevmiyelerinin yüksek olduğu görülmektedir. Meselâ makinist, dülger ustası, demirci ustası, nakkaş gibi teknik işler yapanlar ortalama 200 ile 350 kuruş arasında yevmiye almaktadırlar. Buna karşılık az teknik bilgiye dayanan ustaların, meselâ lağımçı, sıvacı, boyacı, duvarcı, kaldırmacıların, 120 ile 250 kuruş arasında yevmiyeleri vardır. Adi amelelerin yevmiyesi ise 80/120 kuruş arasındadır. Çeşitli meslek gruplarındaki çırakların yevmiyeleri de 70/150 kuruş arasındadır.

Kum, çimento, demir, doğrama, tuğla, kiremit gibi inşaat malzemelerinin taşınması için tutulan at arabaları ve kağının yevmiyeleri de yüksek görülmektedir. Meselâ kağının yevmiyesi 200/250 kuruş, tek atlı arabanın 300 kuruş, çift atlı arabanın ise 450/500 kuruştur. Burada arabanın tek veya çift atlı olması, dolayısıyla taşınacak malzemenin miktar ve ağırlığı, yevmiyelere etki yapmaktadır.

Samsun Belediye Meclisi'nin, tek atlı arabalarla ilgili aldığı bir karar da enteresandır. Bu kararda, tek atlı arabalara fazla yük yüklenmesinin, hayvanlara uygun olmadığı, bu konuda kanun ve talimatlara uyulması yazılıdır. Yani, o devrin en önemli nakliye aracı olan arabaları çeken atlara eza ve cefa vermemeleri, onların çekemeyeceği ağırlıkta yük konmaması gibi kararlar, belediye meclisinin ne kadar hassas davrandığını göstermektedir.

Samsun'da usta, işçi, çırak gibi yevmiyelerin aylara göre dağılımında da fazla bir fiyat farkı yoktur. Her ne kadar bazı usta veya çırakların bazı aylara ait yevmiyeleri rayiç bedeli olarak verilmemiştir. Bazı yevmiyeler sadece bir ay için verilmiştir. Bazılarında 4 veya 5 ayın yevmiyeleri de vardır. Meselâ adi amele yevmiyesi Şubat, Mart ve Temmuz aylarında 80/100, Nisan'da 70/100, Haziran'da ise 120 kuruştur. Ustaların yevmiyelerinde aylara göre fazla bir fiyat farkı görünmemektedir.

9.Dava Vekili Ücretleri

Samsun Belediyesi Meclis zabıtlarında, belediyenin hukukî işlerini takiple görevli Dava Vekili'nin ücreti ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlardan öğrendiğimiz kadarı ile 1922-1923 yıllarında Samsun Belediyesi'nin Dava vekili Halil Vehbi Beğ'dir.

Dava Vekili'nin, belediye ile ilgili ve mahkemeye intikâl eden davalardan, söz konusu davanın nakdî tutarının % 10'unu vekâlet ücreti olarak aldığı, bunun da davanın başladığı tarihte tahminî olarak peşinen ödeneceği görülmektedir. Nitekim, Sağhâne Meydanı'nda olan ve Eykâf İdaresi'nce kullanılan belediyeye ait bir adet mağazanın icarı konusunda dava açılmıştır. Bu davanın nakdî karşılığı 30.000 kuruş olarak tespit edilmiş ve Halil Vehbi Beğ'e, bunun % 10'u olan 3.000 kuruş vekâlet ücreti olarak ödenmiştir.

Yine kayıtlardan öğrendiğimiz kadarı ile, belediyenin dava işlerini takip eden dava vekiline, kazanmadığı davalar için % 5 vekâlet ücreti ödenmesi kararı verilmiştir. Yani Dava Vekili, kazandığı davalar için % 10, kazanmadıkları için de % 5 vekâlet ücreti alacaktır.

10. Müsamere, Konser, Karagöz Oyunu, Sinema ve Güreş Gibi Sosyal Faaliyetlere Ait Bilet Fiyatları

1922-1923 yıllarında Samsun'da gerek derneklerin, gerekse özel şahısların müsamere, konser, hayal veya Karagöz oyunları, güreş müsabakaları düzenledikleri görülmektedir.

Özellikle müsamere denilen, içinde tiyatro, konser ve çeşitli etkinliklerin yer aldığı sosyal faaliyetler, daha ziyade bir kurum veya bir derneğe gelir sağlamak amacıyla düzenlenmektedir.

Zabıtlarda geçen müsamerelerden biri Samsun Muallimler Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir. Müsamere gece erkeklere, gündüz kadınlara olmak üzere icra olunmuştur. Bilet fiyatları, mevkiler açısından farklı olduğu gibi, erkekler ve kadınlar için de ayrı bir fiyat uygulaması yapılmıştır. Bu durumu aşağıdaki tabloda göstermek yararlı olur kanaatindeyiz.

Tablo.10
Müsamere Bilet fiyatları (Kuruş olarak)

MEVKİİ	Erkeklerle	Kadınlara
Özel mevki	150	100
Birinci mevki	100	75
Memurlar ve zabıtlara ait Birinci mevki	50	-
İkinci mevki	40	50

Tablo.10'da görüldüğü üzere, mevki-i mahsûsa denilen özel mevki erkeklere 150, kadınlara 100 kuruştur. Birinci mevki 100 ve 75, ikinci mevki ise 40 ve 50 kuruş şeklindedir.

Bu biletler Şubat-1923'de tab' ettirilmiş ve kanuna göre Samsun Belediye Meclisi tarafından sayılarak mühürlenmiş ve mazbata tanzim edilmiştir.

Nisan ayında tertiplenen müsamere sonucunda, 24/25 Nisan tarihindeki Belediye Meclisi'nde sarf olunan ve kalan biletler, elde edilen gelir ile giderler tetkik edilerek yine mazbata tutulmuştur. Bu mazbata kayıtlarına göre bastırılan biletleri aşağıdaki tabloda görelim.

Tablo.11**Müsamere İçin Bastırılan Bilet Miktarı**

Cinsi	Mevkii	Adedi
Erkeklere mahsus	Özel mevki	101
"	Birinci mevki	99
"	Memurlar ve Zabıtlere mahsus Birinci mevki	99
"	İkinci mevki	243
Kadınlara mahsus	Özel mevki	99
"	Birinci mevki	158
"	İkinci mevki	308

Bu biletlerin toplamı 1.107 adet olup, sarf edilenler ise 921 adettir. Geriye 186 bilet kalmıştır. Ancak, müsamere öncesinde meclisin tuttuğu mazbatadaki bazı mevkilere ait bilet sayıları ile, müsamere sonrası tutulan mazbatadaki bilet sayılarında farklılıklar mevcuttur. Bundan, sonradan yeni biletlerin basıldığı anlaşılmaktadır.

Yine Samsun Muallimler Cemiyeti'nin düzenlediği bu müsamerede sarf edilen bilet miktarları ile, elde edilen gelirler de aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo.12**Müsamere İçin Satılan Bilet Miktarı ve Tutarı**

	Bilet miktarı	Mevkii	Tutarı (Kuruş)
	71	Erkeklere:Özel mevki	10.650
	97	Memur-Zâbit	4.850
	85	" Birinci mevki	8.500
	242	" İkinci mevki	9.680
	88	Kadınlara:Özel mevki	8.800
	146	ci mevki	10.950
	192	" İkinci mevki	9.600
Toplam	921		63.030

Müsamere için bastırılan toplam 1.107 bileten 921'i satılmış, geriye 186 bilet kalmıştır. Satılan biletlerden 63.030 kuruş gelir elde edilmiştir.

Ancak toplam 11.620 kuruş masraf yapılmıştır. Bu masraflar ise, sinema giderleri, bilet ve ilanların tab masrafları, diktirilen elbiseler, sahne dekoru,

ince saz takımı ve nakliye gibi giderlerdir. Muallimler Cemiyeti bu müsamereden net 51.410 kuruş gelir temin etmiştir.

Yine Samsun meclisi kayıtlarında, Amasya Şefkat-i İslâmiye Cemiyeti Yetimhanesi'ne ait müsamerenin bilet tasdiki vardır. Meclisin tasdik edip, mühürlediği bu biletlerin mevkilere, erkek ve kadınlara göre fiyatları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo.13

Yetimhane İçin Düzenlenen Müsamere Bilet Fiyatları

Cinsi	Mevkii	Fiyatı (Kuruş)
Erkekler mahsus	Özel mevki	500
“ “	Birinci mevki	100
“ “	İkinci mevki	50
Kadınlara mahsus	Birinci mevki	100
“ “	İkinci mevki	50

Yetimhane yararına tertiplenen bu müsamere için toplam 75.000 kuruşluk bilet bastırılmıştır. Ancak bunların ne kadarının satıldığı, yetimhaneye net ne kadar gelir temin edildiğine dair bir kayıt mevcut değildir.

Samsun meclis zabıtlarında bir spor kulübünün düzenlediği müsamere ile ilgili biletlerin tasdiki konusunda da bilgiler vardır. Ekim 1922'de tasdik edilen bu mazbataya göre, müsamerayı Samsun Atyıldız Spor Kulübü tertiplemiştir. Bu müsamerenin bilet fiyatları da aşağıda gösterilmiştir.

Tablo.14

Spor Kulübünün Tertiplelediği Müsamere Bilet Fiyatları (Kuruş olarak)

Mevkii	Erkekler	Kadınlara
Birinci mevki	100	75
İkinci mevki	75	50
Üçüncü mevki	50	25

Spor kulübü yararına düzenlenen bu müsamere için de toplam 53.500 kuruşluk bilet bastırılmıştır. Fakat bunların da net satış ve net elde edilen

gelirleri hakkında bir malûmat yoktur. Ancak müsamerenin 19 Ekim 1922 tarihine tesadûf eden Perşembe günü erkeklere, ertesi gün olan Cuma gününde de kadınlara tertip olunacağı belirtilmiştir.

Samsun'da 1922-1923 yıllarında düzenlenen sosyal etkinliklerden biri de konserdir. Mayıs 1923 tarihine ait bir meclis kaydında, konser tertipleme talebinde bulunan Hattat Necmeddin Naci isimli kişinin bu müracaatına, Belediye Meclisi tarafından ruhsat verildiği yazılıdır. Ancak bilet fiyatları hakkında bir bilgi yoktur. Samsun'da konser türü etkinliklerin olduğu yerler kahvehanelerdir. Nitekim çalgı çalınması izninde bulunan Kafkas Kahvehanesi ile Abdullah isimli kişinin kahvehanesine bir ay süre ile izin verilmiştir. Bunun için kendilerinden bir defaya mahsus ruhsatiye resmi alınmıştır. Belediye meclisi bu izni verirken, adâp ve islâmî adetlere aykırı olmamak kaydını koyarak, kamunun tepkisini çekecek, örf ve adetlere aykırı çalgı çalma eğlencesine de sansür getirmektedir.

Samsun'daki diğer bir sosyal etkinlik ise hayal oyunu, özellikle Karagöz oynatılmasıdır. Nitekim, sahibi olduğu İstiklâl Kiraathanesi'nde Karagöz oynatmak için izin talebinde bulunan Şükrü Efendi'ye belediye meclisi, bir sakıncası olmadığını beyan ederek ruhsat vermiştir. Ancak Ramazan boyunca 10 lira, diğer aylarda ise 15 lira ruhsat resmi alınması kararı çıkarılmıştır. Yine 10 Haziran 1923 tarihli zabıtta, Boğazkesen Kahvesi müsteciri Şükrü Efendi'nin hayal oyunu (gölge oyunu) talebine, aylık maktuân 5'er lira ruhsat resmi verilmesi şartıyla izin verildiği yazılıdır. Fakat Karagöz ve gölge oyunlarının bilet ücretleri yazılmamıştır. Herhalde bunun sebebi, gelenlerin içeceklerinin biraz yüksek fiyatla satılarak bilet uygulamasının olmaması veya kahvehaneye bu oynatılan Karagöz oyunları ile fazla müşteri gelmesinin sağlanmak istenmesidir.

Samsun'daki sosyal hayata canlılık getiren diğer bir faaliyet de sinemadır. Samsun'da o zamanlarda Alemdar-zâdeler'e ait Hilâl Sineması ile Varyet ve Pertev Sinemaları olduğu meclis kayıtlarında yazılıdır. Bu sinemaların bilet fiyatları ile ilgili ise bir bilgi yoktur. Ancak, belediyenin her bileten 100 para, yani 2,5 kuruş resm aldığı ve hatta her bilet koçanının tasdik edildiği, tasdiksiz bilet kullanılmaması yönünde belediye memurlarının sürekli olarak kontrol etmeleri babında 19 Haziran 1923 tarihli meclis zabtında bilgi vardır.

11. Genel Değerlendirme

Belediye Meclisi Zabıt Defteri'nden çıkarılan Samsun'daki fiyat hareketlerini değişik yönleri ile incelemeye çalıştık. Bu incelemelerden de burada genel sonuçlara gitmek yararlı olur kanaatindeyiz.

Bir defa olarak, Samsun'da ve ülke genelinde Birinci Dünya Savaşı öncesinde fiyatların ve maaş ile ücretlerin düşük olduğu bir gerçektir ². Meselâ, XIX. Yüzyılda ekmek 1 kuruş 10 para ile 1 kuruş 20 para arasında satılmakta iken, 1922-1923 yıllarında 20 kuruş 35 paraya kadar yükselmiştir. Sadeyağ kıyyesi 1 kuruş 10 paradan 140 kuruşa, et, yine kıyie olarak 2-4 kuruştan 70/80 kuruşa, sabun 6 kuruş 10 paradan 60/70 kuruşa, soğan 2 kuruştan 10 kuruşa, sarımsak yine 2 kuruştan 18/20 kuruşa, üzüm 4/8 kuruştan 20/25 kuruşa, elma 1.5 kuruştan 10/15 kuruşa çıkmıştır.

Fiyatların bu denli artışında, ülke ekonomisinin bozulmasının, ülkeyi kana bulayan iç ayaklanmaların, maliyenin iflâs etmesi ve Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin kurulmasının, kıtlık ve yoklukların artmasının, birbiri arkasına devam eden ve pek çok zayıata neden olan savaşların herhalde etkisi olsa gerektir. Yani pek çok etkenler ekonomiyi etkilemiş, bu da enflasyonu körüklemiştir.

Çeşitli mal ve ürünlerin fiyatlarının artışına paralel olarak, 1922-1923 yıllarında maaş, ücret ve yevmiyelerin de artması tabiidir. Ancak bu artışın, mal ve ürünlerdeki artışa uygun orantılı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Meselâ, XIX. Yüzyılda Samsun'da bir Tahrirât Kâtibi 600 kuruş maaş almakta iken, 1922/23'lerde Belediye Başkâtibi 2.500 ile 6.000 kuruş arasında maaş almaya başlamıştır. XIX. Yüzyılda genellikle memurlar 200-300 kuruş maaş almaktadırlar. Ancak 1922/1923'lerde belediye memur ve çalışanları 500 kuruş ile 6.000 kuruş arasında değişen miktarlarda maaş aldıkları görülmektedir.

Olaya bir de alım gücü açısından yaklaşırsak, XIX. Yüzyılda 500 kuruş maaş alan bir memur, bu para ile okkası 4 kuruştan 125 okka et alabilmektedir. Buna karşılık 1922/23'lerde maaşı yine 500 kuruş olan kimse, bu para ile okkası 70 kuruştan ancak 4 okka kadar et satın alabiliyor. Memur maaşlarının yükselmesini göz önüne alır, meselâ normal bir memurun 3.000 kuruş aldığını düşünürsek, bu kişinin dahi bu para ile ancak 40 okka et alabileceğini söyleyebiliriz. Yani, memur, işçi maaş ve ücretleri 1922/23 yıllarına doğru artmış, fakat yiyecek ve diğer ürün ile eşyalarda artış daha fazla olmuştur. Bu sebeple, XIX. yüzyıl memur, işçi, usta, kalfa gibi kişilerin maaş, ücret ve yevmiyelerinin, rayiç fiyatlar karşısında yeterli olduğu, buna karşılık 1922/23 yıllarında alım gücünün azaldığı açıkça görülmektedir.

Zabıtlarda ilgi çekici bir fiyat hareketleri de yakacak fiyatlarıdır. Kömür, odun gibi yakacakların fiyatları kış mevsimi veya kış mevsimine giriş dönemlerinde yükselmektedir. Buna karşılık yaz döneminde ilgili maddelerin fiyatlarında önemli düşmeler görülmektedir. Özellikle aydınlatma işlerinde kullanılan gazyağı bir ithal ürünü olduğu için genellikle fiyatlarında aylara göre

² Bkz., M. Emin Yolalıcı, XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

fazla bir değişiklik gözlenmemektedir. Ancak bu ithal ürününde dahi, barış dönemine girildiği dönemlerde kıyyesi 30 kuruştan 23 kuruş 17 paraya kadar gerilediği müşâhade edilmektedir.

Zabıtlarda geçen inşaat malzemelerinin çeşitliliği de ilginçtir. Bina yapımında tuğla ve kiremidin kullanılması artık yaygınlaşmıştır. Fakat yerli kiremit yapımı yaygın olmadığından, daha pahalı olan Avrupa kiremidi de kullanılmaktadır. Yine bina yapımında kullanılan yağlı boya gibi inşaat malzemelerinin de yaygınlaştığı görülmektedir.

Samsun Belediyesi meclis zabıtlarından, Samsun'da üç özel matbaanın olduğu görülmektedir. Bu matbaalar Şems, Ahali ve Aks-i Seda matbaalarıdır. 1922/23 yıllarında Samsun'da matbaanın yaygınlaşmasını ve tab işlerinin artık burada yapılmaya başlanmasını göstermesi açısından bu gelişme önemlidir. Nitekim Samsun Belediyesi'nin bütün evrakları mahalli matbaalarda bastırılmaktadır.

Özellikle belediye memur, işçi ve tahsildarlarının maaş ve ücretleri dışında, Samsun'daki inşaat usta, kalfa ve çıraklarının yevmiyeleri de ilgi çekici zabıt kayıtlarındandır. Teknik bilgi isteyen işleri yapan dülger, demirci, taş yontucu, makînist gibi ustaların yevmiyeleri yüksektir. Buna karşılık lağımcı, sıvacı, boyacı gibi az teknik bilgi isteyen ustaların yevmiyeleri ise daha düşüktür. Çeşitli inşaat işlerinde çalışan çıraklar da ustalarının aldıkları ücretin yarısı kadar yevmiye almaktadırlar.

Kayıtlardan çıkarılacak bir sonuç da, çeşitli alım ve icraatlarda, Samsun Belediye Meclisi'nin belediyenin çıkarlarını koruma çabalarıdır. Çoğu belediyeye ağıt alımlarda münâkasa, yani açık veya kapalı eksiltme usûlü uygulanmıştır. Meselâ, belediyeye ait evrakların bastırılması, şehrin temizliği işlerinde kullanılacak süpürgenin alımı bu yolla sağlanmıştır. Buna karşılık, bazı gayr-i menkûllerin icara verilmesi ise açık artırma ile gerçekleştirilmiştir. Bu suretle en uygun fiyatla tabı, alımı ve icara verilmesi sağlanarak, belediyenin çıkarları gözetilmiştir.

Bazı alımlarda ve evrak basımında kaliteye de dikkat edilmiştir. Buna örnek olarak tab işini verebiliriz. Matbaaların numuneleri belediye meclisinde incelenmekte, en iyi numuneyi veren matbaaya (eksiltme fiyatı bir miktar az da olsa) baskı işi verilmektedir. Yine, Ramazan'da kullanılacak fişenkler satın alınırken, istenilen derecede yükselmeyen, patlamayan veya amaca uygun olmayan fişenklerin bedellerinin ödenmemesi tarzında bir mukavele imzası yoluna başvurulmuştur.

Samsun Belediye Meclisi'nin, bünyesinde çalışan memur, işçi, müstahdem gibi çalışanlarına, hem cezaî müeyyideler uyguladığı, hem de mükâfatlandırdığı görülmektedir. Görevini ihmal eden veya iyi ifa edemeyen, terbiyesizlik ve serkeşlik yapanlara, maaş kesim cezası uyguladığı gibi, görevlerine son da verebilmektedir. Buna karşılık, iyi ve hüsnî niyetle çalışan, görevlerini yaparken üstün gayret sarf eden görevliler de

mükâfatlandırılmaktadır. Bu mükâfat bazen nakdî para, ikramiye, maaşına zam şeklinde olmakta, bazen de takdîrname belgesi ile ödüllendirilmektedir.

Zabıt kayıtlarındaki diğer bir ilgi çekici husus da sosyal faaliyetlerle ilgilidir. Özellikle çeşitli dernekler müsamereler tertip etmişlerdir. Bu suretle hem halkın sosyal hayatına bir çeşitlilik ve yenilik getirmişler, hem de oku, yetimhane, spor kulübü gibi kurumlara ek gelir sağlamışlardır.

Yine Samsun halkının sosyal aktivitesine yenilik sağlayan diğer faaliyetler, konser, karagöz, hayal oyunu ve sinemadır. Bu sosyal etkinlikler daha ziyade kahvehane gibi yerlerde gerçekleştirilmiştir. Kayıtlardan 1922/23 yıllarında Samsun'da üç sinemanın olduğu anlaşılmaktadır.

Item No.	Description	Quantity	Unit	Price	Total
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

SAMSUN HÜKÜMET KONAĞI YANGINI (1883)*

Öğr.Gör.Selim ÖZCAN**

Samsun, Orta Karadeniz kıyılarını Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'ya bağlayan önemli bir iskele şehri konumundadır. Tarih boyunca şehirde birçok yangın meydana gelmiş ve şehir, bu yangınların bir kısmında büyük zayıyata uğramıştır.

Samsun'un en eski tarihi M.Ö. VII. Yüzyılda Miletoslular'ın Karadeniz kıyılarında koloniler kurmaya başladıkları döneme kadar dayanmaktadır¹. İlk yangının, M.Ö. 1200 yıllarında Balkanlardan gelen "Firig" denilen deniz kavminin bir Hitit şehri olan Samsun'u yakıp yıkmasıyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır². Bundan sonra değişik güçlerin hakimiyetinde el değiştiren Samsun Osmanlılar dönemine gelinceye kadar kayda değer bir yangınla karşılaşmamıştır.

Osmanlılar döneminde *Kâfir Samsun* denilen Amisos³, 1425'te II. Murad zamanında hakimiyet altına alınmıştır. Bu esnada şehre hakim olan Cenevizliler Türkler'in şehre yaklaştıklarını öğrenince Amisos (Kâfir Samsun)'u yakıp yıkmışlar ve gemilere binip şehri terk etmişlerdir. Böylece şehir ikinci kez büyük bir yangınla karşı karşıya kalmıştır⁴. Bu yangın sonrasında Kâfir Samsun denilen Amisos, tarih sahnesinden ebediyen silinmiş ; geriye sadece şehrin enkazı kalmıştır. Yangını surların dışından seyreden Türkler, haftalarca tüten kara dumanlardan dolayı şehre

* Bu makale *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*'nin 11. sayısında yayınlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Öğr.Gör.

¹ "Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, C.IX, S.6554.

² M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 1990, s.2

Miletosluların Karadeniz kıyılarında kurdukları kolonilerden biri olarak bugünkü Samsun şehrinin olduğu yerde konumlanan şehir.

⁴ B. Darkot, "Samsun", *İ.A.*, C.X, s. 173.

“Kara Samsun” adını yakıştırmışlardır. Bu isim, günümüzde hâlâ halk arasında kullanılmaktadır.

Osmanlı hakimiyetindeki Samsun’da diğer bir yangın, şehrin Canik muhassıllığına dönüştürülmesiyle muhassıllığa atanan Canikli Ali Paşa zamanında olmuştur. Bu dönemde Canikli Ali Paşa ve oğullarının Çorum şehri yüzünden Bözök mutasarrıfı ile araları açılmış; yaptıkları savaşı kaybetmeleri üzerine de 1779’da şehri ateşe vermişlerdir. Böylece şehir yeni bir yangınla karşılaşmıştır⁵. III. Selim zamanında Canik muhassıllığına atanan Tayyar Paşa’nın ıslahat hareketlerine karşı çıkarak Amasya’yı basması, asi ilan edilmesine sebep olmuş ve üzerine kuvvet sevk edilmiştir (1805). Bu olayla ilgili olarak 1806’da Samsun’dan geçen seyyah Joubert’in izlenimlerine göre karışıklığı önlemek için İstanbul’dan Samsun’a gönderilen donanma şehri topa tutarak yakıp yıkmıştır⁶. Bundan başka 1863 yılında Hançerli Camii Medresesi’nde kazaen çıkan bir yangın daha vardır. Bu olay şehrin neredeyse tamamen yanıp kül olmasına sebep olmuştur⁷.

Samsun tarihinde karşımıza çıkan bu yangınlar, Samsun tarihinin detaylı olarak ortaya konulabilmesinde zorluklar çıkarmaktadır. Çünkü yangınlar sadece maddi zayıat vermemiştir. Maddi zayıatın yanında daha tahrip edici manevi zayıat da vermiştir. Manevi zayıatla bu devre ait devletin resmi evrak ve belgeleri ile diğer tarihi kaynaklar kastedilmektedir. Bu kaynakların çıkan yangınlarla yok olması, dönemin aydınlatılmasında karşımıza güçlükler çıkarmaktadır. Nitekim Samsun tarihi hakkında yazılan eserlerin kısıtlı olması ve aynı bilgileri tekrarlamaları, yeterli kaynağa ulaşılmasını engel olmaktadır.

Bilindiği üzere tarihin, gerçek bilgileri, belgelere dayandırılır. Belgeler olmadan varsayımlarla geçmişi aydınlatmak, belirli bir devir hakkında hüküm vermek, bir dönemi değerlendirmek tarih ilminin gerektirdiği tarafsızlığa ve ilmi objektifliğe de uygun düşmez. İşte toplumların geçmişini aydınlatan belgelerin ortadan kalkmasıyla toplumlar, tarihi tecrübelerinden istifade edemedikleri için geçmişlerinden kuvvet alamamaktadırlar. Bu da geleceğe daha güvenli ve akılcı bir şekilde yönelmelerine engel olmaktadır.

Bu çalışmamızla, Samsun’da -yukarıda kısaca bahsettiğimiz- yangınlardan sonra 1883 yılında çıkan Samsun Hükümet Konağı Yangını’nı ve sonuçlarını Osmanlı Arşivi Yıldız evrakı, Yıldız Sadaret Hususi Maruzâtı kataloglarında bulunan belgelerin ışığı altında değerlendirmeye çalışacağız.

⁵ Mehmet Torun, *Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları*, İst.1954, s.55.

⁶ B. Darkot, “Samsun”, *IA., C.X*, s.175.

⁷ R. Vadala, *Samsun*, Paris, 1934, s.13.

Yangının çıktığı hükümet konağı hakkında kısa bir bilgi vermekte yarar vardır. Hükümet konağının yeri kesin olarak - Canik Sancağı'nın bu yangınla ilgili olarak vilayetle olan yazışmalarında osun, yapılan soruşturma evrakında olsun-belirtilmemekle birlikte bu kayıtlarda verilen bilgilere dayanılarak bazı düşünceler ortaya koyabiliriz. Yer olarak günümüzde mevcut olan Hançerli Mahallesi'ne yarım saat mesafede ve denize nâzır olduğu⁸, iki katlı olup yirmi sekiz odasının bulunduğu⁹, bitişiğinde ise hükümet konağının idaresinde bir ahırın ve hapishanenin yer aldığı anlaşılmaktadır¹⁰. Yangının çıkmasında önemli sorumlulukları bulunan üç odacı görev yapmaktadır. Bunlar; ondokuz yaşındaki üç yıldır muhasebe, muhasebeci, tahsildar ve sandık emini odalarına bakan odacı Hamdi¹¹, onbeş yaşındaki bir yıllık odacı olan ve adliye odasına bakan odacı Hamdi'nin kardeşi odacı Arif¹² ve diğeri de seksen yaşındaki yirmibir yıldır odacılık yapan ve aşar, nüfus, emlak ve evkâf odalarına bakmakta olan Ahmet Ağa idi¹³.

28 Aralık 1883 Çarşamba gecesi çıkan yangın¹⁴, gece saat iki buçuk sıralarında Canik Zaptiye Taburu nöbetçi onbaşlarından Şerif Onbaşı tarafından görülüp "yangın var!" diye bağırması üzerine duyulmuş¹⁵ ve hemen hükümet konağı görevli ve sorumlularına haber verilmiştir. Hükümet konağı görevlileri ile askerî erkânın hazır bulunması ve ahalinin de katılımı sonrasında mevcut tulumlarla sabaha kadar yapılan çalışmalar sonunda yangın daha fazla büyümeden söndürülmüştür.

Hükümet konağında yangın devam ettiği sırada yangının yayılmasını önlemek düşüncesiyle zabıta dairesiyle hükümet konağı arasındaki ahır sökülerek yıkılmıştır. Böylece ateşin, bitişiğindeki hapishaneye sıçraması engellenmek

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arşivi Sadaret Hususi Maruzâtı (YA-HUS)*, Nr: 176/91, Harik Komisyonu Tahkikatı, s.40.

BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Canik Zaptiye Taburunun Piyade Birinci Bölük Yüzbaşısı Ömer Ağa'nın Takriri, s.8.

¹⁰ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, *Harik Komisyonu Tahkikatı*, s.39.

¹¹ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Samsun Hükümet Konağı Odacısı Hamdi'nin İstintakı, s.1-5.

¹² BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Samsun Hükümet Konağı Odacısı Arif'in Takriri, s. 12.

¹³ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Samsun Hükümet Konağı Odacısı Ahmet Ağa'nın Takriri, s11.

¹⁴ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Muhaddem Kaimakam Alayından, Harik Komisyonuna Tahrirat (4 Ocak 1883), s.1.

¹⁵ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Harik komisyonu Tahkikatı, s.8.

istenmiştir¹⁶. Bu olayda en büyük özveriyi Samsun muhaddem kaimakamı Mehmed Reşid Bey göstermiştir¹⁷.

Hükümet konağındaki yangın önemli bir hususu gündeme getirdiği gibi, yöneticilere de bundan sonra daha titiz davranmaları gerektiğini göstermiştir. Buradaki ihmal, her yerde evrak ve kaydı kuyudatın mahzenlerde saklanmasına rağmen burada böyle bir tedbirin yerine getirilmemesidir. Bunun sonucunda çıkan yangında defter evraktan bazılarının yanması dikkat çekicidir.

Halbuki Osmanlı devlet teşkilatında evrakın muhafazasına titizlik gösterilirdi. Mesela, Hatt-ı Hümayunlar padişahlara bile emâneten verilir ve işi bittikten sonra yerine konulurdu¹⁸. Resmî evrakın işi bitsin bitmesin o güne ait olanların hiç biri açıkta bırakılmaz; akşamları mahzene konur, sabahları tekrar çıkarılarak ilgili kalemlere getirilirdi. Bu tedbirin başlıca sebebi açıkta bırakılan evrakın herhangi bir şekilde zarar görmesini önlemektir.

Hükümet Konağı yangınında böyle bir tedbirin alınmaması üzerine hemen soruşturma ile doğru haber alınabilmesi için vilayet erkânından birinin Samsun'a gönderilmesi istenmiş; ancak bu sırada Canik sancağında bulunan Vilayet Adliye Müfettişi Ömer Behcet Efendi soruşturmanın yapılmasına memur edildiği gibi Trabzon'dan gönderilecek memurun gecikebileceğinden soruşturmanın başlamasının uzayabileceği endişesiyle askeriyeden ve memleketin ileri gelenlerinden oluşacak bir komisyonun hemen teşkil edilmesi mutasarrıflığa bildirilmiştir¹⁹.

Bunun üzerine askeri mahkemeye ait işleri yürütmek üzere Sinop'tan Samsun'a gelen Sinop Kumandanı Mirliya Hacı Hakkı Paşa yangını tetkik etmek üzere komisyon başkanlığını kabul edip²⁰ kaimakam, binbaşı, vilâyetten gelen memur ile altı tane azanın katılımı ile yangını soruşturma komisyonu kurmuştur²¹. Komisyondan, odacılardan başlayarak en büyük memurlara kadar sorgulamayı yapıp sonucunun sadarete bildirilmesi istenmiştir.

Komisyon bu emir üzerine çalışmalarına hükümette görevli üç odacıdan başlayarak, askeri ümeradan Canik Zaptiye Taburu Komutanı ve hükümette görevli

¹⁶ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Harik Komisyonu Tahkikatı, s.15.

¹⁷ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Sinop Kumandanı Mirliya İmzalı Tahrirat (15 Ocak 1883), s.1.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kataloqları Rehberi, Ankara, 1995, s.VIII.

¹⁹ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Trabzon Valisinden Yıldız Başkâtibine Tahrirat (19 Ocak 1883), s. 1.

²⁰ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Sinop Kumandanı Mirliya İmzalı Tahrirat, s.1.

²¹ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Harik Komisyonu Tahrirâtı, s.39.

askerlerinden, Samsun kalesi topçu komutanı ve hükümetteki bütün dairelerin amirlerinden Samsun tabur ağasına kadar toplam otuz iki kişi sorgulanmıştır²². Dokuz gün süren araştırmaları sonucunda çalışmalarını mutasarrıflığa teslim etmiştir. Memuren Samsun'a gönderilen Mektubi Fehmi Efendi de bu çalışmalara yardımcı olup Trabzon'a geri dönüşünde soruşturmanın evrakını ilişiginde Samsun Mukaddem Alayı Kaimakamı'nın yangın komisyonuna yazdığı 4 Ocak 1883 tarihli ve yangın komisyonu reisi Mirliya imzalı Samsun Mukaddem Alayı Kaimakamı Mehmed Efendi'ye yazdığı tahriratlar ile birlikte vilâyete takdim etmiştir²³.

Yangını görenler ifadelerinde yangının meclis idare odasıyla onun altındaki muhasebe odasından başladığını; ama öncelikle meclis idare odası muhasebe kaleminin üzerinde bulunmasından yangının muhasebe kaleminden başlamış olduğunu belirtmişlerdir²⁴. Gene vilâyetten memur olarak yangın soruşturması için Samsun'a gönderilen Mektubî Efendi'nin de yer aldığı soruşturma komisyonu yangının kasıtlı çıkarıldığına dair bir delil bulamamıştır²⁵. Aksine dikkatsizlik ve tedbirsizlik sonucu kazaen çıktığı belirtilmiştir. Hükümet konağının korunmasının yetersiz olup seksen yaşında bir ihtiyar odacı ile biri on dokuz diğeri on beş yaşlarındaki çocuklar tarafından korunmanın yerine getirilmeye çalışılması bu düşünceyi kuvvetlendirmiştir. Aynı zamanda evrakın ve kaydı kuyudatın korunmasının da yetersiz olduğu komisyon tarafından belirlenmiştir.

Önemli evrakın önceleri muhasebe kaleminden bir sandıkla akşamları hükümet konağının bitişiğinde bulunan hapisanedeki mahkumlar tarafından hükümetin avlusundaki mahzene götürülüp sabahları sandıkla tekrar getirilmesi usulü terk edilmiştir. Daha sonra evrakın mahzene nakli için mahkum verilmediği gerekçesi ile sandık mahzende bırakılıp akşamları önemli evrak ve malzeme götürülüp sabahları getirilmeye başlanmış²⁶, sonucunda da esası gelir ve gider defterleri içinde bulunan devletin önemli evrak ve kuyudatının Muhasebe Meclis İdare Kalemi'nde bırakılarak yanmasına sebebiyet verilmiştir²⁷.

Devletin en mühim evrak ve kuyudatının böyle bir kazada korunamamasının, bile bile gözetilmeden mahzene nakledilmeyerek hükümet

²² BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Harik Komisyonu Tahkikatı, s.1-39.

²³ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Trabzon Vilâyeti'nden Yıldız Başkâtibine Tahrirat (19 Ocak 1883), s.1

²⁴ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Trabzon Vilâyetine Gönderilen Tahrirat (25 Ocak 1883), s.1

²⁵ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Trabzon Vilâyetinden Yıldız Başkâtibine Tahrirat (19 Ocak 1883),s 1.

²⁶ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Harik Komisyonu Tahkikatı, s.2.

²⁷ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Harik Komisyonu Tahkikatı, s.43.

konağında bekletilmesi sonunda meclis kaleminden hiç bir şeyin kurtarılmadığı, meclis idaresinden ise bir torba müsvedde çıkarıldığı beyan olunmuştur²⁸. Mahkeme dairesinde ise yapılan soruşturma üzerine hukuk ve ceza kısımlarıyla savcı muaviniğine mukavelât memurluğu ile icra memurluğunda defter ve evraktan zayıt olmadığı tespit edilmiş; ancak istintak dairesinde bir hırsızlık olayı ile ilgili soruşturma evrakının kaybolduğu belirlenmiştir²⁹.

Evrak ve kuyudat-ı mühimmenin saklanamaması gibi mahzenin anahtarının saklanmasına da önem verilmeyerek olur olmaz kişilerin elinde bırakıldığı; hatta bazen çay ocağında asılı bulunması dikkati çeken önemli bir tedbirsizlik olmuştur³⁰. Bu gibi tedbirsizlikler de hükümet konağının yangına karşı korumasız olduğunu ve çıkacak yangınların önemli zayiata neden olabileceğini göstermiştir.

Yangının söndürülmesinden sonra Samsun Tabur Ağası Süleyman Ağa nöbetçi zaptiye çavuşuyla, odacı Ahmet Ağa'nın "Yangın neden çıktı?" diyerek ifadelerini alıp gerekli tahkikatı yaptığını zaptiye dairesine gelen mutasarrıf Paşa'ya da bu soruşturmayı gösterdikten sonra olayı telgrafla Trabzon'daki alay beyliğine haber verdiğini bildirmiştir³¹.

Yangın komisyonu tarafından, hükümet konağı yangını soruşturmasının tamamlanarak sadarete sunulmak üzere vilâyete gönderildiği, yangının çıkmasındaki tedbirsizlik ve ihmalkârlıklardan dolayı da Canik Mutasarrıfı ile Amasya Mutasarrıfının becayışlerinin tezkere ile sadarete arz olunduğu belirtilmiştir³².

Devletin merkez dairelerinde belgelerin saklanması ve korunmasında gösterilen titizlik ve arşivcilik anlayışı taşrada görevli eyalet, beylerbeyi ve kadırlardan da istenmiştir. Taşra teşkilatı görevlilerine karar ve işlemleri defterlere kaydetmeleri emredilmiş olmasına rağmen hükümet konağı yangınında bu hassasiyetin gösterilmediği ve sonuçta toplum hayatı için temel dayanak olan ve dönemin idari, siyasi, hukuki, askeri, ekonomik ve çeşitli sosyal özelliklerini ortaya çıkaran evrak ve kuyudatın zayiata uğramasıyla karşılaşmıştır.

²⁸ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Trabzon Vilâyetine Gönderilen Tahrirat (25 Ocak 1883), s.1.

²⁹ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Trabzon Adliye Müfettişliğine Gönderilen Mazbata (18 Ocak 1883), s.1

³⁰ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Trabzon Vilâyetinden Yıldız Başkâtipliğine Yazılan Tahrirat (19 Ocak 1883), s.1

³¹ BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Harik Komisyonu Thkikatı, s. 15.

³² BOA, YA-HUS, Nr: 176/91, Edhem İmzalı Sadarete Yazılan Tahrirat (2 Şubat 1883), s. 1.

Halbuki geçmiş ile bugün ve gelecek arasında sağlam köprüler kurulması; siyaset, ekonomi, toplum hayatı ve kültür alanında yaşanan tecrübelerin gelecek nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılması ancak orjinal belgelerin değerlendirilmesi, ilmi çevrelerin istifadesine sunulması, kısacası bu güne kazandırılması ile sağlanabilmektedir. Bu da milletlerin hayatında çok büyük önem taşımaktadır. Her millet bir tarihi mirasın sahibidir. Bu tarihi mirasın çok önemli bir bölümünü de maddi ve manevi kültür varlıkları teşkil etmektedir. Toplumların geçmişlerinden haberdar olabilmeleri, geleceklerini sağlam temellere oturtarak daha medeni ve daha müreffeh bir yapıya ulaşabilmelerinde bu kültür varlıklarının büyük rolü ve yeri vardır. Sahip olunan bu kültür varlıklarının nesillere intikali ise bunların korunması ve değerlendirilmesiyle mümkün olabilmektedir.

Bu itibarla maddi ve manevi kültür unsurlarının oluşturduğu arşivler bir ülkenin tapu senedi, bir milletin hürriyet varakası, bir nevi hatıratı, onun bütün varlığı, hakları ve özellikleriyle onun geçmişinden bu güne; bu gününden yarınlarına bağlayan dayanağıdır. Titizlikle korunmalı ve muhafaza edilmelidir.

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

02

01

01

**MİLLÎ MÜCADELE'DE VE CUMHURİYET'İN
İLK YILLARINDA SAMSUN'DA
BASIN HAYATI ve CEMİYETLER***

Arş.Gör. Bünyamin KOCAOĞLU**

A-Basın Hayatı

Millî Mücadele'de ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Samsun'da çok sayıda gazete yayınlanmakta olup, bunlardan tespit edilebilenler hakkında muhtasar bilgiler aşağıya çıkarılmıştır.

Ahâli Gazetesi : 1333 (1917) senesinde yayın hayatına başlayan Ahâli, haftada bir defa Perşembe günleri neşrolunmaktaydı. Vatan Matbaası'nda 400-500 adet olarak basılan Ahâli Gazetesi'nin sahibi ve müdürü İsmail Cenâni Bey'dir¹. Siyasi mahiyette olan bu gazete, Karadeniz'de faaliyet gösteren Pontus çetelerine karşı millî birlik ve beraberliği sağlamak ve millî direnişi desteklemek gayesine yönelik yazılar yayımlayarak mücadele vermiştir². Ahâli gazetesi, yayın hayatına sahibi İsmail Cenâni Oral'ın vefat ettiği 1944 yılına kadar fasilalarla 26 yıl devam etmiştir. Ayrıca Millî Mücadele'nin son yıllarında "*Ahâli Mecmuâ-ı Edebiyesi*" adı altında ilaveler çıkarmıştır. Millî Mücadele döneminin önemli gazetelerinden olan Ahâli'nin başyazarlığını Muâllim Kemal Emin ile birlikte Avukat Mehmet Aziz Bey'ler yapmıştır³.

* Bu makale *Akademik Açık Dergisi*'nin 2. sayısında yayınlanmıştır.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ 1926-1927 Tarihli T.C. Devlet Salnâmesi, İstanbul 1927, s.783-784. Gazetenin çıkış tarihi 1927-1928 Tarihli T.C. Salnâmesinde 2 Teşrin-i Evvel 1334 olarak verilmiştir.

² Zekai Güner- Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyannâmeleri Ve Basını*, Ankara 1990, s.314.

³ Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, İstanbul ?, s.250.

Piyasa Gazetesi : 1335 (1919) Mayıs'ında yayın hayatına başlamıştır. Haftada bir defa ve 500 adet olarak basılan bu gazetenin imtiyaz sahibi ve başyazarı Hayrettin Nağı Bey'dir. Müdürü Saâdeddin Bey olan Piyasa Gazetesi'nin daimi yazarı Mustafa Adil Pasin'dir⁴. 1919'dan 1926'ya kadar toplam 333 sayısı çıkmış olan Piyasa gazetesi ticarî ve iktisâdî mahiyette bir gazetedir⁵.

Aks-ı Sedâ Gazetesi : Millî Mücadele günlerinde Samsun'da çıkan gazetelerden birisi de Aks-i Sedâ'dır. Kuruluşu II. Meşrutîyet'in (1908) ilanına kadar varan Aks-ı Sedâ gazetesi'nin imtiyaz sahibi Avnizâde Cemil, başyazarı İbnü'l Hilmi İsmail Hakkı olup, mesul müdürü Dr. Sıtkı Avni'dir⁶. 1918'de Sıtkı Avni'nin vefatı üzerine kapanan Aks-ı Sedâ, 1920 yılının başlarında Sıtkı Bey'in kardeşi Şefik Avni tarafından yeniden, haftada iki gün olarak çıkarılmaya devam etmiştir⁷.

Hilâl Gazetesi : 12 Temmuz 1920'de yayın hayatına başlayan Hilâl Gazetesi Samsun'da Millî Mücadele devresi içinde çıkmış olan bir gazetedir. Gazeteyi çıkaran Emin Bey, I. B.M.M.'ye üye olarak katılınca gazeteyi Avukat Hamdi Edib Kamber'e devretmiş, ondan da 1921'de Bafra'lı Mehmet Tayyar'a geçmiştir⁸. İmtiyaz sahibi Hüseyin Kemal olan Hilâl Gazetesi siyasi, ilmi, iktisâdî mahiyette bir gazetedir⁹. 23 Nisan 1920'de T.B.M.M.'nin açılmasını müteakip aylarda Matbuât ve İstihbarât Müdüriyet-i Umumiyesi'nin çalışmaları hakkında mecliste yapılan müzâkereler sırasında Canik Mebusu Hamdi Bey bu konudaki görüşlerini belirtirken Hilâl Gazetesi'ne de değinmiş olup; Hilâl'in sadece İstanbul Hükümeti'ne ait, Millî Mücadele'ye karşı kayıtsız bir gazete olarak nitelemiştir¹⁰. Hamdi Bey'in bu görüşlerine rağmen Hilâl Gazetesi'nin Millî Mücadele karşısındaki tutumunun ancak gazetenin tam nüshalarının incelenmesinden sonra ortaya çıkacağı kanaatindeyiz.

Canik/Samsun Gazetesi: Samsun vilayeti adına aynı isimle yayınlanacağı kararlaştırılan bu gazete daha sonra Samsun adıyla neşriyatını sürdürmüştür¹¹. Canik adıyla haftada bir gün çıkarılırken daha sonraları Samsun Gazetesi adıyla

⁴ 1925-1926 Tarihli T.C. Devlet Salnâmesi, İst.1926, s.570.

⁵ Güner- Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Basını*, s.357.

⁶ Güner- Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Basını*, s.315.

⁷ Coşar, *Millî Mücadele Basını*, s.250.

⁸ Coşar, *Millî Mücadele Basını*, s.250.

⁹ Güner- Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Basını*, s.359

¹⁰ Hilâl gazetesi hakkında geçen konuşmalar için bakınız, *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.IV, Ankara 1981, s.392.

¹¹ 1927-1928 Tarihli T.C. Devlet Salnâmesi, Matbaâ-ı Müdüriyet-i Umumiye 1928, s.807.

pazar ve salı olmak üzere haftada iki defa çıkarılmaya başlanmıştır¹². Canik Gazetesi'nin ilk defa hangi tarihte çıktığı tespit edilememiştir.

Samsun Ticaret Gazetesi : Samsun Ticaret Odası tarafından çıkarılan bu gazete ticarî, iktisadî, içtimâî mahiyettedir. Samsun Ticaret gazetesinin sahibi ve mesul müdürü Mustafa Adil Bey olup¹³ bu kişi aynı zamanda Samsun'da Müdafaâ-yı Hukuk Cemiyeti'nin kurucu azalarındandır¹⁴.

Haber Gazetesi : 1923'te yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin imtiyaz sahipleri Muslizâde Emin Refik ve Aziz Sâmî Beyler'dir. Yazı İşleri Müdürü Münir Hamdi Bey olan Haber gazetesi, 1000-1500 adet olarak basılmıştır¹⁵. Haber Gazetesi'nin idarehânesi ve aynı zamanda basım yeri Mecidiye Caddesi'nde Şems Matbaası olup, haftada bir defa neşr olunmuştur. Nüshası 100 para olan Haber gazetesi, kendi deyimiyle, halkın istifadesine çalışan ve her şeyden bahseden bir Türk gazetesidir. Haber gazetesinin mahiyeti hakkındaki bilgileri gazetenin ilk sayısında, "*Mesleğimiz hakkında birkaç söz*" başlığı altındaki yazıda bulmaktayız. Haber'in büyük bir ümit, sarsılmaz bir azimle yayın hayatına atıldığını belirterek başlayan bu yazıda şöyle denilmektedir. "*Siyasetten ve şahsî ihtiraslardan tamamen âzâde kalan gazetemiz, şimdilik haftada bir kere çıkacak ve Samsun halkının bilhassa reklâm ihtiyacını temin edeceği gibi tebeddül etmeyecek sütunları altında ticârî, sinâî, içtimâî ve hatta edebî yazılarla da halkın teveccühünü kazanmaya çalışacaktır.*"¹⁶

Tenvîr-i Efkâr : Bafra kazasında çıkan bu gazete haftada bir defa yayınlanmıştır. 5 Nisan 1923'te yayın hayatına başlayan Tenvîr-i Efkâr'ın imtiyaz sahibi ve müdürü olan Burhaneddin Şinâsi aynı zamanda gazetenin başyazarlığı görevini de yürütmekteydi¹⁷. Yazarlarından birisi de Hasan Fehmi olan Tenvîr-i Efkâr'ın idarehanesi Hükümet Konağı karşısındaydı. Tenvîr-i Efkâr kendisini halkın aydınlanmasına adanmış, ilmî, ebedî, siyasî mahiyette bir gazetedir¹⁸.

Bafra Gazetesi : Bafra'da çıkan gazetelerden bir diğeri de Bafra gazetesidir. 1925'te yayın hayatına başlayan Bafra Gazetesi haftada bir defa

¹² 1926-1927 Tarihli T.C. Devlet Salnâmesi, s.783-784. Ayrıca Haber gazetesinin 7 Ağustos 1339 (1923) günkü sayısında pek yakında vilayetin resmî bir gazetesi olmak üzere bir gazete tesis edileceği bildirilmekte olup bu gazete Samsun gazetesidir. (*Haber gazetesi*, 7 Ağustos 1339, n.42)

¹³ 1927-1928 Tarihli T.C. Devlet Salnâmesi, s.807.

¹⁴ Hasan Umur- Adil Pasin, *Samsun'da Müdafaâ- Hukuk*, Tanin Matbaası 1944, s.8.

¹⁵ 1925-1926 Tarihli T.C. Devlet Salnâmesi, s.570.

¹⁶ *Haber gazetesi*, Sene 1, 4 Teşrin-i Evvel 1339, n.1

¹⁷ 1927-1928 Tarihli Devlet Salnâmesi, s.807.

¹⁸ *Tenvir-i Efkâr Gazetesi*, 12 Haziran 1339, n.11.

Perşembe günleri çıkmaktaydı. 500 adet olarak basılan gazetenin başyazarı Mustafa Ragıp Bey'dir¹⁹.

Bunlardan başka özellikle Millî Mücadele dönemi içerisinde Samsun'da çıkan önemli gazetelerden birisi de HAYAT gazetesidir. Bu gazete Samsun Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin fikirlerini yaymak üzere cemiyet tarafından uzun süre çıkarılmıştır²⁰. GÜNEŞ, bu dönemlerde çıkan bir başka gazetedir. Çarşamba'da yayın hayatına başlayan Güneş gazetesinin sahibi Mûcib Bey'dir²¹. Şon olarak Samsun'da basın hayatı içerisinde değerlendirebileceğimiz bir başka gazete NEFİR'dir. Haziran 1339 (1923) yılında yayın hayatına başlayan Nefir mizâhî mahiyette bir gazetedir²².

Görüldüğü üzere Samsun'da, zikredilen dönemlerde oldukça canlı bir basın hayatı mevcuttur. Özellikle Millî Mücadele döneminde bir çok gazetenin yayınlandığını müşâhede etmekteyiz. Bu durum, düşman işgaline uğramış olan Anadolu'nun diğer kentlerinde olduğu gibi, Samsun'da da bu haksız işgale karşı duyulan tepkinin bir sonucudur. Özellikle Millî Mücadele'nin amaç ve kapsamının halka anlatılmasında, daha da önemlisi Millî Mücadele'nin halka mâl edilmesinde bu gazetelerin pek mühim rolü olmuştur. Gazetelerin bu gayretleri neticesinde halkın büyük çoğunluğu Millî Mücadele saflarına çekilmiştir. Böylece bir yandan Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri güçlenirken diğer yandan da Kuvâ-yı Milliye Hareketi kendine büyük bir destek bulmuştur. Ayrıca bu gazeteler işgale uğramış yerlerdeki halkın yardım çağrularına da tercüman olmuşlardır. Nitekim Maraş, Urfa ve Antep'in işgali üzerine Millî Mücadele yanlısı bu gazeteler başlattıkları yardım kampanyaları ile milletimizin yaralarını sarmaya çalışmışlardır. Millî Mücadele'nin en önemli dinamik unsurlarından olan bu gazetelerimiz Cumhuriyet'in ilanından sonra da bu önemli vazifelerini sürdürerek Türk milletinin refahı ve kalkınması yönünde önemli gayret sarf etmişlerdir.

B-Cemiyetler :

Cemiyet, değişik kişilerin, şahsî kazanç elde etme kaygısından uzak olarak, sadece tek bir hedef doğrultusunda bir araya gelmek suretiyle oluşturdukları sosyal bir kuruluştur²³. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına paralel olarak Osmanlı'da cemiyet kurma çabalarının artması, devleti bu yönde kanun çıkarmaya itmisti. Nitekim Rûmî 3 Ağustos 1325 (16 Ağustos 1909)'te çıkarılan Osmanlı Cemiyetler Kanunu ile, kurulmuş ve kurulacak olan

¹⁹ 1926-1927 Tarihli T.C. Devlet Sılnâmesi, s.570.

²⁰ Geniş bilgi için bakınız, Umur- Pasin, Samsun'da Müdafaa-ı Hukuk.

²¹ Haber, 23 Şubat 1340, n.21.

²² Tenvîr-i Efkâr, 12 Haziran 1339, n.11.

²³ Cemiyetler ve Tatil-i Eşgâl Nizamnâmesi, İstanbul Matbaâ-ı Kütüphâne-i Cihan 1327, s.1.

cemiyetlerin kuruluş esasları tespit edilmişti. Buna göre kavmiyet, cinsiyet, unvanlar ve siyaset esas alınarak cemiyet kurulamayacağı, Osmanlı Devleti'ndeki hali hazırdaki hükümet şeklini tehdit edecek ve yine Osmanlı toplumunda ayrılıklara sebebiyet verecek cemiyetlerin kurulması men edilmiştir²⁴. Özellikle Millî Mücadele döneminde kurulan Müdafaâ-yı Hukuk Cemiyetleri de, bu kanuna uygun olarak kurulmuşlardı. Türk tarihinin önemli kesitlerinden olan Millî Mücadele döneminde ve Cumhuriyet'in ilanıyla başlayan yıllarda, Samsun'da canlı basın hayatına paralel olarak yoğun cemiyetleşme faaliyetlerinin de mevcut olduğu, bu dönemlere ait devlet salnâmelerinde açıkça görülmektedir.

1925-1926 tarihli T.C. Devlet Salnâmesi'ndeki kayıtlarda Samsun'daki mevcut cemiyet ve kulüpler şunlardır²⁵:

Alyıldız İdman Ocağı	Mütেকaidin Cemiyeti
Zafer-i Millî İdman Derneği	Türk Ocağı
İdman Yurdu	İhtiyât Zabıtları
Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı	Himâye-i Etfal
Türk Eczacılar Birliği	Hilâl-i Ahmer
Muallim ve Muâllimler Birliği	Tütüncülük Birliği
Tayyâre Cemiyeti	Cumhuriyet Halk Fırkası

1926-1927 tarihli T.C. Devlet Salnâmesi'ndeki kayıtlarda²⁶ ise 1925 tarihli salnâmedeki cemiyet isimlerinden farklı olarak şunlara rastlamaktayız.

Mübâdele Cemiyeti	Hilâl-i Ahzâr
Kayıkçı ve Kotracılar	Şoför İşçileri
Tütün Rehber-i Terakki	Perukâr
Avcılar Kulübü	Mûsiki Yuvası
Hekimler	Turan İdman Yurdu

Son olarak 1927-1928 tarihli T.C. Devlet Salnâmesi'nde sadece ülke çapında kurulmuş Millî cemiyetlerin Samsun'daki şubelerinin isimleri zikredilmiştir²⁷:

Cumhuriyet Halk Fırkası	Himâye-i Etfâl
Türk Ocağı	Gençlerbirliği
Hilâl-i Ahmer	Muâllimler Birliği
Tayyâre Cemiyeti	

²⁴ Daha geniş bilgi için bkz. *Cemiyetler kanunu*, 1327.

²⁵ 1925-1926 Tarihli T.C. Devlet Salnâmesi, s.507.

²⁶ 1926-1927 Tarihli T.C. Devlet Salnâmesi, s.776.

²⁷ 1927-1928 Tarihli T.C. Devlet Salnâmesi, s.805.

Samsun'da kurulmuş olan bu cemiyetler, yapıları ve kuruluş amaçları itibariyle farklı niteliktedirler. Genel olarak mahallî ve millî olmak üzere iki ana grup altında toplayabileceğimiz bu cemiyetler, gösterdikleri faaliyetler ve amaçları bakımından da farklılık arz ederler. Nitekim bu cemiyetlerden bir kısmı, aynı işi yapan kişilerin bir araya gelerek oluşturdukları birer meslek kuruluşu niteliğindedirler. Bu tür cemiyetlerin temel gayesini, aynı iş kolunda bulunan kişiler arasındaki sosyal ilişkileri geliştirmek, birlik ve beraberlik içinde hareket edebilmelerini sağlamak ve daha da önemlisi, meslek ahlâkı bilincini üyelerine kazandırmak şeklinde ifade edebiliriz. Samsun'da adına rastladığımız bu tür meslekî kuruluşlardan bir kısmı mahallî (Kayıkçı ve Kotracılar, Şoför İşçileri vb. gibi) bir kısmı da millî (Türk Eczacıları Birliği, Muâllim ve Muâllimler Birliği vb. gibi) niteliktedirler. Bunlardan başka, Samsun'da sosyal, kültürel ve sportif faaliyetlere yönelik kurulmuş olan birtakım mahallî ve millî nitelikte cemiyetlerin de çok sayıda mevcut olduğunu görmekteyiz. Türk Ocağı, Musıkî Yuvası, Yıldız İdman Ocağı ve Tayyâre Cemiyeti'ni bunlara örnek olarak verebiliriz.

Son olarak bir de toplumdaki sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı temin etmek, toplumun ihtiyaç duyan kesimlerine yardımcı elini uzatmak, onların yaralarını sarmak gayelerine yönelik kurulmuş birtakım hayır cemiyetlerinin de bu dönemlerde mevcut olduğunu görmekteyiz. Hilâl-i Ahmer, Hilâl-i Ahzâr, Himâye-i Etfâl gibi millî nitelikteki bu cemiyetler özellikle Millî döneminde çok önemli vazifeleri yerine getirmek sûretiyle dâima Türk milletinin yanında olmuşlardır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA KARADENİZ ve DOĞU-ANADOLU'DA CEREYAN EDEN GÖÇLER*

Doç.Dr.Nedim İPEK

GİRİŞ

Göç kişilerin yerleşmek amacıyla bir iskân ünitesinden diğerine giderek meydana getirdikleri yer değiştirme hareketidir. Ortaya çıkış sebepleri, cereyan ettiği mekân, katılan insan sayısına istinaden çeşitli tasniflere tâbi tutulabilir.

Göçler, genellikle *iç göç* ve *dış göç* diye ikiye ayrılır. İç göç, bir ülkenin kendi sınırları içerisinde yapılan göçlerdir. Dış göç ise, uzun süre kalmak, çalışmak ya da yerleşmek amacıyla bir ülke sınırlarını her iki yönde aşarak gerçekleşen nüfus hareketleridir. Bu tür göçler ikiye ayrılır: Bir ülkeden başka bir ülkeye yönelik göç hareketine, nüfus kaybına uğrayan devlet açısından *dışa göç*, göçmenin yerleştiği ülke açısından *içe göç* denir.

Göç hareketini, katılanların sayısını dikkate alarak *münferit göçler* veya *kitle göçleri* diye bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Birkaç kişilik küçük grupların ayrı ayrı sebeplere istinaden yaptıkları göçlere *münferit göç* denir. Savaş, ihtilâl, isyan ve tabii afetleri müteakiben kişilerin kitleler halinde yer değiştirmesine ise *kitle göçü* adı verilir.

Göçe karar verenin kimliğini göz önünde tutarak yeni bir tasnif yapmak da mümkündür. Eğer kişi veya grup, herhangi bir kişi ve kurumun zorlaması olmaksızın kendi rızasıyla daha iyi yaşam koşullarına kavuşmak amacıyla göç etmeye karar vermişse, meydana gelen bu göçlere *serbest göçler*; kişinin meskûn olduğu bölgede yaşayabilmesi için gerekli asgarî şartların ortadan kalkması halinde yapılan göçlere *mecburî göçler* denir.

Yurdunu terk ederek başka bir ülkeye giden kişiye genel olarak göçmen denir. Bununla birlikte göçmenleri, göç sebeplerine göre bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Yapılış amaçlarına göre göçmenleri: *Sürgünler, Andlaşmalara tâbi göçmenler, Milletlerarası göçmenler, Tahliye olunanlar, Millî göçmenler, Mülteciler, Siyasî mülteciler, Geri gelenler, Yurtsuzlar, Devletsizler* ve diğer terimlerle tanımlamak mümkündür¹.

Osmanlı bürokratları ise, göçmen tabiri yerine *muhacir* ve *mülteci* deyimlerini kullanmışlardır. O halde, Osmanlı'ya göre muhacir ve mülteci ne demektir? Doksanüç göçmenleri için her iki kelime de kullanılmıştır. 1911 tarihli

* Bu makale 19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler (16-20 Mayıs 1994), adlı eserde yayımlanan metnin gözden geçirilmiş halidir.

¹- Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1966, s. 11.

İskân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi' nde göçmenler iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi, tâbi oldukları devletin izniyle göç edenler ki, bunlara *muhacir* denilmiştir. İkincisi Türk topraklarına iltica edip Osmanlı tâbiyetine dahil olmayı talep edenlerdir. Bunlara ise *mülteci* adı verilmiştir².

I. Dünya Savaşı esnasında bu iki kavram birbirinden farklı anlamlarda kullanılmıştır. Buna göre *mülteci*, savaş hali sebebiyle düşman işgaline uğrayan Türk topraklarından dahile, yani sınırın gerisine iltica eden ahaldir. Andlaşma ile bir diğer devlete terk edilmiş topraklardan gelenlere ise muhacir denmiştir³. Bir arşiv belgesi bu konuya daha iyi ışık tutmaktadır. Buna göre: muhacir, aslı memleketini terk ederek Osmanlı tâbiyetini kabul etmek şartıyla Türk topraklarına yerleşen ve geri dönmeyeceğine dair kendisinden taahhüt senedi alınan kişidir. İskân edilmek üzere Almanya'dan getirilen Müslüman esirlere ise *Üserâ-yı muhacir* adı verilmiştir⁴. Mülteci ise, memleketi istilâ olmasından dolayı Osmanlı dahiline ilticaya mecbur kalan, ancak bu yerlerin geri alınması halinde yurduna dönmek temayülünde bulunan kişidir. Mülteciler de kendi içinde iki gruba ayrılmaktadır: Birincisi, istilâya maruz kalan Osmanlı topraklarından daha iç kesimlere iltica edenlerdir. İkincisi ise toprakları işgal edilen bir devletin vatandaşlarından Türk topraklarına iltica edenlerdir⁵.

Cumhuriyet döneminde bu terimler biraz daha farklı algılanmıştır. 1934 tarihli *İskân Kanunu'*na göre, Türkiye'de yerleşmek fikriyle dışarıdan ferdi veya gruplar halinde gelmek isteyen Türk soyundan meskûn veya göçebe fertler, aşiretler ve Türk kültürüne bağlı meskûn kişilere muhacir; Türkiye'de yerleşmek amacıyla olmayıp bir zaruretten dolayı geçici bir süre oturmak üzere sığınanlara mülteci denmektedir. Mülteciler Türkiye'de yerleşmek isterler ve bunu yazılı olarak buldukları yerin mülkî amirine bildirirler ise muhacir vasfı kazanmaktadırlar⁶.

² Ahmed Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995, s.110.

³ *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s. 206-208.

⁴ Dahiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi, *Menâkık-ı Harbiyyeden Vürûd eden Mültecilerin Sevk, İskân, İâşe ve İkdârlarını Mübeyyin Talimatnâme (Mülteci Talimatnâmesi)*, İstanbul 1332, s.1.

⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA)*, Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmiyye (DH-İUM), Nr. 14/38; Osmanlı Devleti her iki gruba da eşit muamele yapmıştır. Örneğin, I. Dünya Savaşı esnasında İran mültecilerine Türk mültecileri gibi muamele yapılacağına dair vesikalarda ibareler vardır. *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH-ŞFR)*, Nr. 64/79: Dahiliye Nezareti'nden Diyarbekir Vilayeti'ne şifre tel (7 Mayıs 1332).

⁶ *Düstur*, XV/1, İstanbul 1934, s. 1156-1157.

Göç, alınması zor bir karardır. O halde, Anadolu'ya gelen göçmenleri böyle bir karar almaya zorlayan sebepler nelerdi? Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinin sebeplerini Batılıların Osmanlıya karşı izledikleri *Şark siyasetinde* aramak gerekir.

Bilindiği üzere, XIX. yüzyılda Batılı diplomatlarca siyasî bir terim olarak kullanılmaya başlanan Şark meselesi, 1071'den itibaren Türkler'in batıya doğru ilerlemesi ile başlar. Bu meseleyi iki safhada incelemek mümkündür. I . safhada (1071-1683) Türkler batıya doğru ilerlemektedir. Bu dönemde Avrupa'nın hedefi Türk ilerleyişini durdurmaktır. Batı bu hedefine, Türkler'in Viyana önlerinden dönmesi (1683) ve Karlofça Andlaşması'nın imza edilmesiyle (1699) vardı. Bu tarihten sonra ikinci safha başlar. Bu dönemde Batının asıl hedefi Türkler'i Avrupa ve Anadolu'dan uzaklaştırmaktır. Nitekim, 1683-1923 tarihleri arasında safha safha bu hedefe yaklaşıldı. Hedef özellikle Balkan yarımadasını ve Anadolu'yu Türk hakimiyetinden çıkarmak ve daha uzun vadede aynı bölgede bulunan Müslüman ve Türkler'e hayat hakkı tanımamak, onları en azından yaşadıkları yerlerden koparıp uzaklaştırmaktır. O kadar ki, Türkler'in yaşadıkları yerlerden uzaklaştırılması adeta Hıristiyanlığın resmî ideolojisi haline aldı. Türkiye'ye yönelik göç hareketleri bu gibi devletlerin istilâ emellerinden doğan savaşlarla başladı.

Göç meselesinin başlangıcı, Türk askerinin Viyana'dan geri dönüşüne tesadüf eder. O vakitten günümüze kadar bu mesele devam ettiğinden Türk toplumu kadar hiçbir millet göç sorunuyla karşı karşıya kalmadı. 1683'den sonra Türk ordusunun çekildiği sahada yaşayan Müslüman Türk ahali ocaklarını ve yurtlarını terk etmek zorunda kaldı. Oysa diğer devletlerin orduları geri çekilirken, ahalisi meskûn oldukları yerlerde kalmış, göç etmeye ihtiyaç duymamıştı.

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Türk hakimiyetinden çıkan topraklarda yaşayan Müslümanlar Tuna nehrinin güneyine iltica ettiler⁷. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Kazan, Güney-Volga, Kuzey Kafkasya ve Don havalisinde yaşayan Türk, Tatar ve Moğollar geniş bir tehçire tâbi tutulurken Kazan-Azak arasında meskûn bulunan Türkler'den pek çoğu Osmanlı topraklarına göç etti. 1768-1774 ve 1787-1792 savaşları akabinde savaş alanında bulunan ahali kitleler halinde Türkiye'ye göç etmeye başladı. XIX. yüzyılın başına kadar bu bölgeden gelen göçmen sayısı üç yüz ile beş yüz bin arasında değişmektedir⁸. Balkan topluluklarının Osmanlı'ya karşı isyanları ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı müteakip işgal edilen sahalarda meskûn Müslüman ahali kitleler halinde İstanbul'a iltica etmek zorunda kaldı. Kırım Savaşı (1853-1856) sonunda doğuda serbest kalan Rusya 1859'da Şeyh Şamil'in direncini de kırınca, Kafkas toplulukları kitleler halinde Osmanlı topraklarına göç ettiler. Kafkas mültecilerinin sayısı altı yüz bin

⁷- Alexandre Popovic, *L'Islam Balkanique*, Berlin 1986, s. 259.

⁸- Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1896)*, Ankara 1994, s. 2.

ile bir milyon arasında değişmektedir⁹. Türk göç tarihinin en önemli halkalarından birini oluşturan Doksanüç Harbi ve akabinde bir milyonu aşkın mülteci başta İstanbul olmak üzere Anadolu'ya sığındı¹⁰. Balkan Savaşı sonunda, Osmanlı hakimiyetinden çıkan yerlerdeki Türkler'in hemen hemen tamamı göç etti¹¹. Öte yandan, 1897 Türk-Yunan Savaşı, Oniki Ada'nın İtalya'nın denetimine geçmesi üzerine Batı Anadolu burılardan da önemli miktarda göçmen kabul etmek zorunda kaldı. 1908-1918 tarihleri arasında gelen göçmenlerin sayısı ise resmî istatistiklere nazaran 450.000 kişidir¹². Özet olarak anlatmaya çalıştığımız bu göçler, Türk göçlerinin batıdan doğuya doğru yapıldığı izlenimini vermektedir. Halbuki, I. Dünya Savaşı'nda Doğu boşalıyordu. O halde bu dönemde Anadolu hem batıdan ve hem de doğudan tehlike altındaydı¹³.

Netice itibarıyla, Avrupa, I. Dünya Savaşı arafesinde hedeflerinden birine daha ulaşıyordu. İzlenen politika sonucu Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'daki Türk hakimiyetine son verilirken Türk nüfusu ise katliam ve göç yöntemleriyle hayli azaltıldı. Böyle bir ortamda Anadolu'nun Türk hakimiyetinden çıkarılması ve Türk milletinin yurdundan uzaklaştırılması mümkün olabilecekti. İşte I. Dünya Savaşı Batılı devletlere bu fırsatı verecektir.

I. Dünya Savaşı esnasında, İtilâf Devletleri Çanakkale Boğazı'nı ele geçirememişlerdi. Oysa, Rusya, Boğazları kendine kapayan Osmanlı Devleti ile savaşı bir an önce bitirmek istiyordu. Nitekim, Ermeniler'in yardımlarıyla 20 Mayıs 1915 tarihinde Van'ı işgal eden Ruslar, *Türk katili* Aram Manukyan'ı geçici vali tayin ettiler. Daha sonra, Osmanlı-Rus mücadelesine sahne olan Van ve havalisinde pek çok Türk katledildi¹⁴. İşgal öncesi Van valisi Cevdet Bey, Dahiliye Nezareti'ne çektiği 24 Nisan 1915 tarihli telgrafta, Ermeni saldırılarına karşı korunamayan ahalinin batıdaki vilâyetlere gönderilmesini teklif ediyordu. İstanbul'un cevabı beklenilmeksizin kaleye sığınmış olan şehir halkı göç ettirildi¹⁵.

9- Bu göçler hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997; Süleyman Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)*, (Basılmamış doktora tezi), Samsun 1993; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991.

10- Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, *Aynı eser*.

11- Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Aynı eser*.

12- *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1991, s. 215.

13- Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1987, s.90.

14- Enver Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)" *Yakınçağ Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1990, s.22.

15- Azmi Süslü, "Van-Zeve'deki Türk Katliâmı," *Yakınçağ Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1990, s. 31.

Ruslar Erzurum'a doğru ilerleyince şehir tahliye edildi. 16 Şubat 1916'da Erzurum'u işgal eden Ruslar, Ermeni taburlarını şehre soktular. Henüz şehri terk etmemiş olan ve Ermeni saldırılarından korkan halk evlerini barklarını bırakarak aç ve perişan bir halde batı istikametine doğru kaçmaya başladı. Kalanların bir kısmı Rus ve Ermeni ajanlarının ihbarları üzerine idam edildi¹⁶. Bu arada Ruslar Trabzon'u ele geçirecek Türk ordusunun ikmal yolunu kesmeyi plânladılar. Başarılı olurlarsa bir ikmâl limanına kavuşmuş olacaktı¹⁷. Zaten Ruslar, Mart 1916'da Türk topraklarını paylaşmak hususunda yapılan gizli andlaşmalar çerçevesinde imzaladıkları *Petrograd Protokolü*'yle Erzurum, Van ve Bitlis dışında Trabzon'a kadar Doğu Karadeniz sahillerini kendi payları olarak müttefiklerine kabul ettirmişlerdi¹⁸.

Ruslar bu sebeplerden dolayı Trabzon istikametine harekete geçtiler. İşgal tehlikesine karşı şehir tahliye edildi. 18 Nisan 1916'da şehir işgal edildi¹⁹. İleriki tarihlerde Bayburt ve Gümüşhane'yi de alan Ruslar 25 Temmuz'da Erzincan'a girdiler²⁰. Erzincan işgal edilince, askerî lüzum üzerine tahliye edilen Refahiye ve Kemah sakinleri daha iç bölgelere çekildiler²¹.

Netice itibarıyla, Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane ve Erzincan havalisi işgal sahası oldu. Ruslar, *Ermenistan* adını verdikleri bu yerlere Ermeniler'in dönüşlerine izin vermediler ve bölgeye Rus muhacirlerini iskân etme projesini tatbik etmeye başladılar. İlk etapta, Rus Kazakları yerleştirilmeye çalışıldı²². Böylece Rusya, Kazak hattı oluşturmak suretiyle, Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi bu bölgeyi de bir Rus ili haline dönüştürmeyi amaçlamaktaydı²³. Bu arada Çar orduları Şark vilâyetlerini işgal ettikten sonra Ermeni çeteleri bir milyonu aşkın Müslümanı katletti. Bu katliamdan kurtulmayı başarabilen Türk ahali ise ırz, namus ve can güvenliğini temin maksadıyla iç bölgelere iltica etti.

16- Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kital II- Ermeni Mezalimi*, İstanbul 1992, s.50-51.

17- Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s. 4-5.

18- Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1985, s.399.

19- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 7.

20- *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XII, İstanbul 1989, s.181.

21- BA, DH-ŞFR, Nr. 86/244: Erzincan Mutasarrıflığı'na Şifre Tel (24 Nisan 1334).

22- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, Ankara 1983, s.31-34.

23- 1916 yılı başlarında Rus ordusu Erzurum'u işgal ettiği zaman Rus başkumandanlık emrinde şu ifadeler yer almaktaydı: "Ermeniler, Erzurum'a yerleşmek hakkına sahip değildirler..." Rus siyaseti ile ilgili olarak Boryan da şu açık ifadeyi kullanmıştır: "Ermenistan'ın Rusya için önemi olduğu ortadadır. Rus menfaati, bağımsız Ermenistan kurulmasında değil, orayı Ruslar'a kanalize etmekte, bir Rus Kazakistan'ı kurulmasındaydı..." Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s.68-69.

I- GÖÇ HAREKETLERİ

A- Geçici İskân Bölgeleri

İltica hareketi 1915 baharında başladı. Mülteciler kısa bir süre içerisinde Giresun, Samsun, Sivas, Mamuretül-Aziz, Diyarbakır ve Musul gibi darülharekâta yakın olan şehir ve kasabalarda biriktiler. Mültecilerin dar bir sahada yığılmış bir şekilde bulunmalarından dolayı meydana gelebilecek olan hastalıklardan korunmaları, iâşe kaynakları ve sağlık şartları açısından iskâna elverişli mahallere sevk edilmeleri kararlaştırıldı. Harp sahasından iltica eden mülteciler, Ruslar'ın geri püskürtülmesi durumunda yurtlarına iade olunacaklardı. Bu nedenle, mültecilerin cephenin hemen gerisine, bütün imkânlar seferber edilerek geçici olarak yerleştirilmeleri plânlandı²⁴. Mülteciler öncelikle aşağıdaki vilâyet ve sancaklara yerleştirileceklerdi²⁵.

VİLAYET	SANCAK	VİLAYET	SANCAK
Adana	Merkez Mersin Cebel-i Bereket Kozan	Musul	Merkez Kerkük Süleymaniye
Diyarbakır	Merkez Mardin Siverek Ergani Madeni	Sivas	Merkez Karahisar-i Şarkî
Halep	Merkez Ayıntab	Van	Hakkari Sancağı (batı ve güneyi)
Mamuretülaziz	Merkez Malatya	Müstakil Sancak	Canik Maraş Urfa Zor

Bu bölgelerdeki iskâna elverişli yerlerin yeterli olmaması halinde geçici olarak yerleştirilemeyenler daha iç bölgelere sevk edileceklerdi. Sivas'ta birikenler dört gruba ayrılacaklardı: Birinci grup, Tokat-Amasya üzerinden Çorum ve Canik'e; ikinci grup, Yenihan-Akdağ üzerinden Yozgat ve Ankara'ya; üçüncü grup, Şarkışla, Kayseri, Hacın, Sis ve Adana havalisine; dördüncü grup ise, Aziziye, Sarız, Elbistan ve Maraş havalisine sevk edileceklerdi. Mamuretül-Aziz'de

24. Mülteci Talimatnamesi, s.2, Md. 3.

25. Mülteci Talimatnamesi, s.1, Md. 2.

birikenler ise üç ayrı yöne sevk edileceklerdi: Birinci yol, Malatya-Sivas-Tokat hattı; ikinci yol, Malatya-Darende-Aziziye-Kayseri hattı; üçüncü yol ise Mamuretül-Aziz-Ergani-Diyarbakir hattıdır. Musul'dakiler ise, Nusaybin-Resülayn-Urfa-Halep-Adana güzergahını kullanacaklardı²⁶.

Yukarıdaki izahattan anlaşılacağı üzere Ordu-Halep hattının batısında bulunan Orta-Anadolu bölgesi mülteciler için ikinci derecede iskân bölgesi olarak tespit edildi. İkinci derecede belirlenen iskân bölgeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

VİLAYET	SANCAK	VİLAYET	SANCAK
Ankara	Merkez (Haymana hariç) Çorum Kırşehir (Mecidiye hariç) Yozgat	Sivas	Amasya Tokat
Konya	Merkez Burdur Hamidabad	Müstakil sancak	İçel Karahisar-ı Sahip Kayseri Niğde Teke

Belirli merkezlerde biriken mülteciler, tespit edilen bölgeler ile güzergahı haricinde hiçbir tarafa sevk edilmeyeceklerdi²⁷. Bununla birlikte, savaş alanlarından gelen zabıt, memur ve asker aileleri istedikleri yerlere gidebileceklerdi²⁸. Aynı aşirete mensup olanlar ise, müteferrik iskân siyaseti gereği muhtelif yerleşim birimlerine sevk edileceklerdi. Özellikle, aşiret reisi, şeyh, molla ve aşiretin sair nüfuzlu şahsiyetleri bir daha aşiretiyle ilişki kuramayacak bir şekilde birbirinden uzak yerlere sevk edileceklerdi. Bu gibiler kolay bir şekilde kontrol altında tutulabilmek için tercihan şehir ve kasabalara yerleştirileceklerdi²⁹.

Mülteci kabilelerinin muntazaman sevk, iâşe ve muhafazası mülki memurlar ile zabıta kuvvetlerine aitti. Bu nedenle, mülteci kabilelerine büyüklüklerine göre muhafız ve sevk memuru verilecekti. Sevk memurlarına, mülteci kabilelerinin nüfusunu ve iskân mahallini beyan eden bir liste verilecekti. Sevk memurları yolculuk esnasında meydana gelecek ölüm ve kayıpların miktarı ve sebebiyetini bu listelere not edeceklerdi³⁰.

26- *Mülteci Talimatnamesi*, s.1, 3, 4, Md. 2, 3, 4 .

27- *Mülteci Talimatnamesi*, s.4, Md. 11.

28- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 5, Md. 19.

29- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 4, Md. 12, 14 .

30- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 5, Md. 19, 21.

Mülteci kabileleri hareket etmeden önce ve yolculukları esnasında uğrayacakları şehir ve kasabalarda bulunan sıhhiye memurları tarafından sağlık kontrolünden geçirileceklerdi. Salgın ve sair hastalığa yakalanmış olanlar hastahanelerde tedavi altına alınacaklardı. Bu gibiler taburcu edildikten sonra kendilerine tahsis edilen iskân mahallerine sevk edileceklerdi³¹.

Sevk edilecek mültecilere dağıtılmak üzere iskân mahallinin uzaklığına ve yiyecek tedariki müşkülâtına nazaran en az iki günlük erzak ve sair levazimat sevk memuruna teslim edilecekti. Mültecilerin beraberlerinde getirdikleri erzak, eşya ve nakil vasıtalarına müdahale edilmeyecekti³². Ayrıca konak yerlerinde iki bin mülteciyi iki gün iâşe edecek miktarda erzak her an hazır bulundurulacaktı. Bununla birlikte, her ihtimale karşı mülteci kabilelerinin hareket tarihi ve mülteci sayısı daha önceden konak merkezlerine bildirilecekti³³.

Mülteci kabileleri arasında bulunan ihtiyar, kadın, çocuk ve sair aceze için nakil vasıtaları temin edilecekti. Kar, yağmur, sel ve fırtına gibi kötü hava şartlarında yoluna devam edemeyecek olan kabileler en yakın köylerde barındırılacaklardı³⁴.

İskân mahalline gelenler hususî memurlar vasıtasıyla vakit kaybetmeksizin yerleştirileceklerdi. Yerleştirilen her aile ve kişinin doğum yeri, göç tarihi, ikâmet mahalli, yaşı, sanatı ve aile efradının isimleri hususî deftere kaydedilecekti. Aile reisine ise, geldiği yeri, aile efradının sayısını ve geçici iskân mahallini beyan eden bir *cüzdan* verilecekti. Mülteci aileleri iskân mahallini terk edemeyeceklerdi. Ancak kendilerine yardım edebilecek akrabaları bulunduğunu, iskân mahallinin iklimine uyum sağlayamadığını veya iş bulunduğunu ispat edenler bir başka iskân mahalline gidebilmek için yetkililere müracaat edebileceklerdi. Beyanatının doğruluğu teyit edilenler, ellerine aile efradının sayısını ve kimliğini beyan eden bir *cüzdan* verilerek yola çıkarılacaklardı. Bu gibiler sevkiyata tabi olmayıp, kendi imkânları ile gideceklerdi³⁵.

B- Göç Yolları

Savaş sebebiyle toprakları işgal edilen Türk ahali, yaklaşık 1.500.000 kişinin yaşadığı yerlere iltica etmek zorunda kalmıştı. Bu bölümde elde

31- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 6, Md. 28, 29.

32- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 6, Md. 25.

33- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 6, Md. 23, 24.

34- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 6, Md. 25, 26.

35- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 2, Md. 5, 6, s. 6, Md. 30.

edebildiğimiz bilgilere istinaden Karadeniz sahil boyu, Sivas-Tokat-Amasya-Çorum-Yozgat-Ankara hattı ile Diyarbakir-Urfa-Maraş-Adana hattında cereyan eden göç hareketleri üzerinde duracağız.

1- Karadeniz Sahil Boyundaki Göçler:

Sarıkamış hezimetini üzerine Artvin, Borçka, Acara ahalisinin büyük bir kısmı memleketlerini terk edip hicret etmişlerdi. Bu havaliden göç edenler kabileler halinde Trabzon'a geldiler. Yorgunluktan bitkin ve muzdarip olan mültecilere mahallî idare ve yerli ahali iâşe ve sair hususlarda elinden geldiğince yardımcı oluyordu. Ancak, Ocak-Şubat 1915'de şehrin bombalanması üzerine Trabzonlu kadın ve çocuklar da göç kervanına katıldılar. Erzurum'un düşmesi Trabzon ahalisinin göç hareketini hızlandırdı. Adeta Trabzon tahliye ediliyordu. Mülteciler nereye gideceklerini, nereye sığınacaklarını bilmedikleri halde yalnız düşmana esir düşmemek ve namusunu korumak için bu yollarda ölümü bile göze almışlardı. Bu arada, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Yoroz'a kadar tüm iskân ünitelerinin tahliyesi emrini vermişti. Neticede ahalinin büyük bir kısmı kayıklarla denizden veya yaya olarak karadan göç etmeye başladılar. Varlıklı aileler kiraladıkları kayıklarla Ordu'ya hareket ederken, yurtlarını maddî imkânsızlıklar sebebiyle en son terk eden fakir tabaka ise kara yolunu tercih ediyordu³⁶. Ancak, sahilde doğu-batı istikametinde doğru dürüst bir yol bile yoktu.

İşgal esnasında ilk etapta göç etmeyerek Rus kuvvetleriyle çarpışmayı kabul eden ve çete halinde teşkilâtlanan sivil halk başarılı sonuçlar almıştı. Çetelere karşı başarılı olamayan Ruslar silâhsız ve savunmasız sivil halka, bilhassa kadın ve çocuklara saldırdılar. Nitekim, yol güzergâhındaki üç yüzden fazla kadın ve çocuk *gaddarane* ve *caniyane* bir surette öldürüldü³⁷.

Mülteciler sahil boyundaki ilk iskân ünitesine yerleştirilmeye çalışıldı. Bu meyanda Trabzon mültecileri Giresun'a yerleştirildiler. Mülteciler ailelerini mahallî idareye teslim ederek cepheye gittiler. Ancak, memurların bir kısmı yetkilerini kötüye kullandı. Meselâ, mültecilere tahsis edilen aylık 30 kuruşun 10 kuruş ve daha fazlası tahsildar tarafından gasbedildi. Bir lokma ekmek için sabahtan akşama kadar fırınlar önünde kuyruklar oluştu. Hatta, mültecilerin çoğu günlerce aç bırakıldı. Memurların *hayvanî* arzularını tatmin için bir çok namuslar pâ-y-mâl

36- Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat- Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949, s.225, 260.

37- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 246.

edildi. Bu uygulamalardan yerli ahali dahi kurtulamadı³⁸. Bu gibi hareketlerden rahatsız olan mültecilerin büyük bir çoğunluğu Ordu'ya geçti.

Trabzon'un işgali üzerine vilâyet merkezi Ordu'ya taşınmış ve Vali Cemâl Azmi Bey, vilâyet işlerini buradan idare etmeye başlamıştı. Valinin şahsî teşebbüsleri ve gayretleri sonucu Ordu kazasındaki mültecilerin iâşe ve iskân işleri düzene girdi. Mültecilerin büyük bir kısmı Ermeniler'in terk ettiği evlere yerleştirildi. Hususî komisyonlar vasıtasıyla mültecilere ekmek ve ekonomik gücüne göre nakdî yardım yapıldı³⁹.

Kısa bir müddet içinde Ordu-Ünye arası mültecilerle dolmuş, hatta izdihâm meydana gelmişti. Bunun üzerine 10.000 mültecinin iâşe açısından iskâna elverişli olan Ünye, Terme ve Çarşamba'nın dağ köylerine sevk edilmeleri kararlaştırıldı⁴⁰.

Ruslar'ın Harşit deresine kadar ilerlemeleri üzerine Giresun ve Ordu işgal tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine yöredeki mülteciler ve yerli ahali yeni bir felâketle karşılaşmamak arzusuyla deniz veya kara yoluyla Samsun'a kadar çekilmeyi tercih ettiler. Rusların tacizleri ve kayıkların azlığı sebebiyle deniz yolundan istenilen ölçüde faydalanılmadı. Mültecilerin büyük bir çoğunluğu zorunlu olarak Terme-Çarşamba yolunu kullandı. Bu bölgede ise humma salgını vardı. Salgın hastalığa karşı aşılanan mülteciler daha ziyade dağ köylerine yerleştirilmeye çalışıldı. Arta kalanlar Samsun'a sevk edildiler.

Aralık 1916 tarihi itibarıyla Samsun havalisinde 85.000'i aşkın mülteci vardı. Bunlardan 18.000'i Samsun şehrinde, 18.000'i merkez kaza dahilinde, 4.000'i Bafra'da, 18.000'i Çarşamba'da, 1.600'ü Terme'de, 7.000'i Terme kazası dahilinde, 18.000'i Ünye'de ve 1.500'ü Fatsa'da bulunmaktaydı. Kara yoluyla gelen mültecilerin iâşelerinin temini, hastaların muayene ve tedavisi için Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba'da birer muayene ve iâşe merkezi tesis edilerek mülteci kabilelerinin aşılınması ve kendilerine sıcak yemek verilmesi temin edildi. Ayrıca, Samsun, Çarşamba ve Ünye'de tesis edilen hususî hastahanelerde tedavi edildiler. Bu hususta askerî menzil hastahanelerinden de yardım alındı. Öte yandan, sancak merkezinden Bafra yoluyla Sinop'a ve Kavak-Havza yoluyla Çorum'a sevk edilen mülteci kabilelerinin iâşelerinin temini için yol güzergahlarında dörder saat mesafe ile iâşe merkezleri tesis edildi. Bu merkezlerde fakir mültecilere günde bir defa etli çorba veya etli bulgur ve pirinç pilavı dağıtıldı⁴¹.

38- BA, DH-İUM, Nr. E-36/3: İttihat ve Terakki Cemiyeti Giresun Heyeti Muhabirliğinden Dersaadet İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsi Riyasetine tahrirat (13 Haziran 1333).

39- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 246.

40- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/117 : Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne şifre tel, (17 KE 1332).

41- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 127.

Canik sancağı yetkililerinin ifadesine nazaran, Mayıs 1917 tarihine kadar Samsun'a gelen birinci grup mülteciler iskâna elverişli yerlere yerleştirildiler ve hastalar tedavi altına alındılar. Çocuklar ise temizlenip giydirildikten sonra mekteplere sevk edildiler. Kasaba dahilinde yerleştirilemeyenler ise asayışı temin edilen köylere sevk edildiler. Bunlara ziraî alet-edevat dağıtılarak ziraat yapmaları temin edildi. Ancak, mültecilere gereken ilginin gösterilmediğine dair merkeze şikayetvarî teller çekiliyordu⁴². İkinci grup mültecileri ise firaren gelenler oluşturmaktaydı. 17 Nisan 1918 tarihi itibarıyla firarî mülteci sayısı 10.000 civarındaydı. Bunlar da her ne kadar yerleştirilmeye çalışılmışsa da iskâna elverişli yer kalmamıştı. Mutasarrıflık bu gibilerin kazalara sevk edilebilmesi için merkezden izin istedi. Mutasarrıflığa gelen cevabî telgrafla firarî suretiyle gelenlerin iskân ve iâşe edilmeyerek istedikleri mahalle sevk edilmeleri hususu tebliğ olunuyordu. Bu emir üzerine, Heyet-i Sıhhiye'nin tayin ettiği müddet zarfında Konak mevkiinde muayene ve iâşe olunan firarî mülteciler serbest bırakıldılar⁴³.

Canik sancağında bulunan mülteciler için Canik mahallî idaresine 1333 malî yılı Ağustos ayına kadar 11.500.000 kuruş gönderilmiş olup 3.000.000 kuruş daha gönderilmesi kararlaştırıldı⁴⁴. Öte yandan Trabzon vilâyetinin tahsisatının da 11 Ekim 1917 tarihinden itibaren Canik namına havalesi kararlaştırıldı⁴⁵. Buna rağmen Canik mutasarrıflığının talebi tamamen karşılanamadı⁴⁶. Zira mülteci sayısı ve masrafları sürekli artış göstermekteydi.

Mülteciler tamamen iâşe edilemiyordu. Aslında, yerli ahali ve memurlar dahi açtı. Yiyecek maddelerinin darlığı sebebiyle mısır ekmeğinin okkası 20 kuruşa kadar yükseldi. Buğday ekmeğinin okkası ise 32-35 kuruş oldu. Sair erzak da bu nisbette pahalandı. Dolayısıyla fakir mültecilerin aldıkları yevmiye ile geçimlerini temin etmeleri mümkün değildi. Buna bir tedbir olarak Samsun belediyesi mültecilere ucuz ekmek tevzi etmeye başladı. Buna rağmen aceze tamamen iâşe edilemedi⁴⁷. Zira, muhacir komisyonları sadece ekmek dağıtmak suretiyle iâşeyi bir dereceye kadar sağlıyabiliyorlardı. Fakat iskân işleri günden güne zorluk arz

⁴²- Liva dahilindeki yetim mültecilere bakılmadığına dair bkz. *DH-ŞFR*, Nr. 71/128 : Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel (26 KE 1332) .

⁴³- *BA, DH-İUM*, Nr. 98/4 -1-43. Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tezkire (1 Haziran 1333).

⁴⁴- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 79/24: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (2 Ağustos 1333).

⁴⁵- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 80 /116: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (11 TE 1333).

⁴⁶- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 83/144.

⁴⁷- *BA, DH-İUM*, Nr. 98-4/1-43.

ediyordu. Başka bir ifadeyle, sokak ortasında ve yalı kenarlarında barınmaya çalışan mülteciler sefalet içindeydiler. Bu sıkıntılar yetmiyormuş gibi yetkililerin bir kısmı da uygunsuz hareketlerde bulunuyorlardı⁴⁸.

Canik sancak merkezinde bulunan mülteciler, salgın hastalık, yiyecek maddelerinin kıtlığı, izdiham ve benzeri problemlerden kurtulabilmek amacıyla Sinop, İnebolu, İzmit, Amasya ve Çorum'a gitmeye başladılar⁴⁹. Hatta, 185 kişilik bir kafiye Kayseri üzerinden Konya'ya sevk edildi⁵⁰.

Mültecilerin bir kısmı deniz yoluyla Sinop ve Bolu sahili üzerinden güneye inmişlerdi. Bu gibilerin talimatnamede belirtilen muayyen iskân mntıklarına iadeleri külfet ve perişaniyete sebebiyet vereceği endişesiyle Kastamonu, Sinop ve Bolu sancaklarında geçici olarak yerleştirilmeleri hususu zorunlu olarak tasvip ediliyordu. Ancak kısa sürede buralarda da sıkıntı başlıyordu. Meselâ, Bolu'da mültecilerin barındırılması oldukça zorlaşmıştı. Bu nedenle Bolu mülteci trafiğine kesin surette kapatıldı⁵¹. Öte yandan mültecilerin Bolu'nun batısına, yani Eskişehir, Kütahya, İzmit sancaklarıyla, Hüdavendigar ve İstanbul vilâyetlerine gitmelerinin istisnasız önlenebilmesi hususu vilâyet ve sancaklara tamimden tebliğ olundu⁵². Bu emre rağmen Merzifon'da iskân edilmeleri kararlaştırılan 58 Trabzonlu mülteci İzmit'e gitmişti⁵³. Bunlar zorunlu olarak İzmit mutasarrıflığı dahilinde yerleştirildiler⁵⁴.

Bu arada Samsun'daki mültecilerin bir kısmı da kayıklarla Sinop'a gidiyordu. Halbuki, mültecileri Sinop'ta iâşe etmek bir hayli zordu. O kadar ki, varlıklı mülteciler dahi satın alacak erzak bulamıyorlardı. Bu nedenle Sinop mülki amirleri ya Sinop'a yeter miktarda buğday gönderilmesini veyahut mültecilerin

48- BA, DH-ŞFR, Nr. 65/53, 62, 63, 66, 67/19.

49- BA, DH-ŞFR, Nr. 70/87: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (12 TS 1332); Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 259.

50- BA, DH-ŞFR, Nr. 67/49: Dahiliye Nezareti'nden Kayseri Mutasarrıflığı'na şifre tel, (6 Ağustos 1332).

51- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/31: Dahiliye Nezareti'nden Ankara Vilâyeti'ne şifre tel, (5 KE 1332).

52- BA, DH-ŞFR, Nr. 64 /279: Dahiliye Nezareti'nden vilâyet ve livalara tamim (28 Mayıs 1332).

53- BA, DH-ŞFR, Nr. 65/64: Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne şifre tel (5 Haziran 1332).

54- BA, DH-ŞFR, Nr. 65/62: Dahiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na şifre tel (9 Haziran 1332).

iâşelerini temin edebilecekleri bir yere gönderilmesini merkezden talep ettiler⁵⁵. Sinop'taki mültecilerin sahil boyunca batıya sevk edilmesi ulaşım şebekesinin elverişsizliği sebebiyle mümkün değildi. Bu gibiler Havza üzerinden daha iç bölgelere sevk edildiler⁵⁶. Bu arada, Sinop şehrinde meydana gelen yangın sebebiyle mültecilerin büyük bir kısmı açıkta kaldı. Bunlardan arzu edenler Ankara merkez sancağında, diğerleri ise Sinop kazası dahilinde iskâna elverişli yerlere yerleştirildiler⁵⁷. Bu şekilde Samsun, Sinop ve İnebolu mülteciler ile dolunca yeni gelenler Vezirköprü tarafına sevk edildiler⁵⁸.

Netice itibarıyla, esareti mutlak surette reddeden Trabzon ahalisinin büyük bir kısmı geçici bir süre için ocağını terk ederek kendi deyimleriyle *muhacir çıktı*. Deniz yolunu tercih edenler kayık ve sandallardan faydalandılar. Bu yoldan faydalananlar 20.000 civarındaydı. Ancak mevcut kayıklar, geceli gündüzlü çalışmalarına rağmen ihtiyacın %5'ini bile karşılayamıyorlardı. Ahalinin nakil işini üstlenen bir kamu teşkilâtı da yoktu. Oysa, mültecilerin %80'i kimsesiz ve korumasız kalan asker ailelerinden oluşmaktaydı. Kayıklarla hicret edenler beraberlerinde ihtiyaçlarına yeter derecede eşya getiremezken, yaya hareket etmek zorunda olanlar bütün eşyalarını terk etmişlerdi. Bunlardan kalabalık çocuk sahibi olanlar çok kötü bir durumdaydılar⁵⁹.

İskân mıntikasına gelenler, mescit, cami, mektep gibi kamuya ait binalara veya Ermeniler'in terk ettiği meskenlere yerleştirildiler. Söz konusu meskenlerde meydana gelecek olan hasar devlet tarafından tazmin edilecekti⁶⁰. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in şahsî gayretleri ile iskân işleri Ordu'da bir derece tanzim edilebildiği halde, diğer yerlerde büyük güçlüklerle karşılaşıldı. En çok zorluk, mültecilerin kesif bir şekilde yerleştirdikleri işgal sahasına yakın iskân birimlerinde meydana geldi. Bir kaç ailenin iskânına elverişli meskenler hemen hemen yüksek rütbeli memurlara tahsis olundu. Fakir ve kimsesiz aileler ise daha ziyade hanlarda, medrese ve cami köşelerinde barındırılmaya çalışıldı. Bu durum karşısında eli para tutanlar kiraladıkları evlerde kalmayı tercih ederken, fakir

55. BA, DH-ŞFR, Nr. 72/130: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne şifre tel (18 KS 1332); BA, DH-ŞFR, Nr. 74/45: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne şifre tel (5 Mart 1333).

56. BA, DH-ŞFR, Nr. 69/152: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na Şifre tel (19 TE 1332).

57. BA, DH-ŞFR, Nr. 79-A/138: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne şifre tel (19 Eylül 1333).

58. BA, DH-ŞFR Nr. 72/89.

59. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 260.

60. BA, DH-ŞFR, Nr. 98/241: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (20 Nisan 1335).

mültecilerin çoğu, sokak ortasında, yalı kenarlarında açıkta kaldı⁶¹. Oysa, vilâyet ve mutasarrıflıklara verilen tel emirleriyle fakir ve yardıma muhtaç mültecilerin terk edilen hanelere yerleştirilmesi, eşya ve erzak gibi ihtiyaçlarının terk edilmiş emvalden tedarik edilmesi ve muhacirîn tahsisatından yevmiye verilmesi, mahallî idarelerce bulunacak işlerde istihdam edilmek suretiyle sefaletten korunmaları istenmişti⁶². Öte yandan, Müslüman tacirlere, askeriyyece alınmış olan eşyaya mukabil verilen mazbatalar muhteviyatına karşı buldukları yerlerde mevcut olan emval-i metrukadan talep edecekleri eşyalar bir liste düzenlemek şartıyla verilecekti⁶³. Bu gibi alacaklar nakit olarak da ödenebilecekti⁶⁴. Nitekim Osmanlı tebaası olan mültecilerin ellerindeki tekalif-i harbiyye mazbatalarından 10.000 kuruş değerinde olanlar hemen, daha fazla değerinde olanlar ise, ilk etapta yarısı Seferberlik tahsisatından ödenecekti⁶⁵. Bu arada gayr-i müslimlerin terk ettiği emvâl-i menkule kilise ve depolarda muhafaza altına alındı. Bozulacak veya çürüyecek cinsten olanlar satılarak elde edilen gelir sahipleri adına, sahipleri belli değil ise köyü adına Ziraat bankalarına yatırıldı. Merkezin emri olmaksızın bu gibi malların mültecilere tevzî edilmesi yasaklandı⁶⁶. Merkezin göndermiş olduğu talimatların aksine bir takım uygulamaların olduğu dikkati çekmektedir. Meselâ, emval-i metrukeye yerleştirilmiş olan mülteci ve muhacirlerden kira talep olunmuş ve vermeyenlerin dışarı atılacağı şeklinde ikazda bulunulabilmiştir⁶⁷. Hatta Bafra'da mülteciler meskun oldukları binalardan çıkarılmışlardır⁶⁸.

61- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 261.

62- BA, DH-ŞFR, Nr. 63/37, 63/261: Dahiliye Nezareti'nden Vilâyet ve Mutasarrıflıklara tel emri (27 Nisan/6 Haziran 1332).

63- BA, DH-ŞFR, Nr. 64/13: Dahiliye Nezareti'nden tel (1 Mayıs 1332).

64- BA, DH-İUM, Nr. E-25/52.

65- *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1991, 306.

66- BA, DH-ŞFR, Nr. 72/78: Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti ve Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (3 KS 1333).

67- BA, DH-ŞFR, Nr. 79/172: Vilâyet ve Mutasarrıflıklara tamim (19 Ağustos 1333).

68- BA, DH-ŞFR, Nr. 72/124.

2- Sivas-Tokat-Amasya-Çorum-Yozgat-Ankara Hattındaki Göçler

Erzurum ve havalisi işgal edilince *Rus geliyor* haberini duyan yaşlı, genç kadın ve çocuklar kış şartlarının olumsuzluğuna dahi bakmaksızın meskenlerini, ocaklarını, köylerini ve kasabalarını terk ederek göç yollarına düştüler. Askerî makamlar muhacereti önlemek için çok çalıştı. Fakat Ermeni meselesi dolayısıyla, Ermeniler'den son derece korkan halkın büyük bir kısmı yerinde tutulamadı⁶⁹. *Göç yolculuğunun nerede sona ereceğini kimse kestiremiyordu. Arkadan gelen göçmen kabileleri, önlerindeki kitleleri daha ilerilere gitmeye zorluyordu. Göçmen kabileleri, beraberlerinde hayvan sürüleri olduğu halde köylerinden topluca yola çıkıyorlardı. Ancak çok geçmeden kabileler parçalanıyor ve tenhalaşıyordu. Önce hayvanlar çevrede bulunan aç, kaçak veya eşkiyalar tarafından gasbediliyordu. Ardından hastalananlar, yolunu kaybedenler veya ölenler derken yola çıkışın üstünden daha bir ay geçmeksizin o canlı, gürbüz kabilelerden ortada perişan artıklar ve döküntüler kalıyordu. Bunların da zahireleri tükenmek üzereydi. Sanki Doksanüç muhacereti tekrar sahneye konmuştu. Fakat burada sefalet daha fazla, göç yolu daha meşakkatli ve uzundu. Birakılan topraklar, dağılıp parçalanmış aileler, ayaklar altına alınan insanlık gururu, kaybolan ümitler hepsi Doksanüç muhaceretine tıpa tıp benziyordu⁷⁰.*

Bu şartlarda Ağrı, Pasinler ve Erzurum'dan kopan kitleler Erzincan ve Bayburt'a doğru göç etmeye başladılar. Buradan da Sivas-Tokat-Amasya ve Kayseri-Adana istikametine yöneldiler. Suşehri-Zara-Koçhisar yolunu takip edenler Sivas'a, Suşehri- Koyulhisar- Niksar yolunu takip edenler aylar sonra Tokat'a ulaştılar. Bu arada Erzurum Valisi Tahsin Bey de son kabile ile Ilıca'ya doğru çekildi⁷¹. Sevk yollarında tesis edilmiş olan iâşe ve muayene merkezleri ile askerî sıhhye tesisleri sayesinde bu havalide sevkiyat düzenli bir şekilde sürdürüldü. Muhtelif mahallerde tesis edilen aşı merkezlerinde Aralık 1916 tarihine kadar 150.000 kişi aşılandı⁷². Sivas'a, Erzurum'un yanı sıra Trabzon ve Batum'dan da mülteci geldi. Mülteciler elden geldikince Sivas vilâyeti dahilinde iskâna elverişli yerlerde yerleştirildiler. Yerleştirilemeyenlerin Ankara, Konya, Mamuretül-Aziz ve Niğde'ye sevkleri zarurî bir hal aldı⁷³. Tokat'taki mültecilerin bir kısmı ise Amasya ve Çorum'a sevk ediliyorlardı. Kısa sürede Ankara vilâyeti

⁶⁹- Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987, s. 336-338 .

⁷⁰- Şevket Süreyya Aydemir, *Sıyru Arayan Adam*, İstanbul 1987, s. 84-90.

⁷¹- Tahsin Uzer, *Aynı eser*, s. 336- 338;

⁷²- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 128.

⁷³- BA, DH-ŞFR, Nr. 66/74: Sivas vilâyetine şifre tel (13 Temmuz 1332).

dahilinde 135.000 mülteci ve göçmen birikmişti. Vilâyet dahilinde iâşe sorunu gündeme gelince izinsiz mülteci ve muhacir sevkiyatı yasaklandı⁷⁴. Yasağa rağmen Ankara, hatta Hüdavendigâr vilâyetine gidenler oldu⁷⁵.

Erzurum mültecilerinin bir kısmı, kış ortasında gece-gündüz yürümek suretiyle yaza doğru Kayseri'ye ulaşmışlardı. Burada şehrin bir semtinde kendilerine tahsis edilen meskenlere yerleştirildiler. Buradaki mültecilerin bir kısmı ileriki tarihlerde Yozgat, Konya ve Karaman'a gitmişse de esas kütle Kayseri'de kaldı⁷⁶.

Aralık 1916 tarihine kadar Sivas'a ulaşan mültecilerin sayısı 300.000'i bulmuştu. Bunlardan takriben 145.000'i Çorum, Yozgat, Kayseri, Niğde, Kırşehir ve Konya cihetlerine sevk edildiler. Mütebakisi Sivas vilâyeti dahilinde iskân edilmeye çalışıldı. 1917 yılına kadar mültecilere 8.637 mesken tahsis edildi. Öte yandan çeşitli kişiler tarafından kiralınmış olan kamuya ait 2.154 meskenin kira sözleşmeleri yenilenmeyerék mültecilere tahsis edilmesi kararlaştırıldı⁷⁷.

3- Mamuretül-Aziz-Malatya Hattındaki Göçler

Erzurum'un doğusu ve güneyiyle Van'ın batı kesimlerinden hareket eden mülteciler, Kemah, Divriği ve Kangal yoluyla Mamuretül-Aziz vilâyetine dahil oluyorlardı. Güzergahta gerekli yerlere iâşe ve sağlık merkezleri tesis edilmişti. Bununla beraber, bu civardaki yolların dağlık ve taşlık olması, nakil vasıtalarının azlığı, sevkiyatı zorlaştıran hususlardı. Mamuretül-Aziz vilâyetine gelenler, Merkez sancak ile Malatya sancağı, Hüsnümansur ve Behisni kazalarında iskân olundular. Aralık 1916 tarihine kadar bu vilâyete gelen mülteci sayısı takriben 80.000 kadardı. Bunlardan 4.500'ü merkez kaza ile Malatya'nın Hüsnümansur ve Behisni kazalarına yerleştirilirken mütebakisi Diyarbakir ve Malatya yoluyla Maraş ve Ayıntab havalisine sevk olundular. Öte yandan Sivas'tan itibaren

74- BA, DH-ŞFR, Nr. 74/296: Dahiliye Nezareti'nden Sivas Vilâyeti'ne şifre tel (29 Mart 1333).

75- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/131: Dahiliye Nezareti'nden Sivas ve Kastamonu vilâyetlerine şifre tel (18 KS 1332).

76- Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987, s. 70; Kayseri'ye Millî Mücadele devrinde de göçmen gelmiştir. Sakarya Savaşı öncesi yaşanan panik ve kaynaşmanın sonucu Ankaralıdan Kayseri'ye göçmen kafileleri gelmiştir. Göçmenlerin şehirdeki iskân ve iâşe meseleleri Mutasarrıf Ethem Bey'in gayretiyle çözümlenmiştir. Özellikle, iâşe hususunda yerli ahalinin yardımlarını da belirtmek gerekir. Sakarya muharebesini müteakip bu göçmenler geri dönmüştür. Bu konuda bkz. Zübeyir Kars, *Millî Mücadele'de Kayseri*, Ankara 1993, s. 94-97.

77- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 128.

Deliktaş, Ulaş, Kangal-Alacahan, Hasançelebi, Hekimhan, Hasanbadrik ve Malatya, İzoli, Kadıköy ve Mamuretül-Aziz'de birer iâşe merkezi açıldı. Buralarda mültecilere sıcak yemek servisi yapıldı. Mülteciler, Kangal ve Deliktaş sağlık merkezlerinde sağlık kontrolünden geçirilirken hasta olanlar Kangal Menzil Hastahanesi'nde tedavi altına alındılar. Öte yandan, Harput, Mamuretül-Aziz ve Malatya'da da mültecilere hizmet veren hastahaneler mevcuttu. Ayrıca bu mevkilerde, yetimhane, dulhane ve mülteci mutfakları faaliyet halindeydi⁷⁸.

4- Diyarbekir-Urfa-Maraş-Adana Hattındaki Göçler

Van, Bitlis ve Muş havalisinden hareket eden mülteciler, Palu-Güzinhan-Ergani veya Siirt-Silvan yoluyla Diyarbekir vilâyetine geliyorlardı. Bu bölgede, işgale maruz kalan şark vilâyetlerinden gelen mültecilerin yanı sıra İranlı, Çeçen ve Çerkes mülteciler de bulunmaktaydı. Bir ara Mamuretül-Aziz, Diyarbekir ve Urfa hattında biriken mülteci sayısı 200.000'i buldu⁷⁹. Diyarbekir'deki izdihamı hafifletmek amacıyla mültecilerin bir kısmı Siverek üzerinden Siverek-Urfa havalisine, diğer kısmı da Mardin-Resülayn havalisine sevk edildiler. Aralık 1916 tarihi itibarıyla, bu mültecilerden 16.900'ü Diyarbekir merkez sancağında, 16.162'si Mardin'de, 40.000'i Urfa'da, 15.000'i Ayıntab ve Maraş'ta geçici olarak yerleştirildiler. Adana'ya ise 10.000 mültecinin sevk edilmesi kararlaştırıldı. Tesis edilen iâşe ve muayene merkezleri mültecilere amaçları doğrultusunda yardım etti⁸⁰.

Devlet bu bölgeye iltica eden aşiretlerin feodal yapısını kırabilmek amacıyla aşiretleri reis, molla ve nüfuzlu şahsiyetlerden ayırarak yerleştirmeye çalışıyordu⁸¹. Cepheye yakın yerlere Türk mültecileri yerleştirildiler. Bunların hiçbir sebep ve bahane ile başka bir mahalle sevk edilmemesi tamamen tenbih edildi. Ancak bu bölgede iskân edilemeyenler Kayseri, Yozgat, Ankara ve Canik gibi cepheye uzak bölgelere çekildiler⁸². Hatta, Burdur, Teke ve Menteşe'ye 30.000 mültecinin sevk edilmesi plânlandı. Halep ve Musul'a da mülteci sevk ve iskân edildi⁸³.

78- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 129.

79- Erol Kaya, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum ve çevresinden Göç eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1993, s. 47- 50.

80- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 129.

81- BA, DH- ŞFR, Nr. 64/77: Diyarbekir, Mamuretül-Aziz, Sivas, Erzurum ve Musul vilâyetlerine şifre tel (7 Mayıs 1332).

82- BA, DH- ŞFR, Nr. 64 / 42; 69 / 219, 248, 251.

83- Erol Kaya, *Aynı eser*, s. 47- 50.

5- İstanbul'a Yönelik Göçler

Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul, göç meselesinin başlangıcı ile birlikte göçmen kitlelerinin akınlarına maruz kalmış bir şehirdir. Özellikle Doksanüç ve Balkan Savaşı göçmenlerinin başlıca sığındıkları ilticagâh olmuştur. Osmanlı yetkilileri elden geldiğince göçmenlerin İstanbul'a girişini önlemeye çalışıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı esnasında özellikle Karadeniz ve Doğu Anadolu mültecilerinin İstanbul'da yerleşmeleri yasaklandı. Bu yasağa rağmen göçmen ve mültecilerin şehre girişleri önlenemedi.

1919-1922 tarihleri arasında İstanbul'da Kızıl Ordu'dan kaçan beyaz Ruslar, Balkan Savaşı göçmenlerinin artıkları, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar'ın işgal ettiği Türk toprakları ile Yunanistan'ın işgaline maruz kalan Trakya ve Batı Anadolu'dan gelen Türk mülteciler, Karadeniz, Kocaeli ve Doğu Anadolu'dan gelen Rum ve Ermeni mültecileri bulunuyordu. Ekim 1921 tarihi itibarıyla İstanbul'da bulunan Doğu Anadolu mültecilerinin toplamı dört bin kişi civarındaydı⁸⁴.

C- Mülteci Sayısı

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş esnasında Anadolu'da büyük bir nüfus hareketi söz konusudur. Rus işgaline maruz kalan Erzurum, Van, Bitlis, Erzincan ve Trabzon topraklarında savaş öncesi 2.623.484 müslüman mevcuttu. Savaş esnasında Rus kuvvetleriyle Ermeni çetelerinin tazyik ve katliamlarına maruz kalan ahali Sivas, Urfa, Diyarbakir, Mamuretül-Aziz, Ankara, Konya, İzmit, Bursa ve Eskişehir'e iltica etti. Öte yandan kendilerine uygulanan siyasî ve sosyal baskılara daha fazla tahammül edemeyen Balkanlar ve Kafkaslar'daki Türk ve Müslüman nüfus da Türkiye'ye göç ediyordu.

Anadolu'daki mülteci ve muhacirlerin bir kısmı resmî makamlara kaydını yaptırırken diğer kısmı müracaat etmediklerinden ilgili defterlere kaydedilememişlerdi. Bu sebeple, Anadolu'daki mülteci ve muhacir sayısını kesin olarak ortaya koymak mümkün değildir. Bununla birlikte, bu konudaki istatistiki dökümanlar bize ışık tutacak mahiyettedir.

⁸⁴- Tevfik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul 1972, s. 142: İstanbul'daki mültecilerin sayısı hakkında değişik tahminler mevcuttur. Kızılay'a göre 50.000 Türk, 4.000 Rus ve 4.000 kadar da Rum ve Ermeni vardı. 1 Ekim 1921 tarihinde Muhaceret ve İskân Dairesi'nin bilgilerine göre, şehirde toplam 65.000 Türk göçmen ve mülteci mevcuttu. Tevfik Çavdar, *Aynı eser*, s. 142-143 .

Mart 1915 tarihi itibarıyla Muhacirîn İdaresi'ne 278.000 göçmen kayıtlıydı⁸⁵. Harbin başından 7 Mart 1916 tarihine kadar üç beş bin göçmen resmî kanallardan geçerek Anadolu'ya giriş yaptı. Kasım 1916 tarihinde ise, 1.500.000 nüfusun bulunduğu bir alana 800.000 mülteci sığınmış durumdaydı. 24 Mart 1918 tarihinde ise ülke dahilinde 825.991 mülteci ve 384.996 göçmen mevcuttu. Mültecilerin 324.826'sı Trabzon ahalisinden, 287.474'ü Erzurum'dan, 102.808'i Van'dan ve 128.288'i Bitlis'den gelmişti⁸⁶. Aşâir ve Muhâcirîn Müdür-i Umûmîsi Hamdi Bey, resmî istatistiklere geçmeyenlerin de hesaba katılması halinde bu sayının en az 1.500.000'e çıktığını ifade etmekteydi⁸⁷. Bu göçmen ve mültecilerin idaresinden Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi sorumluydu.

II- AŞÂİR ve MUHACİRİN MÜDÜRİYET-İ UMUMİYYESİ

1683-1839 tarihleri arasında göçmen işleri özel bir teşkilâta bağlanmamıştı. Bu tarihten sonra göç ve göçmen işleri İstanbul'da *Şehremaneti*'ne, diğer vilâyetlerde ise bu daireye tekabül eden belediyelere bırakıldı. Kırım Savaşı sonrası göçmen sayısı ve göçmen işleri artınca, Şehremaneti'nin bu sorunun altından kalkamayacağı endişesiyle Trabzon Valisi Hafız Paşa'nın başkanlığında ilk defa bir *Muhacir Komisyonu* kuruldu. (5 Ocak 1860). Bu komisyonun lağvedilmesi üzerine 1875 tarihinden itibaren göçmen işleri *Zabtiye Nezareti* 'ne bağlı bir heyet tarafından yürütüldü⁸⁸.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Müslüman Türk halkının yerini yurdunu terk edip İstanbul'a doğru akınları başlayınca, göçmen işlerini yürütmek ve ortaya çıkan sorunları çözümlenmek amacıyla *İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu* ismiyle Şehremaneti'nin bünyesinde hususî bir komisyon oluşturuldu⁸⁹. Bu Komisyon göçmen işlerinin hafiflemesi üzerine 1894 yılında dağıtıldı⁹⁰. Yine aynı dönemde göçmenlerin iskân ve iâşe sorunlarıyla ilgili genel kararları almanın yanı sıra göçmenlerin memleketlerine gönderilmesi ve Anadolu'ya sevk edilecek olan göçmenlerin iskân bölgelerini tespit etmek yetkisiyle donatılmış hususî bir komisyon kuruldu⁹¹.

85- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s. 266-267.

86- Erol Kaya, *Aynı eser*, s. 118.

87- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1991, s. 217.

88- Ahmed Cevat Eren, *Aynı eser*, s. 39-40, 56-58; Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 103.

89- Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 104.

90- Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı. I, İstanbul 1980, s. 158.

91- Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 110.

Bu komisyonların görevleri, İstanbul'a gelen göçmenlerin mümkün mertebe ihtiyaçlarını karşılamaktan ibaretti. Fakat taşrada bulunan göçmenler için fazla bir şey yapılamıyordu. Bunun üzerine 1888/1889 yılında büyük rütbeli devlet memurlarından oluşan bir komisyon kurularak vilâyetlere Erkân-ı Harp zabitleri gönderildi. Bunlar vilâyetlere giderek boş arâzileri tespit etmeye çalışmışlar ise de, fiili bir netice alınmadı. Ancak, şahsî bazı teşebbüsler sonucu bir takım göçmenler yerleştirildiler.

1315-1316 tarihli *Devlet Salnameleri*'nden anlaşıldığına göre, bu tarihlerde hususî bir komisyon yoktu. Bununla beraber, Dahiliye Nezareti bünyesinde Umum İskân-ı Muhâcirîn Müfettişi, Baş kâtip, Heyet-i Tahkike Memuru, Heyet-i Hesabiye Mümeyyizi ve sevk Memurundan müteşekkil *Muhâcirîn İdaresi* ismiyle bir örgüt oluşturuldu⁹². Umum İskân-ı Muhâcirîn Müfettişi göçmen işlerinin sevk ve idaresinden sorumluydu. Ancak, bu örgütün taşrada herhangi bir birimi yoktu.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı nedeniyle Balkanlar'dan Anadolu'ya büyük göç dalgaları olunca, 1899-1900 tarihinde Muhâcirîn İdaresi'nin yanı sıra Padişahın başkanlığında dört üyeden oluşan *Muhâcirîn Komisyon-ı Alisi* ismiyle tekrar hususî bir komisyon kuruldu⁹³. Devlet Sâlnâmelerinden anlaşıldığına göre, bu komisyon 1908 tarihinde lağvedildi⁹⁴. Bu arada 1905 tarihinde *Muhâcirîn-i İslâmiyye Komisyonu* oluşturuldu⁹⁵.

İleriki tarihlerde, Dahiliye Nezareti'nin bünyesindeki Muhâcirîn İdaresi *İskân-ı Aşûir ve Muhâcirîn Müdüriyeti*'ne dönüştürüldü. Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Bâbîâlî göçmen akınıyla karşılaştığı zaman hususî komisyonlar oluşturarak sorunu çözümlenmeye çalışıyordu. Ancak, merkezî teşkilât olmadığı için İstanbul'a gelen göçmenler toplu olarak taşraya sevk ediliyorlardı. Bunların menşei, mesleği ve lisanı araştırılmıyordu. Öte yandan, taşrada göçmen işlerine kaymakam, mutasarrıf ve vali gibi mülkî amirler bakıyordu. Oysa, bir kaymakam kırk sekiz komisyona başkanlık yapıyordu. Dolayısıyla, kaymakamın aslî görevinin yanı sıra bu gibi işleri yürütmesine imkân yoktu. Göçmenleri ise bir an önce yerleştirmek zarureti vardı. İşte bu hususları yerine getirecek daimî statülü bir teşkilâta ihtiyaç duyuldu. Göçmenlerin sevk edileceği yerlerdeki memurlar, o bölgenin iklim şartlarını dikkata alarak göçmenleri yerleştirecek, göçmen evlerinin inşa edilmesini temin edecek ve göçmenleri çalışmaya teşvik ve hatta mecbur ederek en az üç beş yıl bu durumu takip edecekti.

92. *Devlet Salnamesi 1315*, s. 136-137; *Devlet Salnamesi 1316*, s. 146-147.

93. *Devlet Salnamesi 1317*, s. 125, 146-147.

94. Bkz. *Devlet Salnamesi 1318-1327*.

95. Süleyman Erkan, *Aynı eser*, s.158.

İcranın başında bulunan Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'in beyanına göre, 1914 yılına kadar elde edilen tecrübelerle istinaden mevcut teşkilât ile bu hususların yerine getirilmesi mümkün değildi. Netice itibarıyla, ülke dahiline gelen göçmenleri kaybetmemek, hayatlarını temin ederek memlekete yararlı bir hale getirmek, kendilerine verilen alet-edevat ve çift hayvanlarını satmalarına engel olarak günlük işlerinde kullanmalarını temin maksadıyla taşrada geniş ölçüde teşkilâtlanmak kaçınılmaz bir hal aldı.

Bu amaçla, Dahiliye Nezareti'ne bağlı *İşkân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti* Mart 1916 tarihinden itibaren mülhak bir bütçeyi haiz olmak üzere *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti Umumiyesi* 'ne dönüştürüldü. Kurum genel müdürlüğüne İşkân-ı Aşâir ve Muhâcirîn İdaresi Müdürü Şükrü Bey tayin olundu⁹⁶.

22 Mayıs 1920 tarihinde BMM'ne verilen bir önerge ile, teşkilâtın lağvedilmesi talep edildi. Bu konuda meclise sunulan yasa tasarıları müzakere edilerek genel müdürlük lağvedildi ve bu sorunun çözümü belediyelere terk edildi⁹⁷. Bununla beraber, 1921 tarihli *Zabıt Cerideleri*'nde İşkân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi'nin ilga edilerek muhacir işlerinin yeni kurulacak olan İmâr ve İşkân Vekaleti'ne bırakılmasına dair verilen teklifler kabul edilmedi⁹⁸.

A-Merkez Teşkilâtı

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti Umumiyesi'nin merkez teşkilâtı aşağıdaki tablodan anlaşılacağı üzere genel müdür, genel müdür muavini ve sekiz şubeden ibaretti. Şubeler, müdür, müdür muavini, hususî memurlar ve kâtiplerden oluşmaktaydı.

⁹⁶. BA, *Dosya Usulü İrade Tasnifi (DUİT)*, Nr. 27/1-1: 2 Mart 1332; Teşkilât hakkında kanun lâyihası için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1991, s.575-576.

⁹⁷. İhsan Güneş, " Vilâyât-ı Şarkiye Muhacirleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ", *Atatürk'e Armağan*, Samsun 1988, s. 142, 146; 145. sayfada ise, Millî Mücadele esnasında Ankara'da Muhâcirîn Müdüriyeti Umumiyesi, vilâyetlerde ise komisyonlar kurulduğuna dair kayıtlar vardır.

⁹⁸. *TBMM. Zabıt Ceridesi*, I/XXV, Ankara 1960, s. 144- 146.

Genel Müdür	Genel Müdür Muavini
İskân Şubesi Müdür Müdür Muavini (Muavenet) Müdür Muavini (Muafiyat) Kâtip (altı kişi)	Heyet-i Fenniye Umur-ı Ziraiyye Müdürü Umur-ı Sıhhiye Müdürü Umur-ı İnşaiyye Müdürü Harita Memuru Kâtip (üç kişi)
Sevkiyat Şubesi Müdür Müdür Muavini Sevk Memuru (yedi kişi) Hesap Memuru Kâtip (dört kişi)	Aşair Şubesi Müdür Müdür Muavini (Anadolu) Müdür Muavini (Arabistan ve Hicaz) Müdür Muavini (Irak ve Suriye) Kâtip (sekiz kişi)
Evrak Şubesi Müdür Dosya memuru Kâtip (beş kişi)	İhsaiyat ve Memurîn Şubesi Müdür Müdür muavini (memurîn) Müdür muavini (İhsaiyat) Kâtip (altı kişi)
Heyet-i Teftişkiye Müfettiş Kâtip (beş kişi)	Muhasebe Şubesi Müdür Mümeyyiz Mutemet Kâtip (beş kişi)

Genel müdür doğrudan doğruya dahiliye nazırı tarafından, genel müdür muavini, şube müdürleri, müfettişler, taşra müdürleri, genel müdürün teklifi ve dahiliye nazırının tasvibi üzerine Padişah iradesi ile tayin olunacaklardı. Şube müdür muavinleri ile merkez ve taşra memurları ve sair görevliler ise merkezî idare şube müdürlerinden oluşan *Encümen-i Mahsus* tarafından seçilecek ve genel müdür tarafından tayin edileceklerdi. Genel müdür, dahiliye nazırı adına işleri yürütecekti⁹⁹. Genel müdürlüğe bu konuda tecrübeli olan iskân-ı muhacirîn müdürü Şükrü Bey ve yardımcılığına Hamdi Bey atandı¹⁰⁰. 1333-1334 tarihli *Devlet Sâlnâmesi*'ne göre merkez teşkilâtında çalışanların listesi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹⁰¹.

99. *Takvim-i Vekayi* 17 CA 1334, Nr. 2475; *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/ II, Ankara 1990, s.261-270.

100. *BA, DUIT*, Nr. 27/1-1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 .

101. *Devlet Salnamesi 1333-1334*, s. 209-211.

Genel Müdür	Hamdi Bey
Genel Müdür Muavini	-
İskân Şubesi Müdür Muavenat Muavini Muavenat Muavini Tabiiyet ve Muafiyat Muavini	İbrahim Bey Münir Bey Muzafferiddin -
Heyet-i Fenniye Şubesi Umur-ı Ziraiyye Müdürü Umur-ı Sıhhiye Müdürü Umur-ı İnşaiyye Müdürü Harita Memuru	- Asım Bey Ömer Kâni -
Sevkiyat Şubesi Müdür Müdür Muavini Sevkiyat-ı Hariciyye Memuru Sevkiyat-ı Hariciyye Memuru Sevkiyat-ı Hariciyye Memuru Sevkiyat-ı Hariciyye Memuru	Süleyman Hikmet Bey Alaaddin Bey Ali Fehmi Hilmi Mehmed Midhat -
Aşâir Şubesi Müdür Anadolu Kısmı Muavini Arabistan ve Hicaz Kısmı Muavini Irak-Suriye Kısmı Muavini	Zekeriya Bey Veli Necdet Mustafa İhsan Bey Hasan İhsan
Evrak Şubesi Müdür Dosya Memuru	Sabri Bey Cemil Bey
İhsaiyat ve Memurîn Şubesi Müdür Memurîn Kısmı Muavini İhsaiyat Kısmı Muavini	Maruf Bey Said Seyfi Talat Bey
Heyet-i Teftişîye Şubesi Ser-müfettiş Müfettiş Müfettiş	Midhat Bey Bahaeddin Bey Kerameddin Bey
Muhasebe Şubesi Müdür Mümeyyiz	Muzaffer Bey -
İdare ve Levazım Memurluğu Memur	Hasan Bey

B- Taşra Teşkilâtı

Kurumun taşra teşkilâtı aşağıdaki tabloda görüleceği üzere birinci ve ikinci sınıf müdüriyetler ile birinci ve ikinci sınıf memuriyetlerden oluşturuldu. Muhacirîn müdür ve memurları, mültecilerin sevk, iskân ve iâşesinden sorumlu tutuldu.

Bununla beraber, mültecilerin sevk, iskân, iâşe ve geçimini temin edebilmesi hususunda asıl sorumlular, vali, müstakil mutasarrıf ve mülkiyye memurlarıydı. Mülteci bulunan yerlerdeki mülkiyye müfettişleri de işlerin yolunda gidip gitmediğini denetleyeceklerdi. İskân ve iâşe hususunda meydana gelebilecek zarurî hallerde vali veya müstakil mutasarrıfların göstereceği lüzum üzerine yeter sayıda geçici memur istihdam edilebilecekti. Mümkün mertebe mülteciler arasından seçilecek olan geçici memurların yevmiyeleri muhacirîn tahsisatından karşılanacaktı. Bu gibilere beş kuruştan bir mecdiyeye kadar yevmiye verilebilecekti. Mülteci konumunda olan muvazzaf memurlar ise fahrî olarak bu gibi işlerde istihdam edileceklerdi¹⁰².

Vilâyât I. Sınıf Müdüriyetleri Müdür Hesap Memuru Kâtip (3 kişi) Sevk Memuru Ziraat Memuru İskân Memuru	Vilâyât II. Sınıf Müdüriyetleri Müdür Hesap Memuru Kâtip (2 kişi) Ziraat Memuru İskân Memuru
I. Sınıf Memuriyetler Memur Hesap Memuru Kâtip Sevk Memuru Ziraat Memuru	II. Sınıf Memuriyetler Memur Ziraat Memuru Kâtip Sevk Memuru

5 Haziran 1921 tarihli nizamname gereğince Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi vilâyât teşkilâtı ilga olunarak vazifeleri Sıhhiye memurlarına tevdi edildi¹⁰³. Taşrada görevlendirilen müdürlerin isimleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹⁰⁴.

¹⁰²- Mülteci Talimatnamesi, s. 7, Md. 33, s.8, Md. 40-41.

¹⁰³- TBMM. Zabıt Ceridesi, XVI, Ankara 1958, s. 39.

¹⁰⁴- BA, DÜİT, Nr. 2715.

İdarî Birim	Görevli	Rütbe	Maaş (Kırş)	Görev Tarihi
Adana	Kemâl Bey	II. Sınıf	-	1916
	Halid Bey	-	-	1916
Ankara	Osman Vefik Bey	II. Sınıf	2.000	1916
	Celâl Bey	-	-	1919
Aydın	Halit Şekib Bey	-	-	1916
	Alâaddin Bey	-	3.000	-
	Faik Bey	-	-	1920
Diyarbakir	Bahaddin Bey	II. Sınıf	-	1916
	Ahmed Celâl Bey	-	2.000	1917
	Hasib Rumi Bey	-	2.000	1917
	Salim Bey	-	2.000	1918
Edirne	Ali Bey	-	-	1916
Halep	Ahmed Eyüb Bey	I. Sınıf	3.000	1916
	İzzet Bey	-	-	-
	Abdulvahab Bey	-	-	-
	Alâaddin Bey	-	-	1917
	Halid Şekib Efendi	-	2.000	1918
Hüdavendigâr	Faiz Bey	-	-	1916
	Abdulvahab Bey	-	-	1918
	Halid Şekib Bey	-	-	1919
	Faik Bey	-	-	1919
	Aziz Nuri Bey	-	-	1920
İstanbul	Hasan Kaşif Bey	-	-	1916
	Abdulvahab Bey	-	-	1919
	Muzafferiddin Bey	-	-	1919
Musul	Osman Vefik Bey	II. Sınıf	-	1916
	Celâl Bey	-	-	1918
Sivas	Yusuf Ziya Bey	-	-	1916
	Hamdi Bey	-	-	1917
	Mustafa Fevzi Bey	-	-	1917
	İsmail Hakkı Bey	-	-	1918
	Rıfat Bey	-	-	-
Suriye	Kemâl Bey	-	-	1916
	Alâaddin Bey	-	-	1917
İzmit	Hasib Bey	II. Sınıf	1.750	1916
	Kemâl Bey	-	2.000	1916
	İsmail Hakkı Bey	-	-	1917
Karesi	Hüsni Bey	II. Sınıf	2.000	1916
	Ferid Bey	-	-	1919

C- Bütçe

Genel müdürlük, iskân mahalleri değiştirilenler ile istilâ edilen yerlerden iç bölgelere iltica eden mültecilerin iskân, iâşe, istihdam ve sağlık sorunlarının çözümlenmesinden sorumluydu. Ayrıca, emvâl-i metruka tesviye komisyonlarının ücretlerini karşıyordu¹⁰⁵. Bu sorunları çözümlenebilmek için genel müdürlüğe hususî bir bütçe tahsis edildi. 1332 (1916-1917) malî yılına ait genel müdürlük bütçesi 15.798.000 kuruş olarak belirlendi. Bunun 1/3'ü teşkilâtın maaş, harcirah ve bürokratik masraflarına, 2/3'si ise mültecilerin söz konusu harcamalarına tahsis edilmişti. Bu bütçenin ayrıntıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹⁰⁶.

Mülteci sayısının sürekli artması karşısında bu bütçe yetersiz kalınca sık sık ek tahsisat verildi. Nitekim, iskân masrafı faslına 28 Mart 1916 tarihinde 25.000.000 kuruş, 6 Haziran 1916 tarihinde 30.000.000 kuruş, 16 Ağustos 1916 tarihinde 45.000.000 kuruş, 6 Kasım 1916 tarihinde 50.000.000 kuruş ve 6 Ocak 1917 tarihinde 50.000.000 kuruş ilave ödenek verilmek suretiyle bütçe 210.000.000 kuruşa yükseltildi¹⁰⁷. Bu durum gözönüne alınarak 1333 (1917) malî yılı bütçesi bir öncekinden 189.902.404 kuruş fazlası ile 205.700.440 kuruşa bağlandı¹⁰⁸. Muhacir ve mülteci masrafları karşısında bu bütçe de açık verince iskân masrafları faslı çeşitli tarihlerde verilen ek tahsisatlarla 160.000.000 kuruş arttırıldı¹⁰⁹.

¹⁰⁵- BA, DÜİT, Nr. 14/1-1.

¹⁰⁶- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Ankara 1991, s. 579; Krş, Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, III/II, Ankara 1990, s.174.

¹⁰⁷- BA, DÜİT, Nr. 14/1-4: Maliye Nezareti esbab-ı mucibe lâyihası, irade tarihi 23 CA 1334 ; 14/1-3: 4 Şaban 1334 tarihli lâyiha; 14/1- 2: Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyyesinin Esbab-ı Mucibe Layihası, irade tarihi: 16 Şevval 1334; Düstur, II. Tertip, İstanbul 1928, VIII, 1259, 1372, IX, 83 ; BA, DÜİT, Nr. 14/1- 1: Maliye Nezareti Tezkiresi, İrade tarihi: 10 M 1332.

¹⁰⁸- Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, III/II, Ankara 1990, s.212-214.

¹⁰⁹- Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, III/I, Ankara 1990, s. 206; Düstur, II. Tertip , X, İstanbul 1928, s. 33, 70.

Harcama Kalemi	Tahsisat (Kuruş)
İdare-i Merkeziyye Maaşâtı	
Genel müdür ve muavini	132.000
Memurîn-i merkeziyye	1.284.000
Müstahdemîn-i müteferrika	75.600
İdare-i Merkeziyye Mesârifî	
Kırtasiye, matbu evrak, ihşaiyyat ve muhacirîn cüzdanları tâbiyyesi	200.000
Tenvir ve teskin	40.000
Mefruşat	20.000
Hademe melbusatı	6.000
Devâir icarı	30.000
Muhacirîn ve istimar hakkında tercüme edilecek kitapların tercüme ücreti	25.000
Harcirah ve yevmiyye	200.000
Taşra Maaşâtı	
Aşâir ve muhacirîn müdürîyetleri (I. Sınıf)	756.000
Aşâir ve muhacirîn müdürîyetleri (II. Sınıf)	688.000
Aşâir memurları (I. Sınıf)	734.000
Aşâir memurları (II. Sınıf)	912.000
Taşra Mesârifî	
Tenvir ve teskin	80.000
Mefruşat	90.000
İcar	150.000
Kırtasiye ve matbu evrak	150.000
Müteferrika	50.000
Hademe melbusatı	25.000
İskân masrafı	10.000.000
Toplam	15.798.000

1334 (1918) yılı bütçesi ise aşağıdaki tabloda görüleceği üzere bir önceki yılın bütçesi ile hemen hemen aynıdır¹¹⁰. Uygulama esnasında göçmen ve mülteci masrafları tahmin edilen rakamları aştığından iskân mesârif-i umumîsi faslına Ocak 1918 tarihinde 1.100.000 lira ilâve edildi¹¹¹.

110. *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1991, s.213, 531- 532 .

111. *BA, DÜİT*, Nr. 14/28-3; Maliye Nezareti'nden Sadarete Tezkire (20 Eylül 1334) .

Harcama kalemi	1333 Tahsisatı	1334 Tahsisatı
İdare-i merkeziyye maaşâtı	1.491.600	1.491.600
İdare-i merkeziyye levazımı	141	128.500
Vilâyât maaşâtı	3.091.200	3.091.200
Vilâyât levâzımı	413.800	154.500
İskân mesârif-i umumisi	200.000.000	200.000.000
Memurîn ve müstahdemînin tahsisât-ı fevkalade-i şehriyyesi	540.640	540.600
Müteferrika	22.200	
Toplam	205.700.440	205.406.400
Tahsisatın para birimi kuruş olarak verilmiştir.		

BMM'nin 1920 yılı bütçesinden muhacir harcamaları için 431.326 lira iâşe, 150.475 lira sevkîyât, 118.050 lira tohumluk, 12.275 lira tedavi, 4.500 lira han ve otel kiralari olmak üzere toplam 874.735 lira tahsis edildi. 1921 yılı bütçesine göre Aşâir ve Muhacirîn için 663.556, 1922 bütçesine göre de 1.139.338 lira tahsis edildi. BMM'de, mülteci meselesiyle uğraşmak ve bütçeden tahsisat ayırmak durumunda kaldı. BMM'nin malî durumu iyi olmamasına rağmen 19 Haziran 1921 tarihine kadar, 73.000 lira iâşe, 83.000 lirası nakliye masrafı olmak üzere 156.000 lira harcadı. Bunun üzerine 24 Haziran 1921'de Muvazene-i Maliye Encümeni'nden muhacirlerin memleketlerine dönüşlerinde kullanılmak üzere 150.000 lira para alındı¹¹².

I. Dünya Savaşı esnasında, 2.000.000'u mütecaviz mülteci ve muhacir Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi'nce sevk ve iskân edilmişti. Mütareke sonrası meydana gelen ecnebî işgalleri ve Marmara havzasındaki Yunanlılar'ın icrâ ettikleri katliamlar sebebiyle Haziran 1921 tarihinde İstanbul ve havalisinde 50.000'e yakın mülteci ve göçmen birikmişti. Bunlardan 20.000'i yardıma muhtaç bir haldeydi. Öte yandan Yunanlılar'ın sözde muhacirleri Batı-Anadolu'ya sevk etmesi bölgedeki asayîşi bozmuş, yüzbinlerce Türk İç-Anadolu'ya ve İstanbul civarına göç etmek zorunda kalmıştı. Ayrıca, Yunanistan'ın izlediği nüfus ve iskân siyaseti sonucu Doğu-Trakya halkı da İstanbul istikametine göç etmeye başlamıştı¹¹³. Bunlar da Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi'nce iâşe ve iskân edilmekteydiler.

Malî zorluklar sebebiyle, göçmen idaresi, muhacir ve mültecilerin ihtiyaçlarını ve masraflarını karşılayamaz oldu. Zira, bu kadar nüfusa yalnız on kuruş ekme parası verilecek olsa günlük masraf 2.000 lirayı buluyordu. O ana

112- İhsan Güneş, *Aynı makale*, s. 150 .

113- İbrahim Ethem Atnur, *Tehcirden Önce Rum ve Ermenilerin İskân Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1991, s.52 .

kadar söz konusu masraflar, bütçeden ayrılan tahsisatın yanı sıra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile yardımsever ahalinin katkılarıyla karşılandı. Ancak, göçmen sayısının gün geçtikçe artması üzerine yeni kaynaklara müracaat edilmesi kaçınılmaz bir hal aldı. Bunun üzerine Padişah aylık yardımlarda bulunmayı kararlaştırdı. Meclis-i Vükelâ ise, muhacirlerin memleketlerine avdetlerine kadar, yetim ve dul maaşı alanlar müstesna, memur maaşlarından %1 nisbetinde *iâne-i ihtiyariyye* adı altında kesinti yapılmasını kararlaştırdı¹¹⁴. Bununla birlikte ahalinin yardımına müracaat edebilmek gayesiyle *Muhâcirîn-i Müslimeye Muavenet Komisyonu* teşkili hususunda bir nizamname kaleme alındı¹¹⁵.

Müslüman göçmen ve mültecilere yardım toplamak ve teberruatı kabul eylemek üzere kurulan bu komisyonun üyeleri Meclis-i Vükelâ'ca tespit edilecekti. Üyeler fahrî olarak çalışacak ve herhangi bir ücret talep etmeyeceklerdi. Aşâir ve Muhacirîn İdaresi Genel Müdürü bu komisyonun tabîi üyesiydi. Komisyon, *Cem'-i İânât Nizamnamesi'*nden vareste olarak yardım, hibe ve vasiyet adı altında yapılacak nakdî ve aynî yardımları toplamak, dağıtmak veya göçmenlerin ihtiyacına göre nakde çevirmek; müsamere, müsabaka tertibiyle tahsil edeceği parayı, göçmen ve mültecilerin iskân, iâşe veya sevkine, ziraat ve sanayii teşvik ve sağlık tedbirlerin alınması hususunda sarf edilmek üzere Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi veznesine teslim edecekti. Komisyon üyeleri, bu paranın ne surette sarf edildiğini, *muamelât-ı idariyyeye* ve *şerait-i mahsusa-i fenniyyeye* müdahale etmeksizin tedkik ve tahkik etme yetkisine sahiptiler. Toplanan yardımlar ile harcamaları beyan eden listeler ay sonlarında neşr ve ilân edilecekti. Zarurî olarak istihdam olunacak kâtip ve müstahdemlere gelirin %5'ini geçmemek şartıyla ve komisyon kararıyla hasıllattan münasip bir miktar ayrılabilirdi¹¹⁶.

Resmî kurumların yanı sıra, doğrudan göçmen ve mültecilere yardım etmek amacıyla hususî komisyonların da kurulduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, istilâya maruz kalan, muhacerette anne veya babasını kaybeden yetimler ile dullara yardım etmek gayesiyle 30 Ağustos 1919 tarihinde *Trabzon-Rize Cemiyet-i Hayriyyesi* adı altında bir cemiyet kuruldu¹¹⁷.

114- BA, DH -İ.UM, Nr. 19 -20/1-7: Dahiliye Nezareti'nin Tezkiresi (12 Şubat 1338) .

115- BA, DUIT, Nr. 15 /Z-38: Dahiliye Nezareti'nden Sadarete Tezkire (27 N 1337 / 4 Haziran 1337) .

116- BA, DUIT, Nr. 15/Z-38; *Düstur* II. Tertip, İstanbul 1927, XII, 437-438; *Takvim-i Vekayii*, 4 Şevval 1339, Nr. 4183 .

117- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s.68 .

III- AŞAİR ve MUHACİRİN MÜDÜRİYET-İ UMUMİYYESİ'NİN FAALİYETİ

A- Mültecilerin İstihdamı

Ruslar'ın işgal etmiş olduğu Doğu ve Kuzey Anadolu'dan iç kesimlere iltica eden müslümanları hali vakti yerinde olanlar, memurlar, çiftçiler, esnaf ve sanatkârlar ile yetimler ve dul kadınlar şeklinde bir tasnife tabi tutmak mümkündür.

Hali vakti Yerinde Olanlar: Malını, nakdini birlikte getirebilenlerdir. Genellikle şehir ve kasabalarda kiradıkları meskenlerde ikamet etmekteydiler. Herhangi bir işle meşgul olmayanları kısa sürede elindeki sermayeyi tüketerek yardıma muhtaç bir konuma düştüler.

Memurlar: İstilâya uğrayan bölgelerdeki Osmanlı memurları da, sair müslüman ahali gibi Orta-Anadolu'ya iltica ettiler. Bu memurların tamamı buldukları yerlerde mülteci işlerini yürütmekle görevlendirildi. Bu meyanda, mültecilerin sevk ve idareleriyle ilgili heyetler vilâyât-ı müstevliye memurlarından oluşturulacaktı¹¹⁸. Bu tamime rağmen bazı mahallerde mülteci işlerini yürütmek için hususî memurlar görevlendirilebildi. Meselâ, Sinop'ta bulunan vilâyât-ı müstevliye memurları yerine 300 kuruş tahsisatlı nüfus ve muhasebe memurları istihdam edildiler¹¹⁹. Öte yandan bazı mülteciler buldukları yerlerde mesleklerini icra ettiler. Meselâ, muallimler, iskân mintikalarında bulunan Mekteb-i İbtidâî gibi okullarda çalıştılar¹²⁰.

Çiftçiler: Çiftçiler elden geldiğince köylere yerleştirildiler. Bunlara boş ve terk edilmiş tarlalar verildi. Yardıma muhtaç olanlara mahallî idareler vasıtasıyla kefalet-i müteselsile ve senet karşılığı ziraî alet, edevat, tohumluk, çift hayvanı dağıtılarak çiftçilik yapmaları sağlandı. Bu hususta mahallî idarelere malî kaynak aktarıldı. Böylece, çiftçilerin elden geldiğince tüketici bir topluluk olmaktan

118. BA, DH-ŞFR, Nr. 66/36: Dahiliye Nezareti'nden Sivas Vilâyeti'ne şifre tel (7 Temmuz 1332).

119. BA, DH-ŞFR, Nr. 75/102: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilayeti'ne şifre tel (10 Nisan 1333).

120. BA, DH-ŞFR, Nr. 86/254.

çıkarak en azından kendi ihtiyaçlarını karşılayacak ekonomik bir güce kavuşmaları için çaba sarf edildi¹²¹.

Esnaf ve Sanaatkârlar: Mülteciler ocaklarına geri dönünceye kadar sanat ve ehliyetleriyle mütenasip surette geçimlerini temin etmeleri için kendilerine alet ve edevat-ı sanayiye dağıtıldı. Sanatkârların bir kısmı yol ve resmî binaların inşaatı gibi kamu işlerinde istihdam edileceklerdi¹²². Öyle anlaşılıyor ki, devlet iskân faaliyetini sürdürürken mümkün mertebe mültecilerin mesleklerini dikkate aldı. Bununla birlikte, sahil şeridinden Orta-Anadolu'daki şehir ve kasabalara sevk edilen balıkçı ve kayıkçılar atıl durumda kaldılar. Bu gibi kişiler mesleklerini icra ettiremediklerinden geçimlerini temin edemiyorlar ve tamamen devlete yük oluyorlardı. Yetkililer bu gibileri üretici hale getirebilmek amacıyla bazı tedbirler aldılar. Bu meyanda, atıl bir konumda bulunan balıkçı ve kayıkçılar, yol masrafları muhacirin tahsisatından karşılanmak ve Marmara kıyılarına iskân edilmek üzere İstanbul'a sevk edildiler¹²³.

Mültecilerin bir kısmı ticaretle meşgul oldu. Bu arada bazı mülteciler, savaş biter bitmez ocaklarına dönmek umuduyla hayvanlarını ellerinden çıkarmamışlardı. Bu gibi mülteciler, hayvanlarını o vakit çok kârlı bir iş olan nakliyatta kullandılar. Savaş sebebiyle, göçmen ve mültecilerinki hariç, yerli ahalinin hayvanlarına el konmuş idi. Bu sayede, mülteciler, civar köy ve kasabalardan nisbeten ucuza temin ettikleri tahıl ve sair yiyecek maddelerini hayvanları vasıtasıyla nakledip satmak imkanına kavuştular. Böylece hem geçim sıkıntısı çekmezken hem de civar kasaba ve köy halkıyla temas neticesinde onların yaşayış tarzlarını, kullandıkları tohumların niteliklerini ve cinslerini öğrenmek imkânını buldular¹²⁴.

Yetimler: Birbirini takip eden savaşlar, ülkenin sosyal ve ekonomik hayatında sarsıntılar meydana getirmiş olduğundan himayeye muhtaç yetim sayısı oldukça arttı. Bunun üzerine, Maarif Nezâreti bünyesinde *Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyyesi* kuruldu ve yurt çabında birçok Darüleytam açıldı.

¹²¹- BA, DH-İ.UM, Nr. E/26-29: Dahiliye Nezareti iskân şubesinden İdare-i Umumiyye Vilâyât-ı Müdüriyet-i Alisine Tezkire (13 KE 1332) ; DH-ŞFR, Nr. 82/122: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (17 KE 1333) .

¹²²- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 3, Md. 7.

¹²³- BA, DH-ŞFR, Nr. 65/35: Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne şifre tel (26 Haziran 1332); 65/54: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne şifre tel (9 Haziran 1332); 65/56: Dahiliye Nezareti'nden Bolu Mutasarrıflığı'na şifre tel (9 Haziran 1332); 67/42.

¹²⁴- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 70.

Mart 1916 tarihi itibarıyla, İstanbul'da dokuz, Adana'da altı, Sivas'ta yirmi, diğer vilâyet ve sancaklarda birer tane olmak üzere yurt çapında 69 adet Darüleytam faaliyete geçirildi. İstanbul'dakiler Validebağı, Balmumcu, Çamlıca, Ortaköy, Bebek, Beykoz, Kâğıthane, Yedikule ve Çağlayan'daki kiralık binalarda hizmet vermekteydiler. Bu okullarda yüz öğrenciye iki muallim, iki memur, iki çamaşırçı, serici, ütücü, yemekhânci, kundura tamircisi, kapıcı ve yeter sayıda meydan hademesi hizmet vermekteydiler¹²⁵.

Darüleytamlarda beş bin kız olmak üzere yirmi bin civarında öğrenci vardı. Bunlar, şehit çocukları ile sair anasız babasız mülteci veya fakir çocuklarıydı. Aslında şehit evlâdı için açılan bu müessesede himaye altına alınan çocuklardan %30'u şehit evlâdı, %70'i ise göçmen, mülteci ve fakir aileye mensup çocuklardı. Bunlardan bir kısmının ebeveyni sağ olup diğerlerinin anne veya babası vefat etmişti. Büyük bir kısmı ise ebeveysizdi¹²⁶.

Yetim çocuklar iki yaşından itibaren Darüleytama kabul ediliyorlardı. 2-6 yaş grubu sadece besleniyor, 6-12 yaş grubunda olanlar mekatib-i İbtidâiye devam ettiriliyordu. Takriben onüç yaşında ilköğrenimlerini tamamlayanlar 16 yaşına kadar sanayi çıraklığı yapmaya mahsus *Darüssınaa*'lara gönderiliyorlardı. Bebek'teki tesislerde bulunan öğrenciler marangozluk, kunduracılık gibi sanayi eğitimi görüyorlardı. Öğrencilerin bir kısmı da ziraî eğitim görüyordu. Mart 1917 tarihi itibarıyla Darüleytam'ın ziraat şubelerinde 300'e yakın öğrenci vardı¹²⁷. Kâbiliyetli öğrenciler ise *Sanayi-i Nefise Mektebi*, *Darümuallimîn* veya *Darümuallimât* gibi okullara gönderiliyorlardı¹²⁸. Bu arada misyonerler de yetim çocuklarla ilgilenmeye başlamış olmalı ki, başta mülkî amiller olmak üzere ilgililer, yetim çocuklarının mümkün mertebe Amerikan misyonerlerinin eline düşürülmemesi hususunda uyarılıyorlardı¹²⁹.

Darüleytam Umum Müdürlüğü'nün gelirleri masraflarını tamamen karşılayamayınca özellikle Darüleytamların bir kısmı kapatılmak zorunda kalındı. 1917 tarihi itibarıyla Darüleytamların adedi 65'e, öğrenci sayısı ise 11.680 indirildi¹³⁰. Öğrenci sayısı 1918'de 11.235'e indi. 1920 tarihinde ise Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyesi onbir Eytamhane ve bir hastahane olmak üzere on iki

¹²⁵ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.396-401, *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi* (İctima-i Fevkalâde), I, Ankara 1992, s. 396-416.

¹²⁶ *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s.206-208, 391-392, 489.

¹²⁷ *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s. 396-401.

¹²⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (İctima-i Fevkalade), I, Ankara 1992, s.396-416.

¹²⁹ BA, DH-ŞFR, Nr. 63/276: Dahiliye Nezaret'i'nden Kayseri Mutaşarrıflığı'na şifre tel (28 Nisan 1332).

¹³⁰ *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s.391-392, 489.

kurumdan oluşmaktaydı. Öğrenci sayısı ise 3.700'dür. 1923 tarihinde bu sayı tekrar yükselecek ve on bine ulaşacaktır¹³¹.

I. Dünya Savaşı esnasında babalarını kaybetmiş olup, annesi, dedesi veya akrabalarının yanında kalan şehit ve mülteci çocukları askerî makamlarca toplanarak *Muâvenet-i İctimaiyye* ismiyle tesis edilen Eytamhanelerde himaye altına alındılar¹³².

Mondros Mütarekesi'nin yapıldığı tarihlerde yurt çapında 100.000 yetim çocuk bulunmaktaydı. Bunların çoğu Ordu'ya ait *Menzil Hastahaneleri* ile *Nekahethanesinde* ve bazı vilâyetlerin yetimhanelerinde beslenmekteydi. Bu müesseseler askerî idarenin aldığı yeni şekle göre tedricen tesviye ediliyorlardı. Bunun üzerine 12 Ocak 1919 tarihinde konuyu müzakere eden Meclis-i Vükelâ, hususî bir komisyon kurulmasına karar verdi¹³³. Bâbiâli, Eylül 1919'da Samsun, Bafra, Ordu, Giresun ve Merzifon'da bulunan yetim çocukların İstanbul'daki Darüleytam'a yerleştirilmek üzere toplatılmasını kararlaştırdı. Bu konuda herhangi bir sorunun çıkmasından endişelenen Bâbiâli, bu çocukların Müslüman olduklarına dair İngiliz temsilcilerinin onayını almayı tercih etti¹³⁴. Bu esnada Merzifon'da 300-350 kadar yetim vardı. Bunlar sokakta bırakılması halinde muhtemelen İngiliz veya Amerikan misyonerlerinin ellerine düşeceklerdi. Buna fırsat vermemek için Amasya'da *Şefkat-ı İslâmiyye* ismiyle bir cemiyet teşkil edildi. Bu cemiyetin himaye ve idaresinde faaliyete geçen Amasya Şefkat-ı İslâmiyye Yurdu'nda Erzurum, Erzincan ve Bayburtlu mülteci çocuklarından ekserisi kız olmak üzere 300 yetim barındırıldı. Bu yetimlerden 6-11 yaş grubu içindekiler cemiyetin hususî mektebinde okuma-yazma öğrenirken daha büyükler ise hususî öğretmenler vasıtasıyla biçki, dikiş, nakış ve dokumacılık eğitimi görüyorlardı¹³⁵.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Maarif Nezareti'nin teşkilâtı bütün yetimleri barındıracak bir kapasitede değildi. Bunun üzerine, Muhacirîn İdaresi, mültecileri yerleştirdikten sonra Darüleytamlar, Muhacirîn Umum Müdürü Şükrü Bey'in ifadesiyle *eytam depoları* tesis edildi¹³⁶. Muhacirîn İdaresince açılan Eytamhaneler, Diyarbakir, Mardin, Urfa, Kayseri, Merzifon, Çorum, Samsun, Sivas, Bünyan ve Develi'de faaliyet gösterdiler¹³⁷.

131- İhsan Güneş, *Aynı eser*, s. 154.

132- TBMM. Zabıt Ceridesi, IXIII, Ankara 1958, s. 150.

133- M. Tayib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Ankara 1959, s. 28.

134- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 80.

135- TBMM. Zabıt Ceridesi, IXIII, s. 150.

136- Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, I, Ankara 1990, s. 227.

137- BA, Harita Kataloğu, Nr. 404, Kod: 0D1: 1/24.

Resmî kurumların yanı sıra mültecilerin yoğun olarak biriktikleri iskân birimlerinde kasaba zenginlerinin himmet ve teşebbüşleri sonucu eytamhaneler tesis edildi. Meselâ, Giresunlular tarafından takriben 350 kimsesiz çocuğu barındıracak kapasitede bir eytamhane açıldı. Zabıta kuvvetleri mahalle aralarından topladığı kimsesiz çocukları söz konusu Eytamhaneye teslim etti¹³⁸. Bu kurumun masrafları bölge halkından toplanan yardımlardan karşılanmaya çalışıldı. Ancak, yardımseverlerin ekonomik gücü azaldıkça yardım miktarı da düşüyordu. Netice itibarıyla, bu kurumun himayesindeki çocukların çoğu yine sokaklara düştü. Bu arada ahalinin ifadesine nazaran Amerikan Muavenet Komitesi kasabadaki Rum ve Ermeni eytamhanelerine yirmişer bin lira yardımda bulunurken Müslümanlara ait eytamhaneyi ziyaret bile etme gereği duymadı¹³⁹.

Açıkta kalan yetim çocuklar ileride Darüleytamlara yerleştirilmek kaydıyla, eşraf ve hali vakti yerinde olanların himayesine bırakılmışlardı. Öte yandan, Mekâtib-i Umumiyye talebesi olanların yatılı mekteplere devam etmelerine gayret sarf edilecekti. Bu mümkün olmadığı takdirde, muhacirîn tahsisatından karşılanmak şartıyla, mekteplere devamı temin edilmeye çalışıldı¹⁴⁰.

Netice itibarıyla, yetim çocuklar Darüleytam, muhacirîn yetimhaneleri veya yardımseverler tarafından tesis edilen acezehanelerde barındırıldılar. Yetimlerin bir kısmı işe analarının kucağında idi. Bunların yekunu 90.000 civarındaydı. Yetimler daha ziyade Sivas vilâyeti dahilinde bulunmaktaydılar¹⁴¹.

Dul kadınlar: Savaşın büyük tahribatından biri de aileyi parçalaması ve kadınları dul bırakmasıdır. Mülteciler arasında dul kadınlar ve kimsesiz kızlar bir hayli yekûn tutuyorlardı. Devlet, hususî talimatnamelerde genç kadın ve kızların ırz ve namuslarının korunabilmesi hususunda yetkilileri uyarıyordu. Bu gibi mülteciler hayır kurumları, memur ve mahallî eşrafın himayesine bırakıldılar. Bu gibi yerlere yerleştirilemeyenler için özel yerler tahsis edilecek ve mahallî idareler tarafından iâşe edileceklerdi¹⁴². Nitekim, talimatnameye uygun olarak dul kadınların bir kısmı *Darülmesaîler*'de istihdam edildiler. Bu kurumların faaliyete geçirilebilmesi hususunda mahallî idareler teşvik edildiler. Meselâ, Merkezî idarenin teşvikiyle Kırşehir'de bir Darülmesaî açıldı. Bu kurumda, Erzincan, Gümüşhane ve Erzurumlu mülteciler istihdam edildiler. Kadınlar buralarda topluca iâşe ediliyor ve yün işlemek, çorap örmek veya bez dokumak gibi çeşitli işlerde çalıştırılıyorlardı.

138. BA, DH-İ.U.M, Nr. E-36/3.

139. Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 76.

140. *Mülteci Talimatnamesi*, s. 8, Md. 37.

141. *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/1, Ankara 1990, s. 206-208.

142. *Mülteci Talimatnamesi*, s. 8, Md. 38.

Kunduracılık, saatçılık yapanlar, hatta dört tekerlekli araba imal edenler bile vardı¹⁴³.

Yukarıda belirtilen yerlerde istihdam edilemeyenler ise geçimlerini devletin verdiği yardımların yanı sıra kendileri temin etmeye çalışıyorlardı. Kasabalarda derme çatma yerlerde ikâmet eden kadınlar, ya çevredeki koruluk ve ormandan kesip getirdikleri odunları yerli ahaliye satıyor veya tarlalarda çalışmak üzere yakın köylere günü birlik gidiyorlardı. Beraberlerindeki getirdikleri çocukları ise çobanlık vb. işleri icra ediyorlardı¹⁴⁴.

B- Mültecilerin İâşe Meselesi

Osmanlı Devleti, savaş öncesi şeker, kibrit gibi temel tüketim maddesi sanayi ürünlerini ithal yoluyla karşılıyordu. Hatta, bir tarım ülkesi olan Türkiye, Marsilya'dan patates ithal etmek zorunda kalmıştı. Savaşa merkezî devletlerin yanında katılması üzerine dünya pazarları ve ticarî yollar Osmanlı Devleti'ne kapanmıştı.

Seferberlik ilânı ticarî faaliyeti tamamen durdururken zirafî işler ise kadın ve ihtiyarlara kaldı. Bu durum, her ailenin bir kileri mevcut olduğundan, büyük şehirler hariç genel yaşayış üzerinde ani bir tesir göstermedi. Bununla birlikte, karayolu ve demiryollarının yok denecek seviyede olması, deniz yolu ile de nakliyat kayıklara dayandığından Orta-Anadolu'da yok pahasına satılan hububatı kıtlığın baş gösterdiği yörelere nakletmek mümkün değildi. Öte yandan, mevcut yiyecek stoklarının mühim bir kısmı Ordunun emrine tahsis edildi. Bu gibi sebeplerden dolayı ülke genelinde iâşe zorluğu başlarken savaş yılları içinde yurdun mühim bir kısmı açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldı¹⁴⁵.

Bu durum, 1914'ün sonlarına doğru tüketim maddelerinin hızla yükselmesine neden oldu. 1916 yılının başlarında fiyatlar tedricen yükseliyordu. Bu arada savunma için gerekli olan maddeler *tekâlif-i harbiyye* adı altında bedeline borç senedi verilerek satın alınıyordu. Köylünün elindeki binek ve yük hayvanı da *Vesâit-i Nakliyye* komisyonlarınca takdir edilen bedel karşılığı ellerine mazbata verilerek alındı. Ancak, halkın ihtiyacını karşılamak için herhangi bir tedbir alınmadı. *Men'i İhtikâr Kanunu*'yla ileride geniş yolsuzluklara yol açan iâşe teşkilâtı ve komisyonları kuruldu¹⁴⁶. Bu tedbire rağmen paranın alım gücü dört

¹⁴³- *Meclis-i Ayân Zabut Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s. 227-228.

¹⁴⁴- Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, İstanbul 1990, s. 395.

¹⁴⁵- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s188, 208-209.

¹⁴⁶- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 188, 216, 247.

misinden fazla düşerken¹⁴⁷ aşağıdaki tablodan anlaşılacağı üzere fiyatların yükselmesi önlenemiyordu¹⁴⁸.

Bu ortamda göç eden mülteciler, fırınlarda ekmek, kahvehanelerde oturacak ve yatacak yer bulamadıklarından yalı kenarlarında, tarla içlerinde, cami avlularında geclemek ve beraberlerinde getirdikleri azıklarla idare etmek zorunda kaldılar. Bütün servetini terk ederek ocağından çıkan ve kısa bir sürede açlık ve sefaletle karşı karşıya kalan mülteciler muhacir'in tahsisatından *kuvvet lâ-yemut* derecesinde iâşe ediliyorlardı.

Mülteci talimatnamesine göre, aciz, kimsesiz, fakara, hayatını idame ettiremeyecek kadar zaruret içinde bulunanlarla, maaşı 400 kuruştan az olup aile efradı kalabalık olan muhtaç memurlar ve vilâyetin hususî bütçesinden maaş alırken iltica münasebetiyle maaşı kesilen yardıma muhtaç memurlar iâşe edileceklerdi. Mültecileri iâşe tarzı, mahallî memurların takdirine göre erzak veya yevmiye vermek şeklinde olacaktı. Yevmiye verilmesi halinde, her yerin ihtiyacına göre nüfus başına verilmesi kararlaştırılan meblağ hususî defterlere kaydolunmak şartıyla beher hafta peşinen aile reisine ödenecekti¹⁴⁹.

Genellikle, geçimlerini temin etmeye kudreti olmayan mültecilerden büyüklerine iki kuruş, küçüklerine ise bir kuruş yevmiye veriliyordu. Temel tüketim maddelerinin fiyatlarının sürekli artması sonucu mülteciler pek sefil ve acımalı bir hâle düşmüşlerdi. Bu nedenle göçmen idaresi, büyüklerin yevmiyesini üç kuruşa, küçüklerin yevmiyesini ise 60 paraya yükseltti¹⁵⁰. Esasen göçmen ve mültecilerin iâşelerinin temini sorumluluğu taşrada mülkî memurlara aitti¹⁵¹. Herhalde bu yetkiye istinaden olsa gerek, Canik Mutasarrıflığı bütün mültecileri hesaba katarak kişi başına beş kuruş itibarıyla Ordu, Giresun, Tirebolu ve Canik'te mevcut mülteciler için 1.591.000 liralık havale gönderilmesini merkezden talep etti. Bu talep malî imkânsızlıklar sebebiyle kabul edilmedi¹⁵².

Resmî kayıtlara istinaden 1.200.000 göçmen ve mülteci mevcuttu. Bunların %70'e yakın bir kısmı (800.000) ziraat, ticaret ve muhtelif iş kollarında çalışmak suretiyle geçimlerini bizzat temin ediyorlardı. Muhacir'in İdaresi takriben

147- Paranın değer kaybı konusunda bkz. Tevfik Çavdar, *Aynı eser*, s. 98- 103.

148 - Bu tablodaki değerler için bkz. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s.188, 216, 247.

149- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 6, 7, Md. 31, 35.

150- BA, DH-ŞFR, Nr. 70/57; 66/216 ; 79/212: Dahiliye Nezareti'nden Ankara ve Trabzon vilâyetleri ile Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (28 Temmuz / 8 TS 1332, 26 Ağustos 1333).

151- BA, DH-ŞFR, Nr. 79/11: Dahiliye Nezareti'nden Niğde Mutasarrıflığı'na şifre tel (2 Ağustos 1333).

152- BA, DH-ŞFR, Nr. 79/212: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (26 Ağustos 1333).

400.000 göçmen ve mülteciye yevmiye dağıtıyordu. İdare aynı zamanda toplam sayısı 120.000'i bulan aşiret toplulukları ile askerî sebeplerden dolayı iç bölgelere sevk edilen Ermeni ve Rumlar'dan takribî 150.000 ile 200.000 kişiyi de iâşe ediyordu¹⁵³.

Cinsi	Birim miktarı	1914	1915	1916	1917 başı	1917 sonu
Mısır	Kara kıyye	0.87	3	4	9	20
Pirinç	"	3.50	8	-	-	-
Buğday unu	"	2	-	6	15	30
Taze Fasulye	"	-	0.25	-	-	-
Patates	"	-	-	4	5	20
Limon	Tane	0.25	5	-	-	-
Tereyağı	Kara kıyye	12.50	20	25	80	120
Yumurta	Çift	-	5	-	-	-
Koyun eti	Kara kıyye	-	3	9	25	45
İnek eti	"	-	2	-	-	-
Kuru fasulye	"	-	-	4	12	25
Bulgur	"	-	-	8	16	35
Pekmez	"	-	-	10	40	65
Sucuk	"	-	-	25	40	70
Zeytin	"	-	-	10	15	55
Şeker	"	3	40	100	150	260
Çay	"	-	-	200	350	450
Tuz	"	0.75	6	7	10	22
Gaz	"	2.50	30	30	120	150
Kibrit	Kutu	0.25	1.50	-	-	-
Sabun	Kara kıyye	7	35	25	50	65
İskarpın	Çift	60	-	-	-	-
Potin	"	-	-	250	400	600

Birim fiyatları kuruş olarak verilmiştir.

İzinsiz olarak iskân mahallini terk etmek suretiyle bir başka mahalle gidenlerin yevmiyeleri prensip olarak kesilmekteydi. Bununla birlikte, bu gibi mültecilerin yevmiyelerinin kesilip kesilmemesi hususu mahallî idarelerin takdirine bırakılıyordu. Genelde bunlar, gıdasızlıktan telef olmayacak ölçüde iâşe edildiler. Kalabalık ve geçim sıkıntısı sebebiyle Ordu kazasındaki mültecilerin bir kısmı izin

153. Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, III/I, Ankara 1990, s.206-208, 228.

almaksızın Kastamonu vilâyeti ve Bolu mutasarrıflığı topraklarına giderek oralarda mekân tutmuşlardı. Merkez söz konusu yerlerin mülkî amirlerine çektiği tellerle bunların buldukları yerlerde iskân ve yardıma muhtaç olanlarının iâşe edilmelerini istedi¹⁵⁴.

1917 yılında mevcut sıkıntılar yetmiyormuş gibi bir de büyük bir kıtlık ile karşı karşıya kalındı. Hükümet, bu kıtlık ve darlığı önlemekte aciz kaldı. Vaktinde stok yapılmadığı için çiftçiden aynı olarak tahsil edilen aşar iki misline çıkartılmış ise de bu Ordu'nun ihtiyacını dahi karşılamadı. Kıtlık ve yokluk, mevcudu olmayan malların fiyatlarını astronomik seviyelere yükseltti. Bu ortamda varlıklı mülteciler kısa sürede yardıma muhtaç bir konuma düşerken, yevmiye alanlar, kendilerine verilen para ile ekmek dahi alamaz oldular. Bu sıkıntıyı azaltabilmek amacıyla, III. Ordu mıntıkasında zahirenin aynı olarak göçmen ve mültecilere dağıtılması uygulaması başlatıldı. Buna göre, on yaşından büyüklere 400 gram, küçüklere ise 300 gram un veya eşdeğer hububat veriliyordu¹⁵⁵. Bu uygulamaya ülke dahilinde Ekim 1917 tarihinde geçilmeye çalışıldı.

Bu uygulamayla, şehir ve kasabalarda bulunan mülteci ailelerine ekmek vesikası dağıtıldı. Vesikalarda tayinat alanların isim, şan ve yaşı yazılı idi. İâşe Komisyonları, göçmen ve mültecilerin her birine verilecek erzakın çeşit ve miktarını gösteren yevmiye listelerine benzer borduralar tanzim edecekti¹⁵⁶. Bu işlemler bittikten sonra bedeli *Muhtaç-ı Muavenet Muhacirin Tahsisatı*'ndan tesviye edilmek üzere¹⁵⁷ iâşe ambarından iâşe teşkilâtının bulunmadığı yerlerde askerî ambarlardan erzak verilecekti. Gerekirse İâşe komisyonları Mal Sandığından avans çekebilecekti¹⁵⁸.

Bu yolla mültecilerin istenen ölçüde iâşe edilemediği anlaşılmaktadır. Muş, Van, Erzurum ve Bitlis mültecileri adına Meclis-i Ayân azası Topçu Feriki Rıza Paşa'ya çekilen telgrafa göre, karşılığı *Muhtaç-ı Muavenet Muhacirin Tahsisatı*'ndan verilmek üzere iâşe-i umumiyye ambarından erzak verilmesi gerekirken Urfa'daki mültecilere erzak dağıtılmadığından mültecilerin çoğu açlıktan telef oluyordu. Yiyecek bulamayanlar mezbahalardan topladıkları hayvân kanı gibi zararlı ve yenmesi kabil olmayan maddeler ile karınlarını doyuruyorlardı.

154. BA, DH-ŞFR, Nr. 80/219; 81/126: Dahiliye Nezâreti'nden Bolu Mutasarrıflığına ve Kastamonu vilâyetlerine şifre teller (13 / 22 TE 1333).

155. Mesela, büyüklere 440 gram, küçüklere 330 gram buğday veya büyüklere 600, küçüklere 450 gram ekmek verilmesi; Mısır ve Arpa verildiği takdirde, gramajın %10 nisbetinde artırılması gibi, bkz. BA, DH-İUM, Nr. 98- 4/1- 48: 23 TE 1333 tarihli tezkire.

156. BA, DH-ŞFR, 82/64: Vilâyet ve Mutasarrıflıklara tamim.

157. BA, DH-İUM, Nr. 98- 4/1-48.

158. BA, DH- İUM, Nr. 98-4 /1-50: İdare-i Umumiyye Dahiliye Müdürü Lütfi Bey'den Aşair ve Muhâcirin Müdürü Hamdi Bey'e tezkire (12 KE 1333).

Devlet ekmeğinin kıyyesi evrak-ı nakdiyye ile 25 kuruştan fazla olmadığı halde, Urfa'da rayiç 90 kuruşa kadar fırlamıştı¹⁵⁹. Canik livasında ise mısır ekmeğinin okkası 20 kuruşa, buğday ekmeğinininki 32, 35 kuruşa yükselmişti¹⁶⁰.

Bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak amacıyla, Diyarbekir ve Elaziz vilâyeti İâşe Komisyonu Riyaseti, memur, göçmen ve mültecilerin iâşe ihtiyaçlarının IV. Kolordu ambarlarından temin edilmesini sürekli talep eder olmuştu. Oysa, Kolordu muharip kıtalarının iâşesini bile karşılayacak stoklara sahip değildi. Bu ortamda söz konusu ihtiyacın yine vilâyet kaynakları kullanılmak suretiyle çözülmesi zaruriydi. Bu nedenle ihtiyaç fazlası zahiresi olanlar tespit edilerek satın alınıp muhtaçlara dağıtılması hususu Dahiliye Nezareti'nce Diyarbekir ve Elaziz vilâyetleri İâşe Komisyonu başkanlığına tamimen tebliğ olundu¹⁶¹. Bununla beraber sorun yine çözümlenemezse en muhtaç mültecilerin iâşesini temin maksadıyla gerekli erzakın vilâyet haricinden satın alınması hususu ilgili komisyonlara tebliğ olundu¹⁶².

Rus işgalinin sona ermesi üzerine, memleketlerine dönecek olanlara biriken iâşe bedellerinden lüzum görülecek miktarının komisyon kararıyla verilmesi hususunda vilâyet ve mutasarrıflıklara tamim gönderildi¹⁶³. Sevkiyata rağmen, Nisan- Haziran 1921 tarihlerinde hali hazır 107.000 göçmen ve mülteci statüsünde kişi bulunmakta idi. Bu nedenle, 5 Haziran 1921'de *Muhacir ve Mültecilerin İdare Tarzı ve Sevkeri* hakkında bir tüzük yayımlandı. Buna göre, herhangi bir isim altında maaş almayıp iâşe talebinde bulunanlardan on yaşından büyük olanlara yarım kilo, küçüklere 250 gram ekme bedeli karşılığı mahallî rayice göre üç ay süreyle yevmiye verilecekti. Gurbet hayatı üç aydan fazla sürenlerden yetim, kimsesiz ve işsiz kadınlara ve rapora istinaden malûllerin iâşesine devam edilebilecekti. Ancak, herhangi bir işe yerleşen, teklif edilen işi kabul etmeyen veya memleketlerine sevk edilenlerin iâşeleri kesilecekti¹⁶⁴.

Mültecilerin bir kısmına çeşitli isimler altında maaş veriliyordu. Mültecilerden *ashab-ı itibar* olup, zaruret içinde bulunanlara mülteci talimatnamesine istinaden maaş verilecek ve bu gibilerin bir defteri tanzim

159- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s.425 .

160- *BA, DH-İ.UM*, Nr. 98-4/1-43.

161- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 87/96: İâşe Müdür-i Umûmisi İsmail Hakkı imzasıyla Diyarbekir ve Elaziz vilâyetleri İâşe Komisyonu riyasetine çekilen ayrı ayrı tel (9 Mayıs 1334) .

162- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 87/60: Dahiliye Nezareti'nden Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre tel (6 Mayıs 1334).

163- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 87/92: Dahiliye Nezareti'nden vilâyet ve Mutasarrıflıklara şifre tel (11 Mayıs 1334).

164- İhsan Güneş, *Aynı eser*, s. 145-146.

edilecekti¹⁶⁵. Meselâ, Canik sancağında Hacı Ahmed Efendi'ye maaş bağlanması için teşebbüse geçilirken İskilip'te ikâmet eden Pasinler mültecilerinden Abdurrahman Paşazade ve biraderlerine her ay on lira tahsis edildi¹⁶⁶.

Aynı zamanda, *muinsiz* aile efradına da maaş verilmekteydi. Ancak, bu maaşlarla ilgili havaleler zamanında gönderilemiyor veya mahallin Mal Sandıklarında nakit para bulunmadığından dolayı ödenemiyordu. 1331 malî yılında (1915-1916) söz konusu maaşlar ve hatta muvazzaf memur maaşları dahi ödenemiyordu¹⁶⁷.

Mültecilerden kimsesizlik maaşı alan asker ailelerine maaş ikmal suretiyle yevmiye verilmekteydi. 11 Kasım 1917 tarihinde, Dahiliye Nezareti göçmen ve mültecilere yevmiye yerine iâşe bedeli üzerinden aynen ekmeğe veya hububat verilmesine dair bir tamim yayınladı. Böylece kimsesizlik maaşı alanlara da diğer mülteciler gibi zahire verilmeye başlandı¹⁶⁸. Göçmen ve mülteci vasfında olan kimsesiz aile efradına hem kimsesizlik ve hem de mülteci talimatnamesine uygun yevmiye verilmesi işlemlerin karışmasına sebebiyet veriyordu. Bu nedenle, Ocak 1918 tarihinden itibaren kimsesizlik maaşının kesilerek talimatname hükümlerine uygun iâşe edilmeleri hususu taşradaki mülkî amirlere tebliğ edildi¹⁶⁹.

Mültecilere yevmiye veya iâşe dışında, eşya yardımı da yapılmaktaydı. Ayrıca yıkanmaları, aşılanmaları ve hastalık zuhuru halinde hastahanelere sevk edilmeleri gerekiyordu. Mültecilere her şahada yardım ederek yaralarının mümkün mertebe sarılmasına gayret sarf edildiyse de ihtiyaçları tamamen karşılanamadı¹⁷⁰.

Netice itibarıyla, hicretin ilk günlerinde iâşe işleri bir dereceye kadar tanzim edilebildi. Komisyonlar vasıtasıyla kasaba ve şehirdekilere ekmeğe, köydekilere mısır, bazen de bir miktar nakit para verildi. Ancak iskân birimlerindeki mülteci sayısının kısa sürede dört beş misli artması iâşe sorununun ortaya çıkmasına sebep oldu. Ulaşım ağının ve vasıtalarının yeterli olmaması, Orta-Anadolu'dan mültecilerin yoğun olarak bulunduğu yerlere gıda maddeleri sevk edilemedi. Bu ise mültecilerin bulunduğu yerlerde kıtlık ve açlığın baş göstermesine sebep oldu. Asayişsizlik ve sosyal kesmekeşlik içinde hayat pahalılığı

165- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/52; Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (8 KE 1332).

166- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/149; Dahiliye Nezareti'nden Ankara Valisi Raşid Beyefendi'ye şifre tel (20 KE 1332).

167- BA, DH-İ.UM, Nr. E-36/8; Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Maliye Nazırı Cavid Bey'e Tezkire (5 Temmuz 1333).

168- BA, DH-İ.UM, Nr. 20-2/2-17; Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tezkire (22 KE 1333).

169- BA, DH-ŞFR, Nr. 83/29; 20-2/2-17.

170 Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, III/II, Ankara 1990, s.212- 213.

günden güne tesirini arttırarak gösterdi. Mülteciler, üzerlerinde bulunan *ana yadigarı* yüzüğe varıncaya kadar para yapacak her şeyi değerinin çok altında satarak elde ettikleri para, İâşe Komisyonu'nun verdiği ekme ve ara sıra yapılan nakdî yardımlarla kıt kanaat geçiniyorlardı. Ancak, ilerleyen günlerde fiyatların alabildiğine yükselişi, yapılan yardımın aksaması ve verilen ekme miktarının yarıya indirilmesi mültecilerin sefaletlerini tahammül sınırının üstüne çıkardı¹⁷¹.

C- Mültecilerin Sağlık Sorunları

Savaşın ortaya çıkardığı problemlerden birisi de salgın hastalıklardır. Gerekli tedbirler alınmadığı takdirde, salgın hastalıkların göçmen kitleleri arasında büyük tahribatlara sebebiyet verdiği tecrübe edilmişti. Gıdasızlık, meşakket ve izdiham göçmenlerin hastalığa karşı dirençlerini kırıyordu. O halde, bu gibi problemlerin ciddi tedbirler alınmak suretiyle önlenmesi gerekiyordu. Zira, iltica mahallindeki izdihamın meydana getirdiği pislik ve bakımsızlık sebebiyle göçmen ve mülteciler birçok salgın hastalığın tehdidi altındaydılar. Hava değişikliği de bunu etkileyen faktörler arasında gelmekteydi. Bu gibi sebeplerden dolayı I. Dünya Savaşı ve sonrasında Anadolu'da sıtma şiddetle hüküm sürdü. Neticede, Bafra'dan Ofa kadar uzanan bölgede halkın %20, 30'u sıtmaya tutuldu¹⁷². Göçmenlerin iskân mahallindeki iklime ayak uyduramamaları salgın hastalığın yayılmasını ve mültecilerin hastalığa karşı direncinin kırılmasını kolaylaştırıyordu. Meselâ, Çarşamba, Terme ve Samsun gibi havası ağır ve sıtması meşhur olan yerlerde yerleşenler arasında hastalık ve ölüm vak'aları daha ziyade kendisini gösterdiği halde, havası ve suyu iyi olan Ünye ve İnebolu'ya iltica edenler arasında ölüm oranı nisbeten azdı. Mülteciler, sıtması meşhur olan Samsun şehrine hastalığa kinaye *Sarı Samsun* adını vermişlerdi.¹⁷³ Öte yandan, Van, Muş, Bitlis ve Bayezid cihetlerinden Diyarbekir'e akın eden mültecilerin %20'si salgın hastalık sebebiyle telef oldu¹⁷⁴. Askerî Sıhhiye Müfettişi Nail Bey'in ifadesine göre, Çorum'da ahır ve sahanlıklarda üst üste barınan beş bin kadar göçmen ve mülteci arasında salgın hastalıklar yaygınlaştı¹⁷⁵.

Muhacirîn idaresi, göçmen ve mültecilerin çeşitli sorunlarının yanı sıra sağlık sorunlarını da çözüme kavuşturmaya çalıştı. Haritada görüleceği üzere, yol güzergâhlarında ve iskân mahallerinde muayenehaneler, menzil hastahaneleri,

171. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 283 .

172. Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 23 .

173. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 261-262, 311 .

174. *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s. 212-213 .

175. *BA, DH-ŞFR*, Nr. 69/233; 69/234 .

sıhhiye istasyonları, muhacirîn tecridhanesi ile göçmen veya mülteci hastahaneleri ismi altında sağlık kurumları hizmete girdi. Hasta mültecilerin tedavisinde sivil hastahanelerden ve savaş dolayısıyla çok sıkışık durumda bulunan askerî hastahanelerden de faydalandı¹⁷⁶.

Sivas, Yenihan, Tokat, Amasya, Merzifon, Zile, Ordu, Fatsa, Ünye, Terme, Çarşamba, Yozgat, Kırşehir, Akdağmadeni, Boğazlıyan, Kayseri, Mamuretül-Aziz, Malatya, Diyarbakir, Mardin, Siverek, Urfa, İslâhiye, Müslimiye, Resulayn, Suriye ve Musul'da mülteci hastahaneleri tesis edildi¹⁷⁷. Mültecilere sağlık merkezlerinde bir taraftan kolera, tifo ve tifüs aşuları yapılırken diğer taraftan kinin dağıtıldı.

Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele edebilmek amacıyla kurulan hususî enstitüler vasıtasıyla hastalıklara karşı mücadele başlatıldı. Sıtma ile mücadele amacıyla, merkezî Samsun'da bulunan bir Enstitü ile, Bafra, Çarşamba, Terme, Fatsa, Ünye, Ordu, Giresun, Tirebolu, Vakfikebir, Trabzon ve Ofta Enstitüye bağlı bir doktor ve sıhhiye memurlarının hizmet verdiği laboratuvarlar kuruldu. Bu faaliyetler Mondros Mütarekesi'nin başlangıcında nihayete erdirildi. Oysa, mültecilerin dönüşü sebebiyle özellikle Trabzon'da sıtma hastalığı şiddetini arttırmıştı. Yörede ayrıca frengi ve İspanyol nezlesi diye adlandırılan bir tür grip yaygındı. Netice itibarıyla, evlerine dönen mültecilerin 1/3'ü bu hastalıklara yakalanmış olduklarından ölümden kurtulamadılar¹⁷⁸.

Alınan önlemler sonucu mülteciler arasındaki ölüm oranı azaldı. Meselâ, Diyarbakir'deki mülteciler arasındaki telefât %5'lere geriledi. Öte yandan, mülteci sayısı azalınca sıhhi önlemler daha düzenli bir surette alındı¹⁷⁹. Vesikalardan anlaşıldığına göre, göçmen ve mülteci sayısı düşükçe hususî hastahaneler tedricen kapatılmış ve buralardaki hastaalar, Gureba veya Memleket hastahanelerine sevk edildiler¹⁸⁰. Göçmen ve mültecilerin ilâç ve tedavi masrafları muhacirîn tahsisatından karşılandı¹⁸¹.

176- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 125.

177- Musul Mülteci Hastahanesi'nin levâzimat ihtiyacı için Ağustos 1917'de 8.000 kuruş tahsis edilirken 1918 yılında aynı hastahanenin idarî masrafı 60.000 kuruşu bulmuştu. BA, DH-ŞFR, Nr. 69/222; 79/136; 85/63; Giresun Mülteci Hastahanesi için tüccardan kefaletle 50 top basma, 30 top Amerikan bezi alınmış olup, bedeli olan 700 lira Defterdarlıkca tesviye edilmiştir. BA, DH-ŞFR, Nr. 84/28: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (9 Şubat 1334).

178- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 23.

179- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.212- 213.

180- BA, DH-ŞFR, Nr. 96/235: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığına tel (19 Nisan 1335).

181- Fahamettin Yılmaz, *Vilâyet-i Mustahlasa*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990, s. 64.

Mültecilerin ekserisi 50 yaşından büyük ihtiyarlarla, çocuk ve kadınlardan ibaretti. Dahiliye Nezareti, bütün kaynakları mültecilerin hizmetine hasretti. Bu arada, teşkilatlanma işini bitiren Muhacirîn İdaresi, seyyar hastahaneler tesis etti. Mültecilere buldukları yerlerde ve sevkıyatları esnasında yiyecek içecek verildi. Bilhassa aşılara dikkat edildi. Bu sayede, mülteciler, bir nebze de olsa salgın hastalıklara karşı korundu. Bununla birlikte çocuklar ve ihtiyarlar arasında ölüm vak'alarına tesadüf edildi.

Mülteciler memleketlerine geri döndükten sonra da sağlık tedbirleri alınmaya çalışıldı. Nitekim, Van vilâyetine geri dönen mültecilerin sağlığını muhafaza etmek ve salgın hastalıklar sebebiyle meydana gelen ölüm oranını azaltmak amacıyla Diyarbakir Sıhhiye Müdürü Bitlis'e gönderilirken, Van'a çevre vilâyetlerden on beş sıhhiye memuru ve ilâç gönderilmesi amacıyla gerekli teşebbüslerde bulunuldu. Ayrıca, bu hususlarda askerî sağlık teşkilâtından da faydalanılabilinecekti¹⁸².

D- Askerlik Muafiyeti

Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden sonra askerlik hizmeti yükümlülük haline getirilmişti. Bununla birlikte, gayr-i müslim ahali ile Bosna-Hersek, Arnavutluk, Arap yarımadası, Trablusgarp ve İstanbul halkı askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardı. Bu sebeple askerlik hizmetini asırlarca Anadolu Türk halkı üstlenmişti.

1914 yılına kadar, Anadolu'ya gelen göçmenler uzun sürelerle bu hizmetten muaf tutulmuşlardı¹⁸³. Göçmenlerin askerlikten muafiyet süresi Türkiye'ye giriş tarihlerinden başlamak üzere üç ay olarak sınırlandırıldı. Nitekim, 5 Nisan 1915 tarihinde neşredilerek uygulamaya giren kanuna nazaran göçmenler Türk topraklarına giriş tarihlerinden üç ay sonra yaşlarına göre silâh altına alınacaklar, ihtiyat ve mustahfız yaşında olup bedel vermek isteyenler ise 6 Şubat 1915 tarihli kanun gereği bedel-i nakdî vereceklerdi¹⁸⁴.

Göçmenlerin içinde buldukları zor şartlar sebebiyle mükellefiyet başlangıcının geliş tarihleri yerine hükümetçe tescil tarihlerinin esas alınması, mülteciler hakkında ayrıca hüküm verilmesi Harbiye Nezareti'nden talep edildi. Bu talep üzerine Ordu Dairesi Reisi Behiç Bey, ilgili kanunun Meclis-i Ayân'da

182- BA, DH-İ.UM, Nr. 20-12/12-86, Lef. 4: Sıhhiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire (13 Ağustos 1334) .

183- Geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 318-319 .

184- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.121; *Düstur*, II. Tertip, VIII, İstanbul 1928, s.440.

yapılan müzakereleri esnasında mültecilerin silâh altına alınmamaları hususunda Harbiye Nezareti tarafından ilgililere emir verildiğini, dolayısıyla bu kanunun mültecileri kapsamadığını beyan etti¹⁸⁵. Bu beyanata rağmen, Harbiye Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 26 Ağustos 1915 tarihli tezkirede teamül gereği muhacirîn muamelesine tâbi tutulan mültecilerin de göçmenler gibi askere davet olunmamalarının kararlaştırıldığı bildiriliyordu¹⁸⁶.

Netice itibarıyla, askerlik çağı gelen mültecilerin ailelerini yerleştirdikten sonra kıtaya sevki başlatıldı. Bazı mülteciler askere gitmemek için kendilerine gösterilen yerlerde durmuyorlardı. Bunlar, تنها yerlerde, özellikle bataklıklarda yatak çarşafından yaptıkları çadırlarda sefilane bir hayat sürmekteydiler. Bu durum söz konusu mültecilerin 5/10'i, hatta 8/10'i nisbetinde telef olmalarına ve sahte vesika ile mükerreren yevmiye almak suretiyle Hazineyi zarara uğratmalarına sebebiyet verdi.

Her türlü malını düşman eline bırakarak iç kesime iltica eden ve ellerinde kalan para veya sahip oldukları itibara istinaden ailelerini geçindirmeye çalışan mültecilerin askere alınması halinde aileleri perişan ve sefil olacaktı. Bu gibi ihtimallere yer vermemek üzere mültecilerin askere alınması işleminin bir süre tehir edilmesi talep edilmişti¹⁸⁷.

Bu isteğe rağmen mültecilere tanınan iki ay muafiyet süresinden vaz geçilerek yalnız bedel nakdi erbabının askere alınmalarının son kafilenin celbine kadar tehir olundu. Oysa, mültecilere tanınan iki ay mühlet kendilerinin iskân ve iâşelerinin temini maksadına müsteniddi. Bundan vazgeçilmesi yukarıda beyan olduğu üzere mültecilerin firarına sebebiyet verebilecekti. Ayrıca, mültecilerin yerlerini yurtlarını terk ile işgale uğramayan bölgelere gelerek mesken tedarikiyle ailelerini yerleştirmek, iş ve güçleriyle meşgul olmak gibi bir müddet serbest kalmaları gerekiyordu. Aksi takdirde reissiz kalacak olan ailenin dağılması muhtemeldi. Bu nedenle mültecilerin yerli ahalden ziyade devletçe himaye edilmesi gerekiyordu. Zaten kış münasebetiyle de mültecilerin askere sevk edilmesi müşkül olacaktı. Oysa iki ay sonraya tecil olur ise mülteciler herhangi bir aksaklığa mahal olmaksızın davete uyacaklardı. Bu münasebetle Erzurum vilâyeti mültecilere verilen sürenin Mart 1917 tarihine kadar uzatılmasını talep etti¹⁸⁸. Öte

185. *Meclis-i Ayân Zabıt Çeridesi*, III/II, Ankara 1990, s.118-119

186. *BA, DH- İ.UM*, Nr. 13/1-10: Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire (13 Ağustos 1331).

187. *BA, DH- İ.UM*, Nr. E 29/84: Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire (6 Mart 1332); Muhacirîn Müdür-i Umumîsi Hamdi Bey'e Müzekkire 11 Mart 1332; E 27/58: Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tezkire (25 KS 1332).

188. *BA, DH- İ.UM*, Nr. E- 28/43: Erzurum Vilâyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire (8 KS 1332).

yandan, mültecilerin durumlarını yerinde müşahede eden Aşâir ve Muhacirin genel müdür vekili Necdet Bey, askerlik mükellefiyetinin tecili halinde bir çok kadın ve çocuğun sefaletten korunmuş olacağını ifade etti. Mültecilerin aileleri daha iltica yolunda iken askere sevk edildiği takdirde sefil ve perişan olacakları, erkeği bulunmayan bu kabil aileler nezdinde mükellefiyet çağı gelen bir erkeğe iskân mıntıklarına gidip gelinceye kadar süre verilmesi gerekiyordu. Aslında vaktiyle, III. Ordu dahilinde tatbik edilmiş ve iyi sonuçlar alınmıştı¹⁸⁹. Meskeni olmayan ve nafakalarını teminden aciz bulunan mültecilerin muafiyet talepleri yurt ve ocaklarına dönüşlerinde de sürdü.

Milli Mücadele döneminde Müdafaa-i Milliye Vekâleti asker ihtiyacını karşılamak üzere muhacirleri de kıtaya sevk etmeye karar verdi. Bununla beraber muhacir ve mültecilere, ailelerinin gerekli ihtiyaçlarını temin için 8 Ağustos 1921 tarihine kadar süre tanındı. Bu tarihten sonra mülteciler istisnasız askere sevk edileceklerdi¹⁹⁰.

E- Vergi Muafiyeti

Mültecilerin resmî makamlara verecekleri arzuhaller Hicaz ilmuhaber ve damga resminden¹⁹¹ ve göçmenlerin beraberlerinde getirecekleri erzak ve hayvanlar gümrük vergisinden muaf tutuldu¹⁹².

G- Aynî Yardımlar

Göçmen ve mültecilerin işlerini düzenlemekle yükümlü kişiler, elbise tedarik etmekte güçlük çeken fakir fukara göçmen ve mültecilere dağıtmak üzere don, gömlek, pamuklu hırka gibi çamaşır ve elbise yaptırılmayı plânladılar. Bu gibi eşyaların yapımında ithal bezler pahalı olduğundan yerli ürünlerin kullanılması tercih edildi¹⁹³.

Diğer yandan seyahat eden mültecilerden yardıma muhtaç olanlarına *vesait-i nakliye mazbatası* veriliyordu. Mülteciler bu mazbatalar ile ulaşım

189- BA, DH/ İ. UM, Nr. E- 29/121: Harbiye Nezareti'ne ait tezkire (1 Mart 1333).

190- TBMM. Zabıt Ceridesi, I/IX, Ankara 1958, s. 41- 46.

191- Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, I, Ankara 1989, s.215: 21 Haziran 1330 tarihli kanun lâyihası; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi , III/I, Ankara 1991, s.328, 455; BA, DH- İ.UM, Nr. 20-18/12-47.

192- Düstûr, II. Tertip, XI, İstanbul 1928, s.564: Kararname (19 R 1338).

193- BA, DH- ŞFR, Nr. 72/43: Dahiliye Nezareti'nden Vilâyetlere şifre tel emri (5 KS 1332).

araçlarından ücretsiz olarak faydalanabiliyorlardı. Ulaşım şirketleri mültecilerden topladıkları bu mazbataları mahallî idarelerde paraya tahvil ediyorlardı¹⁹⁴.

IV- MÜLTECİLERİN YURLARINA GERİ DÖNÜŞLERİ

Erzincan Mütarekesi'ni (18 Aralık 1917) müteakip Ruslar işgal ettikleri yerlerden 1878 sınırına kadar çekilmeye başladılar. Bu ortamda ahali ocaklarına geri dönme telaşına düşer. Memleketine sevk olunacak ahalinin bir kısmı vaktiyle istilâ edilmiş olan vilâyetlerden dahile çekilip de, bu vilâyetlerin Türk hakimiyetine geçmesi üzerine memleketlerine dönmek isteyen mültecilerden, bir kısmı daha önceden iskân mahalleri değiştirilmiş olup yerlerine iade edilecek olan Rum ve Ermeniler'den, arta kalanı ise metruk meskenlere yerleştirilip sahiplerinin geri dönüşü üzerine başka yerlere sevk edilmesi gereken Müslüman göçmenlerden ibaretti¹⁹⁵.

Mülteciler, memleketlerinde bıraktıkları dolu ambarlara, terk ettikleri eşya ve meskenlere, bağ, bağçe ve imarlı tarlalarına güvenerek, ziraat mevsimi geçmeksizin yaz ekimini zamanında yapabilmek endişesiyle Hükümetin yardımına bakmaksızın sağ kalan aile efradıyla memleketinin yolunu tutmak düşüncesindeydiler¹⁹⁶. Oysa, Erzincan Mütarekesi'ni müteakip Ruslar'ın cepheden çekilmesini fırsat bilen Ermeniler Ruslar'ın boşalttığı cephenin işgaline girişmişlerdi. Erzurum'da kurulan *Ermeni Asker İttihadı* adındaki komite bölgeye el koyarak Türkler'e karşı bir program dahilinde baskı yapmaya başladı¹⁹⁷. Erzurum'un sadece iki sancığında 75.000 ev yıkılmıştı. Bunların tekrar eski haline dönüştürülmesi için 45.000.000 lira gerekiyordu¹⁹⁸.

Ruslar, Trabzon'u işgal altında bulundurdukları iki yıl süre içerisinde tahripkârlık ve yağmacılıkla, Ermeni çetelerinin ve Rum serserilerinin eşkiyalıklarına alet olmaktan başka bir şey yapmamışlardı. Başlangıçta tekâlif-i harbiye adı altında bütün tüccarın mallarına el koymuşlar, işgal ettikleri evlerin eşyalarını çalmaktan kaçınmamışlardı. Tahribattan çamii, türbe ve mezarlıklar da kurtulamamıştı¹⁹⁹. Trabzon ve yöresinde işgal dolayısıyla halkı göç eden köyler tamamen yıkılmıştı. Trabzon dahilinde hicret etmeyerek köylerinde kalan sınırlı

194. BA, DH. İUM, Nr. E- 24/70: İdare-i Umumiyye-i Vilayât Müdüriyeti'nden Muhacirin Müdüriyeti'ne Tezkire, (15 TS 1332).

195. BA, DUT, Nr. 14/28-3.

196. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 316-318.

197. Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 10-11.

198. İhsan Güneş, *Aynı eser*, s. 153.

199. Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 17-18.

sayıdaki köylüler bir sene evvel köylerindeki verimli tarlaları ekerek elde ettikleri ürünle ambarlarını bir dereceye kadar doldurmuşlardı. Ancak, elde edilen ürün mahallî ihtiyacın %5'ini bile karşılayacak derecede değildi²⁰⁰.

Rus işgali döneminde, genelde gayr-i müslimlere ait ibadethaneler, mektepler, mezarlıklar, meskenler muhafaza edilirken, Müslümanlara ait olanlar tahrip edilmişti. Özellikle cami, medrese, türbe ve mezarlıklar talan edilmek suretiyle sanki Türk-İslâm kültürünün bölgedeki izleri silinmeye çalışılmıştı²⁰¹.

Bolşevik ihtilali zuhur edince Ermeniler tamamen serbest kalmışlar ve Rus askerleriyle el ele vererek yağma ve zulme başlamışlar, ortalığı tahrip etmeye koyulmuşlardı. Türk kuvvetleri yetişinceye kadar her tarafı yakıp yıkmışlar, Türk ordusunun yaklaştığını hisseder etmez ellerine geçen Müslümanları öldürmüşler ve beldeleri harabeye dönüştürmüşlerdi. Ermeniler, özellikle, Erzurum ovasında bulunan köylerde zulm ve katliam hareketlerinde bulunmuşlardı. Çoluk çocuk, kadın erkek köy sakinlerinden ele geçirdiklerini öldürmüşlerdi. Köylerde tek bir nüfus bile kalmamıştı. Nitekim, yalnız Erzurum sokaklarında toplanan Müslümanlara ait ceset sayısı dört binden fazlaydı. Hatta Ermeni mezalimine dayanamayan Kars havalisinde meskun Malakanlar köylerini terk ile selameti kaçmakta bulmuşlardı²⁰².

Bu ortamda, mülkî amirlerden bazıları mültecileri memleketlerine sevk ederken, bazıları iade için gerekli tedbirlerin alınmasına teşebbüs ediyorlardı. Aslında mültecilerin yurtlarına geri dönüş esasları merkezce tespit edilmişti. Bu münasebetle Dahiliye Nezareti, vilâyet ve mutasarrıflıklara göndermiş olduğu tamimle, emir almaksızın hiçbir sebep ve suretle mültecilerin iadelerine tevessül edilmemesini istiyordu²⁰³.

Düzenli bir şekilde yurtlarına sevk edilmesi gereken mülteciler, bir an önce ocaklarına kavuşmak arzusuyla resmî makamlardan izin almaksızın hareket etmeye başladılar. Bu gibiler, Hazine'den ve mahallî idarelerden herhangi bir ücret alamadıklarından yollarda perişan ve sefil oldular. Dahiliye Nezareti, bu gibilerin uyarılmasını veya yolda alıkonularak işe edilmelerini yetkililere tebliğ etti²⁰⁴. Bununla birlikte, mahallî yetkililerden bazıları merkezle aynı görüşte değillerdi. Bunlara göre, ocak ve yurtlarında mevcut olan kuyulara tohum ve erzak saklayan

200. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 326.

201. Bu konuda bkz. Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında*, İstanbul 1992.

202. Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında*, s. 7, 10, 36-39, 47.

203. BA, DH-ŞFR, Nr. 84/116: 20 Şubat 1334.

204. BA, DH-ŞFR, Nr. 84/186: Dahiliye Nezareti'nden Vilâyet ve Mutasarrıflıklara tamim (28 Şubat 1334); 86/177: Dahiliye Nezareti'nden Erzincan Mutasarrıflığı'na şifre tel, (19 Nisan 1334); 86/178; 86/180; DH-ŞFR, Nr. 87/23.

mültecilerin iade edilmeleri Hükümete yük getirmeyecekti. Bu değerlendirmeler karşısında Bâbîâlî iâşe hususunda mahallî idarelere yük olmayacağını taahhüt eden tüccar, çiftçi ve hali vakti yerinde olan mültecilerin dönüş mevkiine en yakın yerde geçici olarak barındırılanlardan başlanılmak üzere, tedricen memleketlerine sevklerini kararlaştırdı²⁰⁵. Bu meyanda Urfa livası dahilinde bulunan Bitlis mültecilerinin Siverek ve Diyarbekir üzerinden muntazam kabilelerle iadelerine başlandı²⁰⁶.

Bu hususta *İade Talimatnamesi* tanzim edildi. Bu talimatname ile, mültecilerin geri dönüş yolları, ne suretle iskân edileceklerine ait esaslar tespit edilirken, tali yollar ve sair işlemlerin teferruatı hakkında duruma göre karar verme yetkisi mahallî idarelere bırakılıyordu²⁰⁷. Bu talimatnameye göre, geri dönmesine karar verilen mültecilerden ulaşım vasıtası tedarik edemeyenlere ilgili tahsisattan yardım edilecek, geri dönüş yolu üzerindeki mahallî idareler lüzumlu tedbirleri alacaklardı²⁰⁸. Geri dönecek olanlara biriken iâşe ve yevmiyelerinden lüzum görülecek miktarı komisyon kararıyla verilecekti²⁰⁹. Daha sonra mülteciler muntazam kabileler halinde güvenlik güçlerinin gözetiminde belirlenecek yol ve güzergâhdan iade edileceklerdi²¹⁰. Eşkiyanın taarruzuna karşı her vilâyet sınırları dahilinde bulunan mültecilerin yol güvenliğini temin etmekle mükellefi²¹¹. Talimat gereği, sahil şeridindeki mülteciler, mevcut posta vapurları ve askerî vasıtalarla nakledileceklerdi. Bu meyanda ilk etapta Trabzon vilâyetinin işgale

205. BA, DH-ŞFR, 86/91: Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Vilâyetine şifre tel, (10 Nisan 1334); 86/149: Dahiliye Nezareti'nden Van Vilâyeti'ne şifre tel (17 Nisan 1334); 87/46; 86/145; 87/166; 87/230; 87/205.

206. BA, DH-ŞFR, Nr. 86/269: Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Vilâyeti'ne şifre tel (2 Nisan 1334).

207. BA, DH-ŞFR, Nr. 86/116: Dahiliye Nezareti'nden III. Ordu kumandanlığına şifre tel, (13 Nisan 1334).

208. BA, DH-ŞFR, Nr. 87/58: Dahiliye Nezareti'nden Sivas Vilâyeti'ne şifre tel (6 Mayıs 1334); 87/58; 87/45; 87/59.

209. BA, DH-ŞFR, 87/92: Dahiliye Nezareti'nden vilâyet ve mutasarrıflıklara tamlım (11 Mayıs 1334); 87/144.

210. BA, DH-ŞFR, Nr. 86/148: Dahiliye Nezareti'nden Diyarbekir Vilâyeti'ne şifre tel (17 Nisan 1334).

211. BA, DH-ŞFR, Nr. 86/179: Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Vilâyeti'ne şifre tel (18 Nisan 1334); 86/197: Dahiliye Nezareti'nden Lazistan Mutasarrıflığına tezkire (2 Eylül 1335).

maruz kalmayan bölgeleri ile Canik sancağında bulunan mülteciler sevk edilecekti. Bu sevkiyatın arkası alındıktan sonra diğer bölgelerde sevkiyata başlanacaktı²¹².

Mülteciler vilâyât-ı mustahlasaya kudret sahibi olup olmadıkları araştırılmaksızın iade edilmeye başlandı. Bunlardan yoksul olanlar güzergahları üzerinde bulunan mahallî idarelerden para talep ettiler²¹³. Bu şekilde, Yozgat, Kayseri ve Çorum taraflarından Sivas'a kadın çocuk ve ihtiyarlardan oluşan mülteci kabileleri akın etmeye başladılar. Bunlar vesikasız olmalarından dolayı yollarda sefil ve perişan oluyorlardı²¹⁴. Bu durum karşısında mülteci sevkiyatı geçici olarak durduruldu. Mültecilerin merkezden izin alınmaksızın sevk edilmemesi hususunda mülkî amirlere genelge gönderildi (15 Ağustos 1918). Genelgenin hükümlerine riayet etmeyenler cezalandırılacaklardı²¹⁵. Bu arada mahallî muhacirîn komisyonları hali vakti yerinde olan mültecileri tespit etmeye başladılar.

Zengin ve varlıklı aileler deniz ve kara ulaşım vasıtaları ile geri dönerken, fakir ve yoksul ailelerin çoğu Amasya, Merzifon, Tokat, Ankara, Kastamonu, Sivas ve Adana gibi uzak yerlerden yaya olarak dönüyorlardı. Fakir mültecilerden bir kısmı da devlet hesabına hususî kumpanyalar tarafından taşındılar. Bununla birlikte, ilgililer bu gibi kişilerden gayr-i kanunî cebren 15 lira tahsil ediyorlardı²¹⁶. Bazen Müslüman ve Hıristiyan göçmen ve mülteciler aynı vapur veya vagonlarda seyahat ediyorlardı. Meselâ, Temmuz 1919 tarihinde, Müslüman ve gayr-i müslimlerden oluşan bir kabile Gülnihal isimli vapurla Karadeniz sahillerine ve İngiliz bandıralı bir vapurla Mersin'e sevk edildiler. Aralık 1919 tarihinde ise, Loydtristino kumpanyasının bir vapuruyla bilâd-ı müstahlasa mültecileri ve Ermeniler'den oluşan 250 kişilik bir kabile Trabzon ile civar iskele ve limanlara sevk edildi²¹⁷.

Muhacirîn İdaresi, Rum ve Ermeniler'in iskân meselesini mültecilerden daha öncelikli konu olarak ele aldı. Halbuki, yersiz, yurtsuz sefil ve perişan bir vaziyette

212- BA, DH- ŞFR, Nr. 86/230: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (23 Nisan 1334); 86/232: Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne şifre tel (23 Nisan 1334).

213- BA, DH- ŞFR, Nr. 87/133: Dahiliye Nezareti'nden Urfa Mutasarrıflığı'na şifre tel (14 Mayıs 1334).

214- BA, DH- ŞFR, Nr. 86/173: Dahiliye Nezareti'nden Ankara Vilâyeti ve Kayseri Mutasarrıflığı'na şifre tel (18 Nisan 1334).

215- BA, DH- ŞFR, Nr. 91/14: Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilâyeti'ne şifre tel (2 Eylül 1334).

216- BA, DH- ŞFR, Nr. 84/41: Dahiliye Nezareti'nden Sivas Vilâyeti'ne gayet müstacil şifre tel (12 Nisan 1334).

217- İbrahim Ethem Atnur, *Aynı eser*, s. 98.

bulunan Türk göçmenlerinin sayısı gayr-i müslimlerden çok daha fazlaydı²¹⁸. Nitekim, Ocak-Mayıs 1920 tarihleri arasında yaklaşık dört buçuk ay gibi kısa bir zaman zarfında 270.165 Ermeni ve Rum muhacir meskenlerine sevk ve iskân edildiler. Bu rakam, Kasım 1918- Şubat 1920 tarihleri arası itibarıyla 335.883'tür. Aynı yılın sonlarına doğru gayr-i müslimlerin sevk işlemleri sona erdi. Bundan sonra, muhacirin idaresi Müslüman göçmenlerin iskân meselesiyle ilgilenmeye başladı²¹⁹.

Netice itibarıyla, 18 Ekim 1919 tarihine kadar 80.000'i mütecaviz nüfus meskenlerine sevk olundu²²⁰. Hali hazır sevk edilmesi gereken Müslüman mültecilerle Rum ve Ermeniler'in miktarı sekiz dokuz yüz bin civarında idi. Bunların bir kısmı buldukları yerlerde bir işle meşgul olarak geçimlerini temin etmekteydiler. Bu gibilerin kendi imkânları ile memleketlerine sevk edilmesi mümkündü. Hükümetçe sevk olunacaklar ise buldukları yerde geçimlerini temin edemeyen ve sevk vesaiti bulunmayan fakir ahaliye münhasır olacaktı. Bu gibi göçmen ve mültecilerin sevkleri için 1919 senesi sonuna kadar 200.000 lira tahsis edildi²²¹.

Kuruluşunu müteakip göçmen ve mülteci meseleleriyle yakinen ilgilenmek zorunda kalan BMM, 5 Haziran 1921 tarihinde *Muhacir ve Mültecilerin İdare Tarzı ve Sevklere* hakkında bir talimatname yayınladı. Buna göre, geri dönmek isteyen Vilâyât-i Şarkıyye ve müstahlas mültecilerinden malî durumu iyi olanlar serbest bırakılıyorlardı. Yalnız hayvanı ve arabası olanların iâşe masrafı karşılanacaktı. Çocuk, ihtiyar ve malûllerin vesaiti hükümet tarafından temin edilecekti. Harcirah aldıkları halde hareket etmeyenler cebren sevk veya aldıkları mallar istirdat olunacaktı. Ancak, Darüleytamdaki göçmen, muhacir ve mülteci çocukları sevk işlemine tâbi tutulmayacaktı. Mültecilerin sağlık masrafları bütçeden karşılanacaktı²²².

Bu arada, Şark mültecilerinin bir kısmı resmî makamlara yaptıkları müracaat ile İzmir, Bursa gibi Batı-Anadolu'ya iskân edilmeyi talep ettiler. Erzurum milletvekili Durak Bey, nüfusun bir bölge ve memleket için önemini belirterek Türk hükümetinin gerekirse cebren mültecileri geri göndermesini istedi²²³. Ege bölgesinde Rumlar'ın terk ettiği köylere yönelik başlayan göçmen akınından tedirgin olan hükümet yetkilileri göç hareketini durdurmak için polisiye tedbirlere

218- İbrahim Ethem Atnur, *Aynı eser*, s. 90-92.

219- İbrahim Ethem Atnur, *Aynı eser*, s. 96, 99.

220- BA, DÜİT, Nr. 14/28-1: Esbab-ı Mucibe Mahzarı (18 Ekim 1919).

221- BA, DÜİT, Nr. 14/28-3.

222- İhsan Güneş, *Aynı makale*, s. 145- 146.

223- İhsan Güneş, *Aynı makale*, s. 153.

müracaat etti. Netice itibarıyla, Hükümet belirli bir plân doğrultusunda göçmenleri ve mültecileri yerleşime tabi tuttu²²⁴.

Mültecilerin memleketlerine dönüşü ile şehir ve kasabalarda hareketlilik arz etti, dükkanlar açıldı ve boş evler tekrar şenlendi. Bununla beraber, açlık ve sefalet bütün hükümüyle devam etmekteydi. İaşe sıkıntısı çekilen yerlere yapılan yardımlar ise yetersiz kalıyordu. Yurt ve ocaklarına geri dönen mültecilerin bir kısmı başını sokacak bir mesken bulamadığı için geri dönmek zorunda kaldı²²⁵.

B- Geri Dönüş Bilançosu

26 Aralık 1918 tarihine kadar, resmî makamlara müracaat etmeksizin 60.343 kişi geri döndü. Geri dönenlerin sayısı 11 Mayıs 1920'de 300.000'e yükseldi. Aynı tarihte 627.847 kişi henüz mülteci konumundaydı. Göç yıllarında umumî zayıat ise 801.166 kişiyi bulmaktaydı²²⁶. Mültecilerin geçici olarak barındıkları yerler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir²²⁷.

İskân mahalli	Nüfus	İskân mahalli	Nüfus
Adana	7.432	Kayseri	25.107
Ankara	122.228	Konya	28.824
Bolu	5.732	Mamuretül-Aziz	23.538
Canik	116.672	Maras	14.711
Diyarbakir	25.940	Musul	67.900
Eskişehir	20	Niğde	4.625
Halep	26.740	Sivas	94.163
Hüdavendigâr	1.006	Suriye	279
İzmit	2.728	Urfa	48.778
Karesi	16.520		
Kastamonu	14.749	Toplam	647.699

1919 yılı sonu itibarıyla, Trabzon'a 207.788, Erzurum'a 157.659, Van'a 35.415 ve Bitlis'e 48.070 kişi döndü. Muhacirin Müdüriyeti tarafından tanzim edilen istatistiğe göre 1920 yılı başında sevk edilmeyen mültecilerin vilâyet ve sancaklara göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir²²⁸.

²²⁴- İhsan Güneş, *Aynı makale*, s. 153.

²²⁵ TBMM. *Zabıt Ceridesi*, IXXVIII, Ankara 1961, s.276.

²²⁶- Erol Kaya, *Aynı eser*, s. 42-44, 100.

²²⁷- Erol Kaya, *Aynı eser*, s.106-107.

²²⁸- Erol Kaya, *Aynı eser*, s. 118-119.

İskân mahalli	Nüfus	İskân mahalli	Nüfus
Adana	7.432	Kastamonu	2.031
Ankara	61.397	Kayseri	8.488
Bolu	5.770	Konya	22.824
Canik	116.672	Mamuretül-Aziz	23.538
Çatalca	134	Maraş	8.687
Diyarbakir	35.940	Menteşe	2.431
Eskişehir	1.249	Niğde	8.597
Halep	26.740	Sivas	64.163
Hüdavendigâr	1.295	Urfa	6.507
İzmit	2.728	Toplam	406.623

1921 yılına kadar mültecilerin bir hayli ocaklarına dönmüş durumda idi. Bu yılın başında yapılan bir araştırma sonucu memleketlerine gönderilmek üzere 81.668 kişi belirlendi. Bunlardan 30.713'ü yurtlarına ulaştırılırken arta kalanlar 1921-1922 kışını Sivas-Erzincan hattında geçirmek zorunda kaldı²²⁹.

Bu arada, mültecilerin bir kısmı geçici olarak yerleştikleri yerlerden ayrılmak istemiyordu. Bunlardan 100 hanenin Konya'nın Kadınhan kazasındaki hâlî arâziye yerleştirilmesi hususunda Konya Muhacirin Müdüriyyetine emir verildi²³⁰. 1923 yılı itibarıyla geri dönmek isteyenlerin vilâyet ve sancaklara göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

İskân mahalli	Nüfus	İskân mahalli	Nüfus
Aksaray	2.743	İzmir	3
Amasya	2.250	Karahisar-ı Sahip	72
Ankara	56	Kangırı	120
Antep	197	Kayseri	2.166
Bolu	1.671	Kırşehir	2.742
Burdur	430	Maraş	3.112
Bursa	115	Mardin	127
Denizli	186	Silifke	314
Diyarbakir	530	Sivas	4.900
Mamuretül-Aziz	56	Urfa	789
Erzincan	97	Karahisar-ı Şarki	1.150
Eskişehir	10	Toplam	23.836

²²⁹ İhsan Güneş, *Aynı makale*, s.150.

²³⁰ *TBMM, Zabıt Ceridesi, IX*, Ankara 1958, s.60

C- Geri Dönen Mültecilere Yapılan Yardımlar

Yurtlarına dönen mültecilerin büyük bir kısmı, meskenleri işgal döneminde tahrip edilmesi sebebiyle viranelerde, taş kovuklarında aç ve sefil bir şekilde hayatlarını idame ettiriyorlardı. Hükümetin ve ordunun yaptığı yardımlar yetersiz kalmaktaydı. Kendilerine gerekli yardım yapılamadığı takdirde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaklardı²³¹. Hatta, açlık sebebiyle Müslüman ahalinin %30'u 1919 yılında telef olmuştu.

Mültecilere yiyecek ve giyecek yardımının yanı sıra, üretici konumuna getirebilmek için tohumluk, öktüz, kargir, saban ve araba gibi çiftçilik için gerekli alet ve edevatın da verilmesi gerekiyordu. Bu hususda *Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Milliyye Cemiyeti* hazırlamış olduğu bir raporda, mültecilerin bir senelik erzakının Erzincan, Bayburt, Trabzon, Erzurum, Bayezid, Van, Muş, Bitlis, Harput ve Sivas'ta tesis edilecek depolara ambarlanmasını teklif ediyordu.

Bu arada 11 Ekim 1919 tarihinde yayımlanan *Vilayât-ı Mustahlasa ve sair Ahalisine Muavenet Hakkında Kararname* ile Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilâyetleriyle Erzincan sancağının ve sair harbe istinaden tahliye edilen mahallerin ahalisinden yerlerine dönmüş veya yerlerinden ayrılmayanlardan yardıma muhtaç olanların iskân, îâşe ve zirâî ihtiyaçları karşılanacaktı. Bu kararnameye göre Ziraat Bankası söz konusu ahaliye kredi açacaktı. İâşe ve tohumluk ihtiyaçları mîrî ambarlardan karşılanacaktı. Ayrıca, kaldırılan askerî ziraat kıtaları ile Hicaz demiryolları, askerî demiryolları ve limanlar idaresine ait olup maliyeye devredilmiş olan zirâî alet ve edevatın lüzumu miktarı ve mevcut iki takım tamirhane alet ve edevatından bir takımını Maliye Nezareti'nin belirleyeceği bedel mukabili söz konusu havaliye tahsis olunacaktı. Öte yandan, Harbiye Nezareti, işler vaziyetteki yük vasıtalarından en az yüz adedini ve binek otomobillerinden yirmi adedini söz konusu mahalde kullanılmak üzere Dahiliye Nezareti emrine verecekti. Bu vasıtaların tamiri için Trabzon, Erzurum ve Bitlis'de üç adet tamirhane tesis edilecekti. Buralar için gerekli alet ve edevat askerî fabrikalardan karşılanacaktı. Gerekirse bu bölgelere ziraat ve bayındırlık memurları gönderilecekti²³².

Muhacirîn İdaresi, Türk mültecilere söz konusu yardımları yapmaya çalışırken, bir yandan da genel savaşı esnasında iskân mahalleri değiştirilen Ermeni ve Rumlar'ı ocaklarına îade etme işini başlattı. Neticede, 1918-1920 periyodunda binlerce Ermeni ve Rum ocaklarına yerleştirildi. Bu gibilerin yol, yiyecek ve

231. BA, DH-İ.UM, Nr. 20-17/12-28: İdare-i Umumiyye Müdüriyetine verilen tezkire (23 KE 1334).

232. *Düstur*, II. Tertip, XI, İstanbul 1928, s.564.

giyecek masrafları muhacirîn idaresi vasıtasıyla hükümet tarafından karşılandı. Ayrıca, bunlara ait meskenlerin tamir masrafları karşılanırken evi olmayanlara yeni meskenler inşa edildi. Geçici olarak bu gibi kişilerin meskenlerinde barındırılan Türk göçmenler başka yerlere sevk edilerek Ermeni ve Rumlar'ın evlerine girmeleri temin edildi. Bununla birlikte, geri dönmeyen veyahut vefat etmiş olanların mesken ve sair gayr-i menkulleri belediyelerce tespit edilecek bedel üzerinden altı yıl süreyle kiralanarak Türk göçmenlere tahsis edilmesi için bir talimatname tanzim edildi²³³.

Geri dönen mültecilerin karşılaştıkları sorunların başında mesken problemi gelmekteydi. Zira, savaş esnasında gerek Rus ordusu, gerekse yerli ve Kafkasyalı Ermeniler Müslüman ahalinin meskenlerini tahrip etmişlerdi. Mebus Ragıb Bey'in tahminine göre 24 sancakta tahrip edilen mesken sayısı bir milyon civarındaydı. Bu nedenle, mültecilerin pek çoğu memleketlerine dönemeyerek buldukları yerlerde işsiz-güçsüz bir şekilde dolaşmaktaydılar. Hatta, memleketlerine döndükleri halde mesken bulamadıkları için tekrar hicret edenler bile olmuştu. Bu duruma son verebilmek için tahrip edilmiş olan meskenlerin bir an önce tamir edilmesi gerekiyordu. Bu hususta 1922 yılı bütçesine 500.000 lira tahsisat kondu²³⁴. Öte yandan, muhaceretten dönenlere meskenlerini tamir veya yeni baştan inşa etmeleri için gerekli olan keresteyi ormanlardan ücretsiz karşılamaları imkânı tanındı²³⁵. Bir başka tedbir olarak da, düşman istilâsından kurtulan mahallerde sahibinin firarı sebebiyle boş kalan meskenlerin ihtiyaç sahibi mültecilere dağıtılması yoluna gidildi²³⁶.

Ziraat müdürlükleri, muhaceretten dönenlere ekim vakti geçmeksizin kefalet-i müteselsile ile hane başına 3-4 kg. tohumluk mısır dağıttı. Sadece Trabzon ve yöresi çiftçilerine dağıtılan tohumluk mısır yetmiş tonu bulmaktaydı. Ayrıca, sebze ve bostan tohumluğu da dağıtıldı²³⁷. Erzurum ve Erzincan'daki muhtaç mültecilere ise yiyecek ve tohumluk olarak 1918-1919 yıllarında 36 ton buğday dağıtıldı. Ancak bu tohumları eken çiftçiler iyi bir hasat elde edemediler. Bunun üzerine devlet Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon vilâyetleri çiftçilerine dağıtılan tohumun istirdadından vazgeçti²³⁸. Öte yandan, vilâyât-ı mustahlasa için çıkarılan 18 Haziran 1918 tarihli kararnameyle I. Dünya Savaşı yıllarına ait bina ve arâzi vergileri ile koyun ve sair vergilerin tahsil edilmesinden vaz geçiliyordu. Bir başka

233- İbrahim Ethem Atnur, *Aynı eser*, s. 36, 46, 83, 169, 207.

234- *TBMM Zabıt Ceridesi*, I/XVIII, Ankara 1961, s.252, 258.

235- *TBMM. Zabıt Ceridesi*, I/XX, s.463- 478.

236- *TBMM, Zabıt Ceridesi*, I/XIX, Ankara 1959, s.215.

237- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 19.

238- *TBMM, Zabıt Ceridesi*, I/X, Ankara 1958, s.60.

ifadeyle genel mahiyette bir vergi affı getiriliyordu. Savaş öncesine ait olup toplanamayan vergilerin tahsili de 1919 yılına kadar ertelendi²³⁹.

Alınan bu gibi önlemlere rağmen 1919 'da açlık, sefalet, salgın hastalık ve iskân meselesi bütün şiddetiyle devam ediyordu. Bu nedenle Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne ait *İmdat Heyetleri* Trabzon, Erzincan ve Erzurum yöresine hareket ettiler. Bu heyetler, yöre halkına din, mezhep ve millet ayrımı yapmaksızın yiyecek, giyecek ve ilâç yardımında bulundular. Bu esnada Trabzon'da büyük çoğunluğu Gümüşhane, Kelkit, Bayburt ve Şiran havalisinden gelmiş olan binlerce mülteci vardı. Bunlar sokak ortasında sefilâne bir hayat sürüyorlardı. Muhacirîn idaresi bunlara her gün mısır ve çamur karışımı hamurdan imal edilmiş olan 150 dirhem ekmek tevzi ediyordu. Trabzon'a gelen İmdat Heyeti, yardım gayesiyle şehirde bir aşevi, bir muayenehane ve yirmi beş yatak kapasiteli bir hastahaneyi faaliyete geçirdi. Öte yandan söz konusu göçmenlere iş bulunmaya çalışıldı. Mülteci çocuklarının bir kısmı yerel basının katkılarıyla, evlâtlık, çırak veya hizmetçi sıfatıyla hali vakti yerinde olan ailelerin yanına yerleştirilirken bir kısmı da fındık bahçelerinde çalıştırıldı. Diğerleri, kişi başına ikişer lira ve iki aylık zahireleri verilerek memleketlerine gönderildi²⁴⁰.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, sadece Trabzon'da 1919-1922 döneminde 78.532 lira değerinde yardım dağıttı. Bu arada Amerikan Yardım Heyeti, Yunan Salib-i Ahmer Cemiyeti ve Fransa'nın himayesindeki Ermeni Salib-i Ahmer Heyeti gayr-i müslimlere yardım ettiler²⁴¹.

V- GÖÇLERİN SOSYAL, EKONOMİK ve SİYASİ TESİRLERİ

Farklı kültür yapısına sahip devletler arasında cereyan eden savaşlar, kişi veya kitlelerin yerinden oynamasına, büyük göç hareketlerinin yaşanmasına vesile olmuştur. Göç ise, toplumların kültürel, ekonomik ve sosyal yapılarında büyük değişikliklere yol açmıştır. Bu bölümde, konumuzu teşkil eden göçlerin Türkiye'nin demografik, ekonomik ve sosyal yapısına tesirlerini değerlendirmeye çalışacağız.

239- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 20.

240- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 76-77.

241- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 79; Erol Kaya, *Aynı eser*, 55- 56.

A- Demografik Tesir

1830 sonrası Osmanlı nüfusunun büyümesi izlendiğinde, gayr-i müslim tebaanın askere gitmemesi ve salgın hastalıklardan daha az etkilenmesinden dolayı yaklaşık %100'lük bir gelişme gösterdiği tespit edilir. Müslüman nüfus ise Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinin sonucu olarak, 1850 sonrasında büyük bir artış gösterdi²⁴². I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin yüzölçümü 1.710.000 km², nüfusu ise 18.520.016'dır. Bunun 15.044.846'sı Müslüman, 1.729.738'i Rum, 1.161.169'u Ermeni, 187.073'ü Yahudi, 62.468'i Katolik Ermeni, 65.844'ü Protestan, 24.845'i Latin, 54.750'si Süryani'dir²⁴³.

İşgale maruz kalan Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgeleri I. Dünya Savaşı esnasında büyük bir nüfus dalgalanması ile karşı karşıya kaldı. Bölgenin savaş öncesi nüfusu 2.295.705'i Müslüman olmak üzere toplam 2.844.330'dur. Müslüman nüfusun yaklaşık 800.000'i Ermeni ve Rum saldırıları, salgın hastalıklar, kıtlık ve açlık sebebiyle kırıldı. Müslüman nüfusun Van'da %62'si, Bitlis'te %42'si, Erzurum'da %31'i yok oldu²⁴⁴. Bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti %5'lik bir nüfus kaybına maruz kaldı. Arta kalan Müslümanlardan 825.991'i iç bölgelere çekildi. Resmî kayıtlara dahil olmayanları da ilâve edecek olursak, bu sayı 1.500.000'i bulur. O halde, Millî Mücadele döneminde bölgenin yegane Müslüman nüfusunu söz konusu mültecilerden geri dönmeyi başarabilenler oluşturacaktı.

B- Malî Tesir

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi tarıma dayanmaktaydı. Çalışan nüfusun askere gitmesi, askere gidenlerin pek azının geri dönebilmesi, ulaşım ağının azlığı, işlenemeyen toprakların geniş bir alanı kapsamaması üretimin azlığına delalet eder. Savaş mevcut üretimi de sekteye uğrattı. Faal nüfusun seferberlik sebebiyle silâh altına alınması, istilâya maruz kalan yerlerdeki ahalinin iç bölgelere iltica etmesi, cephe gerilerinin tahliye edilmesi, Rum ve Ermeniler'in güvenlik açısından cephe gerisine çekilmesi tahminen 3.000.000 insanın tarlasından, bağından, bahçesinden ayrılmasına, ülke üretiminin en alt seviyeye düşmesine sebebiyet verdi. Bu ise ülke çapında genel bir kıtlığa yol açtı²⁴⁵.

²⁴²- Bu konuda bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic And Social Characteristics*, Madison, 1985 .

²⁴³- Kemal Karpat, *Aynı eser*, s. 188 .

²⁴⁴- Zübeyr Karş, *Millî Mücadelede Kayseri*, Ankara 1993, s.120 .

²⁴⁵- Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, III, İstanbul 1978, s. 29-31.

Üretimin düşmesi devletin gelir kaynaklarının azalması demektir. Zira bütçe gelirlerinin %25-30'unu Türk köylüsünden tahsil edilen vergiler oluşturuyordu. Bu meyanda tamamen tüketici bir kitle haline dönüşen mülteciler devlete vergi ödeyemez hale geldiler. Bu nedenle Hükümet, tahsil edemediği mültecilerin savaş yıllarına ait vergi borçlarını affetti. Bu uygulama bütçe gelirlerinin azalmasına yol açtı. Nitekim, 1914-1915 malî yılında bütçe gelirleri 36.004.213 lira olarak tahmin edilirken, bu rakam 1915-1916'da %17, 1916-1917'de %23, 1917-1918'de ise %12 nisbetinde azaldı²⁴⁶.

Bütçe gelirlerindeki bu azalmaya karşılık, bütçe giderleri ve açıkları arttı. Nitekim, 1914-1915'de bütçe açığı tahminen bir milyon lira iken, bu rakam 1917-1918 malî yılında 28.599.697 liraya yükseldi. Şüphesiz bu açığın ortaya çıkmasında, harcama kalemine dahil edilmeyen mültecilere yapılan yardımlar ve mültecilerden vergi tahsil edilememesi etkili oldu. 1916-1918 tarihleri arasında yoğunluk kazanan mülteci meselesinin malî boyutunu kesin rakamlarla ortaya koyacak istatistikî bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte bu konuda bir fikir verebilmek imkân dahilindedir.

Yukarıdaki bölümlerde açıklamaya çalıştığımız üzere, devlet geçimini temin edemeyen fakir mültecilerin barınma, iâşe, sağlık ve benzeri giderlerini üstlendi. Bu işlerin düzenli bir şekilde çözümlenmesi için Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti Umumiyesi kuruldu. Bu müdüriyetin İstanbul ve taşra teşkilâtında memur ve müstahdemler görevlendirildi. Dolayısıyla bunların harca ve maaşları bu örgütçe karşılanıyordu. Teşkilâtın bu hizmetleri yerine getirebilmesi için 1332 malî yılı bütçesi 15.798.000 kuruş olarak belirlendi. Ancak, göçmen ve mülteci sayısının tahmin edilenin kat kat üstüne çıkması sebebiyle bu tahsisat yetersiz kalınca teşkilâtın bütçesi artırıldı. Nitekim, yıl sonu itibarıyla bütçe 210.000.000 kuruşa yükseltildi. Bu durum göz önüne alınarak arttırılan 1333 ve 1334 yılı bütçeleri 205.000.000 kuruşu aşmaktaydı.

C- Sosyal Tesir

Mülteciler, muhaceret sebebiyle geçici olarak yerleştikleri mahallerde bulunan sosyal gruplarla temasta bulundular. Bu temasın mültecilerin hayatında ve alışkanlıklarında bazı değişikliklere yol açtığı tespit edilmektedir.

Savaş sonrası işgale maruz kalan köy ve kasabaların yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Böylece, köy ve kasabaların modern bir şekilde imar edilmesi fırsatı doğdu. Oysa Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey'in de tespit ettiği gibi, ahali köy ve kasabalarını bildikleri gibi inşa ettiler. Netice itibarıyla ortaya sokakları eğri büğrü,

²⁴⁶. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, III, 41.

evleri gayr-i sıhhi bir yapılaşma çıktı²⁴⁷. Bununla birlikte, göç sonrası, evlerin şekli, yapılış tarzı, dahili tertibatı, ziraat usulleri, kullanılan alet-edevat, hayvan yetiştirme usulleri ve bilhassa sütçülükte gözle görülür değişiklikler meydana geldi. İnşaat sektöründe göze çarpan ilk yenilik, her köyde iki, üç tane olmak üzere Orta ve Batı Anadolu'da kullanılan çatının doğuya ithal edilmesiydi. Pençereler çatıdan duvar yüzeyine indi. Evlerin donatılmasında karyola, masa ve sandalye kullanıldı. Aslında bu eşyalar, genel savaş öncesi ekonomik durumu iyi olan bir iki ailede bulunur iken, muhaceret sonrası yaygınlaştı. Orta halli ve fakir ailelerde süs eşyası olarak telâkki edilen bu eşyalar, misafir geldiği zaman asıl fonksiyonlarına uygun bir şekilde kullanıldılar²⁴⁸.

Mülteciler göç esnasında Yozgat Boğazlıyan'da yetiştirilen ve *Sarı Bursa* ismiyle meşhur olan buğday ve Ankara Tiftik keçisini tanıdılar. Söz konusu buğday tohumu ve Kayseri, Yozgat ve Ankara havalisinden getirilen tiftik keçilerinin yetiştirilmesi tecrübe edilmiş ise de, iklim ve bakımsızlık sebebiyle iyi bir netice alınmadı. Öte yandan, muhtelif meyve ağaçları, sebze çeşitleri ve bostan ekimi tecrübe edildi.

Ziraat alet ve metodları alanında da bir çok yenilik kabul edildi. Bu yeniliklerin içinde en önemlisi kağnıların yerini alan dört tekerlekli büyük yük arabalarıdır. Ancak, yollar tam olarak inşa edilemediği için kağnı tamamen terk edilemedi²⁴⁹.

Mültecilere, buldukları yerlerde sağlık hizmetleri de verildi. Dolayısıyla, mültecilerin tıbbı karşı olan tutum ve alışkanlıkları değişti. Savaş öncesi aşılınmak, hastalarını doktora götürmek nadiren zengin ailelerde görülürken, geri kalan kesim *kocakarı* usûlü ilaçlarla tedavi edilir veya şifa dualarda aranarak hocalara müracaat edilirdi²⁵⁰.

Ticarî anlayışa gelince, ticaretle meşguliyet köylüler arasında büyük ölçüde yayıldı. Eskiden köyde alışveriş *çerçiler* vasıtasıyla yapılırken muhaceret sonrası köylüler kendi bakkaliyelerini kurdular. Bu dükkanlarda, şehirlerden getirilen malların yanı sıra köy mahsulleri de alınır satılır oldu²⁵¹.

247- *TBMM, Zabıt Ceridesi, LXXIII*, Ankara 1960, s.176.

248- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 78-79.

249- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 81.

250- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 87.

251- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 89.

SONUÇ

I.Dünya Savaşı esnasında Anadolu yarımadası büyük bir nüfus hareketliliğine sahne oldu. Bir başka ifadeyle toplum üç boyutlu bir göç dalgası ile karşı karşıya kaldı. Birinci grup göçmenler, zaman içinde Osmanlı hakimiyetinde veya nüfuz sahasına dahil olan bölgelerde meskûn Türk ve Müslüman ahaliden iskân etmek arzusuyla Anadolu'ya gelenlerdir. Bu göçmenler, hakimiyetleri altında yaşadıkları otoritenin siyasî ve sosyal baskısından kurtulmak, soykırıma maruz kalmamak ve Türk otoritesinin dışında başka bir gücün hakimiyeti altında yaşamayı arzu etmemek gibi sebeplerden dolayı Anadolu'ya göç etme kararı aldılar. Dıştan içe göç mahiyeti taşıyan bu nüfus hareketi aynı zamanda münferit ve mecburî göç vasfını da taşımaktadır. Bu şekilde, Kafkaslar, Bulgaristan, Yunanistan, Trablusgarp'tan Anadolu'ya nüfus akışı oldu. Aynı devirlerde özellikle Anadolu'dan Avrupa, Asya ve Amerika'ya göç eden Rum ve Ermeniler vardı. Bu nüfus hareketi ise içten dışa göç mahiyeti taşır. Beşerî otoritenin baskısı olmaksızın kişinin kendisinin ekonomik açıdan göç kararına varması dolayısıyla yukarıdaki göç hareketinden farklı olarak serbest göç vasfı taşır.

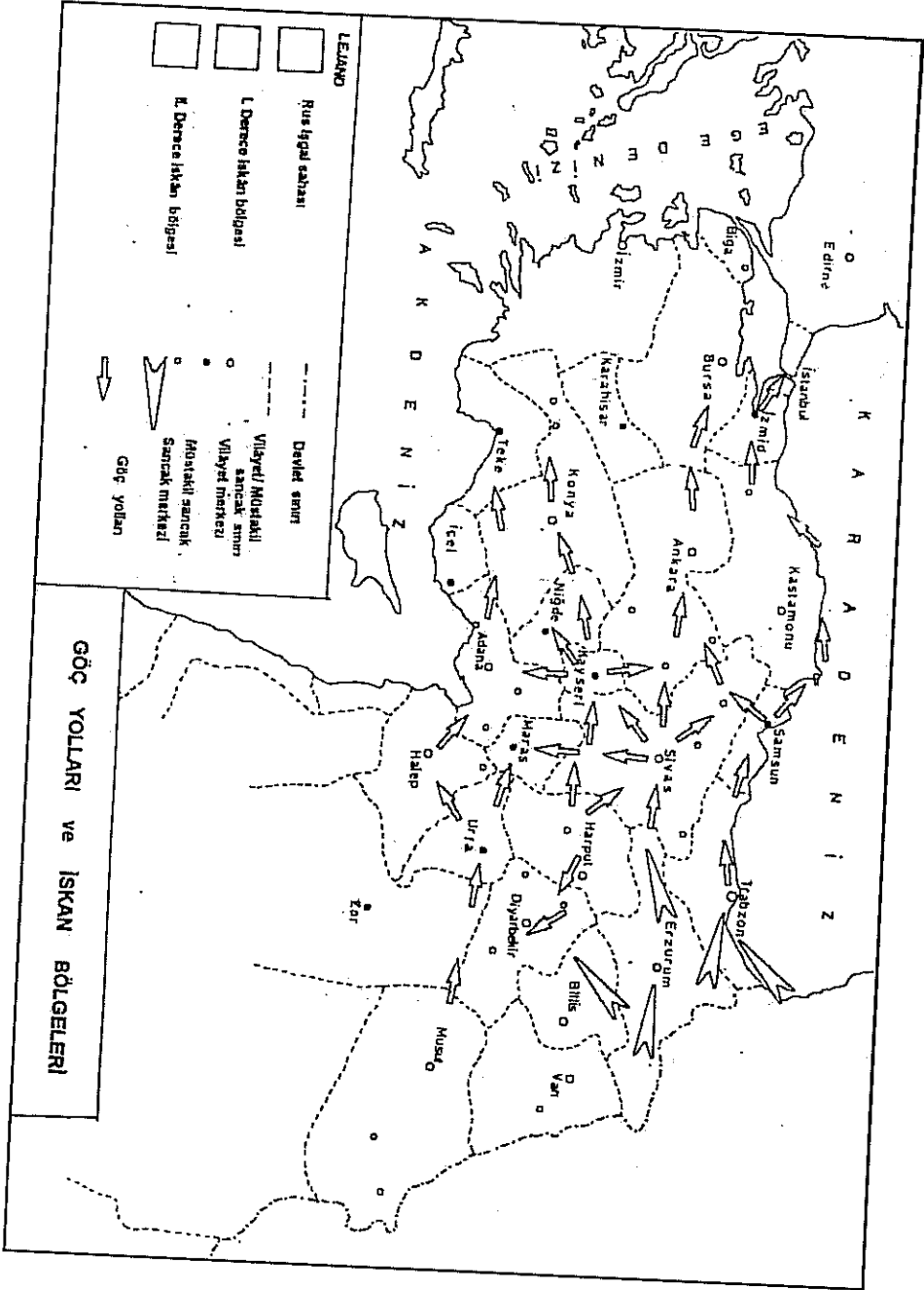
İkinci grup göçmenleri, savaş esnasında kıyı şeridinde ve sınır boylarında meskûn bir halde kalmaları askerî açıdan sakıncalı görülerek savaş nihayetinde tekrar meskenlerine yerleştirilmek kaydıyla iç bölgelere nakl ve sevk edilen Ermeni ve Rumlar oluşturmaktaydı.

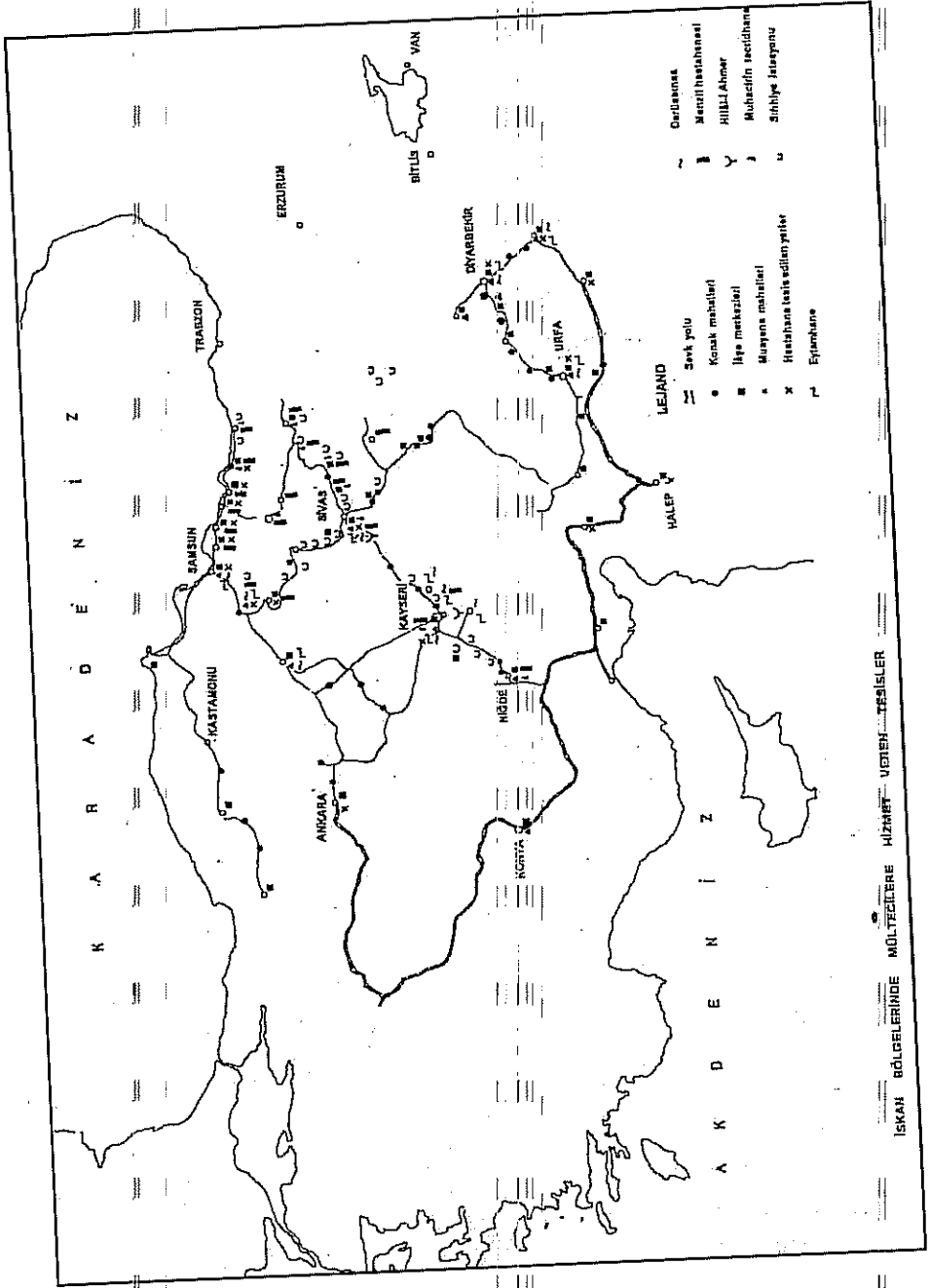
Üçüncü grup göçmenleri ise, Rus istilâsına maruz kalan Erzurum, Gümüşhane, Trabzon, Van, Bitlis vilâyetlerindeki Müslüman nüfusun Orta ve Güney-doğu Anadolu'ya göç etmesidir. Coğrafi mekân bakımından işgale maruz kalan Türk vilâyetlerinden henüz işgal edilmemiş olan bölgelere yönelik bu göçler, işgal edilen yerler hukukî açıdan Osmanlı Devleti'nin toprağı sayıldığı için iç göç; savaş hali ve Rus ve Ermeniler'in takip ettikleri siyaset ve yöntem neticesinde bir kişinin hayatını idame ettirebilmesi için gerekli asgarî şartların ortadan kalkması dolayısıyla mecburî göç mahiyetindedir.

Bu üç grup göçmenlerin sayısı hakkında kesin rakamlar vermek bugün için mümkün görünmemektedir. Arşiv belgelerine istinaden, bu göçmen gruplarının toplam sayısının takriben 2.000.000 olduğunu belirtebiliriz. Bâbıâli Türk olmayan göçmenleri ordunun güvenliği açısından Orta-Anadolu ve Suriye'ye yerleştirirken, Türk mültecileri doğu cephesinin hemen gerisine iskân etmeyi ilke olarak benimsedi. Buradaki amacı, iskân meselesini az bir sermaye ile çözümlenmek ve askerî açıdan cephe gerisini kuvvetlendirmektir. Göçmenler, din ve ırk ayrımı yapılmaksızın eldeki imkânlar dahilinde iskân ve iâşe edilmeye çalışıldı. Mondros Mütarekesi'ni müteakip, İtilâf Devletleri'nin bakışı sonucu, ilk önce gayr-i müslim göçmenler, akabinde Türk göçmenler yurt ve ocaklarına sevk edildiler. Bu arada,

göç etmeyerek I. Dünya Savaşı esnasında Rus işgal sahasında kalan Türk ahalinin esaretini kalmayacak bir tarzda, özellikle Ermeniler tarafından soykırıma tâbi tutuldukları hatırlanacak olur ise, ocaklarına iade edilen Türk mültecilerin bölgenin yegane Türk nüfusunu oluşturdukları görülür. Doğuda Milli Mücadele hareketini işte bu yorgun nüfus başlatacaktır. Bu arada doğu mültecilerinin yaraları henüz sarılamadan Türk toplumu yeni bir mülteci meselesiyle tanışacaktır. Bu sefer, Yunan işgal kuvvetlerinin Batı-Anadolu ve Doğu-Trakya'da Rumlar lehine bir nüfus ihtilâlini gerçekleştirebilmek amacıyla Türk nüfusa reva gördükleri soykırım hareketinden kurtulmak isteyen Türk halkı can havliyle İç-Anadolu'ya iltica edecektir.

Netice itibarıyla, Türk devleti kuvvetli ve otoriter olduğu dönemlerde gerek hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan ahalinin ve gerekse diğer devletlerin hakimiyeti altında bulunan Türk ve Müslüman topluluklarının can, mal ve hâmuslarını koruyabilmiştir. Bir başka ifadeyle, söz konusu toplulukların insan hakları çerçevesinde yaşamalarının teminatı olabilmıştır. Böyle bir ortamda, dış güçler, tarihî şark politikalarını gerçekleştirmeye cesaret edememişlerdir. Ancak, Türk devleti ve toplumu zayıflayınca, Türkiye'ye karşı aralarındaki çatışmaları bir tarafa bırakarak asgarî müşterekte anlaşılan dış güçler tarihî şark politikalarını tatbik safhasına koymuşlardır. XVII. yüzyıldan günümüze kadar süre gelen Türk göç hareketleri bu politikanın bir sonucudur. O halde, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Türk toplumunun teminatıdır. Türkiye Cumhuriyeti güçlü, otoriter ve caydırıcı bir güç olduğu sürece hem bulunduğu bölgede barışın ve hem de Türk milletinin meskûn olduğu yerlerde göç meselesiyle karşılaşmadan insanca yaşamalarının teminatı olacaktır.

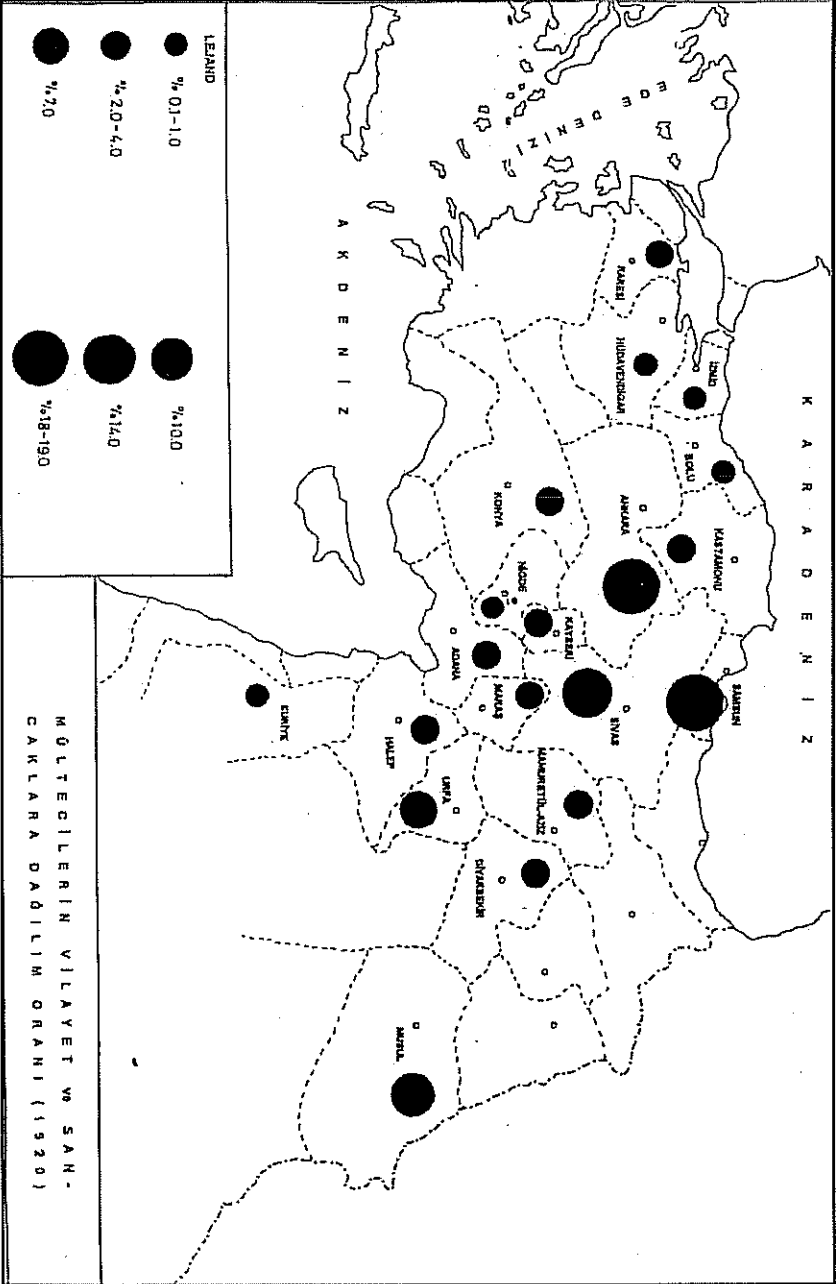

K A R A D E N İ Z

A K D E N İ Z

- LEJAND**
- Sık yolu
 - Karak mahalleri
 - İpe mezası
 - ▲ Müyene mahalleri
 - ✕ Halkhane teke seditin yerler
 - ⌒ Eyaletlere
- Dairaların**
- Mardin
 - Hakkari
 - Muş
 - Şanlıurfa
 - Diyarbakır
 - Gaziantep
 - Halep
 - Adana
 - Mardin
 - Şanlıurfa
 - Diyarbakır
 - Erzurum
 - Bingöl
 - Van
 - Erzurum
 - Diyarbakır
 - Urfa
 - Halep
 - Gaziantep
 - Adana
 - Mardin
 - Şanlıurfa

İSKAN BÖLGELERİNDE MÜLKEÇLERE HİZMET VERİŞİ TESİSLER

Vertical text on the left margin.

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16
17	18	19	20
21	22	23	24
25	26	27	28
29	30	31	32
33	34	35	36
37	38	39	40
41	42	43	44
45	46	47	48
49	50	51	52
53	54	55	56
57	58	59	60
61	62	63	64
65	66	67	68
69	70	71	72
73	74	75	76
77	78	79	80
81	82	83	84
85	86	87	88
89	90	91	92
93	94	95	96
97	98	99	100

Vertical text on the right margin.

SAMSUN'UN YAKIN TARİHİ İLE İLGİLİ BIBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Arş.Gör. Mucize ÜNLÜ

AKBULUT, D. Ali; "Darülbedayi Samsun'da", *Akademik Açı*, 1996/2, Samsun 1996, s.1-6.

_____; "Hamit Bey'in Canik Mutasarrıflığı Sırasında Karşılaştığı Problemler", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.1-8.

_____; "Samsun'un "Gazi Günü" ya da 19 Mayıs Bayramı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II/33, 1995, s.771-779.

AKOK, Mahmut; "Samsun İli Havza İlçesinin Lergüde Köyünde Bulunan Tümülüsler. Les Tumuli du village de Lerdüğe (vilayet de Samsun)", *Belleten*, XII/48 (1948), s.835-854.

ALTAYLI, Alim; *Samsun Tarihi*, Samsun 1967.

ARI, Kemal; "Samsun Demiryolu'nun Temel Atma Töreni ve Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Gezisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/21, 1991, s.609-622.

- BAŞTAV, Ş.; "Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi", *Türk Kültürü*, II/20, Haziran 1964, s.59-63.

BAYRAM, Sadi; "Samsun- Ladik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.5, Samsun 1990, s.11-13.

- BEŞİRLİ, Mehmet; *XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyeye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839)*, (Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993.

BİLGİ, Önder; "Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 1-2.

CORTANZE, "Samsun Raporu (Belge 1888)", Çev. Bayram Kodaman, *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.3, Samsun 1988, s.185-203.

ÇADIRCI, Musa; "19. Yüzyılın 2. Yarisında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 15-23.

_____ ; "Tanzimatın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.161-191.

ÇAĞLAR, Günay; "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan Hüseyin Gerede", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 9-14.

DARKOT, Besim; "Samsun", *İslâm Ansiklopedisi*, X, İstanbul 1993, s.172-178.

DAYI, Esin; "Karadeniz Sahillerine Rum, Ermeni Göçleri ve Onların Çete Faaliyetleri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.15-32.

DEMİR, Yavuz; "İstiklal Harbi Konulu Şiirlerde Samsun", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 44-52.

DİLCİMEN, Kâzım; *Canik Beyleri*, Samsun 1940.

DOĞANAY, Rahmi; "Millî Mücadelede Samsun'un Önemi ve Samsun Bombardımanı", *Prof. Dr. Bayram KODAMAN'a Armağan*, Samsun 1993, s.45-60.

DURAN, Bünyamin; "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.58-67.

EKEN, Halit; "Samsun'da Asayişin Sağlanması Yolunda Mutasarrıf Hamid Bey'in Aldığı Tedbirler", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 33-38.

ERASLAN, Cezmi; "Atatürk'ün Samsun'daki Faaliyetleri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 39-46.

ERDENTUĞ, Nermin; "Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Görenekleri ve Törenlerinin Etnolojik İncelenmesi", *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri (8-14 Ekim 1973)*, Ankara 1974, s.373-382.

ERKAN, Süleyman; "Millî Mücadele Basını'nda Pontus Sorunu", *Prof. Dr. Bayram KODAMAN'a Armağan*, Samsun 1993, s. 61-88.

_____ ; "Millî Mücadele Döneminde Samsun ve Trabzon Yörelerindeki Pontusçu İddialarla İlgili Bir Değerlendirme", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 47-53

ERLER, M. Yavuz; "Sicil-i Umumî Defterlerine Göre Samsun Merkez İnâs Mektebi", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Samsun 1998, s.165-177.

ESİN, Necmettin; "Mustafa Kemal Samsun'da", *Türk Kültürü*, III/25, Kasım 1964, s.52-53.

EVSİLE, Mehmet; "Birinci Dünya Savaşında Karadeniz'de Kıyı Gözetleme Faaliyetleri", *Akademik Açtı*, 1997/1, Samsun 1997, s.61-69.

FIRATLI, Nezih (tan.): Gökoğlu, Ahmet; "Paflagonya (Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve Civarı) Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi", *Belleten*, XVI/64 (1952), s.607-609.

GİRİTLİ, İsmet; "Samsun'da Başlayan ve İzmir'de Biten Yolculuk (1919-1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, III/7, 1986, s.49-57.

İĞDEMİR, Uluğ; "Alacahöyük-Çankırıkapı-Karaoğlan-Hacılar-Regium Şehri-İzmir-Namazgâh-Silifke Mozaikleri-Samsun'da Söğütlübahçe hk"., *Belleten*, IV/14-15 (1940), s. 294-295.

İNTEPE, Kemal; "19 Mayıs 1919", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 103/291, Mayıs 1984, s. 85-87.

İPEK, Nedim; "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'daki Göç Hareketleri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 54-112.

_____ ; "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.10, Samsun 1997, s.145-161.

JAESCHKE, Gotthard; "Havza'da Mustafa Kemal Paşa", *Belleten*, XLVII/182 (1982), s. 347-352.

KARAGÖZ, Rıza; "Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1889-1896)", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.11, Samsun 1998, s.251-257.

_____ ; *Canikli Ali Paşa* (Basılmamış Doktora Tezi),Samsun 1998.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski "Turabozan" Vilayetimizin (Batum- Samsun Dahil) Bölgesinde, MÖ. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hatıralar", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 83-91.

KOCAOĞLU, Bünyamin; "Millî Mücadele'de ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Samsun'da Basın Hayatı ve Cemiyetler", *Akademik Açı*, 1996/2, Samsun 1996, s.241-246.

KOÇ, Şahin; "R. Vadala'ya Göre Selçuklular, Osmanlılar ve Cumhuriyet Döneminde Samsun", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, Samsun 1987, s.181-189.

KODAMAN, Bayram; "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.92-97.

KONUKÇU, Enver; "Havza Genelgesi", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 113-119.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar; "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Samsun", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 63-67.

KÖSE, Osman; "Ruslar'ın Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Samsun 1998, s.139-156.

KURAN, Ercüment; "Cumhuriyet Dönemi'nde Samsun'un Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.7,Samsun 1992, s.121-125.

_____ ; "Millî Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*,Samsun 1988, s.77-82.

ÖZ, Mehmet; *Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik (According to Ottoman Tahrir Defters, 1455-1576)*, Cambridge 1990.

_____ ; "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, Samsun 1991, s.173-207.

_____ ; "XVII. Yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 193-206.

ÖZCAN, Selim; "Samsun Hükümet Konağı Yangını", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Samsun 1998, s.259-264.

ÖZDAL, M. Ecri; "Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı Genel Panoraması", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1982, s.85-102.

ÖZKAYA, Yücel; "Canikli Ali Paşa", *Belleten*, XXXVI/144 (1972) , s.483-525.

_____ ; "XIX. Yüzyılın İlk yarısında Samsun'da Azınlıklar ve Samsun'un İktisadî Durumu Hakkında Görüşler", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 120-125.

ÖZTÜRK Cemil; "Millî Mücadele'de Orta Karadeniz'de Pontusçuluk Hareketleri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.126-153.

PEKER, Kemal; "Atatürk ile Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tünay'a Ait Hatıram", *Türk Kültürü*, VIII/95, Eylül 1970, (1-4), s. 753-756.

SAFRAN, Mustafa; "XIII ve XIV. Yüzyılda Karadeniz Limanlarının Ticarî ve Tarihî Önemi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.459-462.

"Samsun'a Çıktığım Gün Umumî Durum ve Manzara", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Özel Sayı 52-58, 1989 , s.21-132.

SARCAN, Ali; *Samsun Tarihi*, Ankara 1966.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem; "Samsun Bölgesi'nin Dinler Tarihindeki Yeri", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1998)*, Samsun 1990, s. 151-158.

SAYDAM, Abdullah; "Millî Mücadele Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.154-172.

SEMERÇİ, Ahmet; "M. Kemal Paşa Samsun'a Çıkmadan Önce Samsun ve Çevresindeki Durum", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 257-274.

ŞEVKET, A.; "İstiklâl Harbinde 38. Alayla Samsun'dan İzmir'e" (121.Sayı Eki), *Askerî Mecmua*, 59/121, Haziran 1941.

Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi, Ankara 1977.

TERZİ, İhsan; "Samsun Yalı Camii ve Kitabesi", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.5, Samsun 1990, s.259-269.

_____ ; "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, Samsun 1987, s. 259-266.

TEVETOĞLU, Fethi; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlardan: Üsteğmen Abdullah (Kunt), (1888-1961)", *Türk Kültürü*, XXIV/278, Haziran 1986, (11-14), s.351-354.

_____ ; "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan: Hüsrev Gerede", *Türk Kültürü*, VII/82, Ağustos 1969, (24-31), s.692-699.

_____ ; "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan II. Cevad Abbas Gönen ve Muzaffer Kılıç", *Türk Kültürü*, VII/83, Eylül 1969, (3-11), s.815-823.

_____ ; "Atatürk ile Samsun'a Çıkanlar III. İbrahim Talî Öngören", *Türk Kültürü*, VIII/84, Ekim 1969, (7-17), s.883-893.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar IV. Refik Saydam", *Türk Kültürü*, VIII/85, Kasım 1969, (22-31), s.22-31.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar V. General Kâzım Dirik", *Türk Kültürü*, VIII/86, Aralık 1969, (1-21), s.105-125.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar VI. Top. Bnb. Kemal, Piyade Yzb. Mustafa Vasfi (Süsoy) ve Üsteğm. Hayati", *Türk Kültürü*, VIII/87, Ocak 1970, (1-7), s.169-175.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar VII. Yzb. Ali Şevket Öndersev, Birinci Sınıf Kâtib Fâik Aybars ve Dördüncü Sınıf Kâtib Memduh Atasev", *Türk Kültürü*, VIII/88, Şubat 1970, (4-7), s.236-239.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar VIII. Kurmay Mülhakı Yüzbaşı Ali Mümtaz (Tünay)", *Türk Kültürü*, VIII/91, Mayıs 1970, (19-23), s. 443-447.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar IX. Üsteğmen Arif Hikmet Bey (Em. Hâkim Tümgeneral Hikmet Gerçekçi)", *Türk Kültürü*, VIII/93, Temmuz 1970,(1-8), s.569-576.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar X. Kurmay Yb. Mehmet Akif (Ayıcı)", *Türk Kültürü*, IX/99, Ocak 1971, (1-4), s.185-188.

TORUN, Mehmet; *Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1954.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir; "Atatürk Samsun ve Havza'da (19 Mayıs-12 Haziran 1919)", *Türk Kültürü*, V/49, Kasım 1966, s.30-35.

VADALA, R.; *Samsoun (Passé-Présent- Avenir)*, Paris 1934.

YAZICI, Nuri; "Canik'te Pontusçu Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.435-453.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 297-303.

_____ ; "Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerinde Bir Tahlil Denemesi", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. V, Ankara 1983, s. 271-281.

YOLALICI, M. Emin; "Maarif Salnamelerine Göre Canik Sancağı'nda Eğitim-Öğretim Kurumları", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.10, Samsun 1997, s.321-346.

_____ ; "1267-1277 Yıllarına Ait Samsun Şer'iyeye Sicil Defterine Göre Gayr-i Müslimlerin Durumu", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 455-458.

_____ ; "19. Yüzyılda Canik Sancağı'nda Ziraî Üretim", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, Samsun 1991, s.325-331.

_____ ; "Hazine Dar Zade Abdullah Paşa'nın Terekesine Göre Samsun'un İktisadî ve İctimaî Yapısı", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, Samsun 1987, s.266-270.

_____ ; "Samsun Belediyesi'nin 1922-1923 Yıllarında Fakir ve Acizlere Yardım Faaliyetleri", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Samsun 1998, s.31-41.

_____; *Samsun Eşrafından Hazinedâr-zâde es- Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Samsun 1987.

_____; "XIX. Asrın Ortalarında Samsun Halkının Kılık Kıyafetleri ve Kullandıkları Eşyalar", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.223-232.

_____; *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998.

SAMSUN'UN BİR BAYRAMI*

Neden olsun? Eğer Gazi'den çıkan, Gazi'nin vatan hâlâsına matuf herhangi Hareketten doğan bir bayram tasavvur olunuyorsa o bayram yalnız Samsun'un değil, umum vatanın, umum Türklerin olmalıdır. Çünkü Gazi'nin açtığı o büyük cidal, yalnız Samsun'u değil, umum vatanı kurtarmıştır. Gazi vatanı mahve sürükleyen kötü bir idareye karşı ilk isyan bayrağını Samsun'da açmıştır. Gerçi bunu evvelce tasavvur ve tasmim buyurmuşlardır. Fakat fi'le ihtiram Samsun'dan başlamıştır. Samsunlular tarihin kendilerine bahşettiği bu şerefli fırsatı fevt etmeyerek vak'ayı geçen sene tesbit ve memleket hesabına bir bayram olarak kabul eylediler. Bu bayram iki senedir büyük tezahüratla tes'id olunuyor. Bundan sonra da devren alâ devr tes'id olunacağına şüphe edilemez. Fakat gönül pek arzu eder ki istiklâl ve inkılâp tarihinde pek mühim olan bu gün umum vatan için tebcil ve tes'id olunsun. Bu gün de, inkılâp ve ihtilâlin başlangıcı olmak hasebiyle sair bayramlar arasına girsin.

* Samsun, 24 Mayıs 1927, nr.118.

GAZİ GÜNÜ*

.335 senesi Mayıs'ın ondokuzunda Samsun'a büyük bir sima çıktı. O zaman memleket büyük bir badireden mağlup çıkmış, yağma ve garete tutulmuş, koynunda büyüttüğü bir takım nankörlerin bile hâinâne tecavüzlerine maruz kalmıştı. Ordu müfettişi namı altında memleketimize ayak basan bu simadan o zaman kimse bir şey anlamamıştı. Çünkü o zaman memleket kafası yerinde anlayacak halette değildi. Muhtelif ve mutteza kavgaların hasil ettiği hây-hûy içinde kendinde geçmiş gibi idi. O büyük sima burada bir hafta sessizce durdu. Etraf ve eknahı dinledikten ve anladıktan sonra mekânı Anadolu içlerine nakletti. İşte o zaman o büyük simâdan bir şeyler okunmağa başladı. Meğer o simâ, o zât, o zekâ ordu müfettişi değil, bir vatan mübeşşiri imiş... Üç sene sonra vatanın nail olacağı şerefli istiklâlini müjdeliğe gelmiş...

Samsun, bunu o zaman anlamamış ise herkes gibi ma'zurdur. Çünkü o beşâretin cihanı hayrette bırakan mevzu ve medlûlünü idrak eylemekte cihandaki izhar-ı acz eylemiş idi. Bu manevî ve fikrî acz, istiklâl mücadelesinin cihan-ı husumeti duçar eylediği maddi aczin vuku-ı kat'isine kadar devam etti.

338'de denildi ki, Türkiye hayat ve istiklâl hakkını, tarih-i cihanda bir misli sebkât etmeyen muazzam zaferiyle düşmanlarından aldı. Önlerinde de Gazi Mustafa Kemal Paşa vardı.

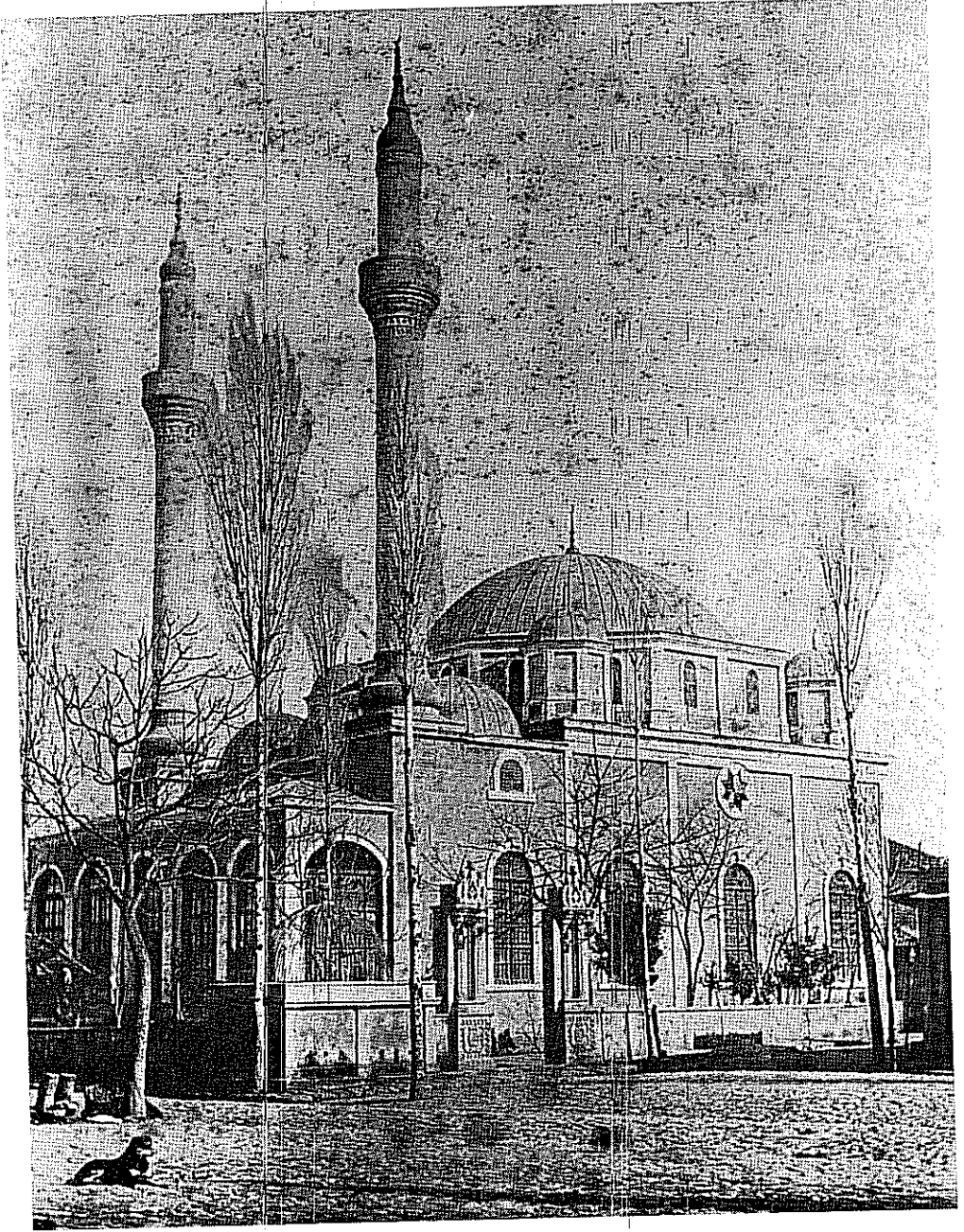
Bir hakikatin, bâzâr-ı âlâmetler karşısında bu derece ve bu kadar inkâr olunması enderdir... Olan oldu. Bir senelik uyku içindeki şereften semaya doğru bir şu'le-i ikaz ve intibah yükseldi. Gördük, anladık, iman ettik. Üç gün sonra inkâra kalkanlarla, ne sözümüz ve ne de özümüzün münasebeti yoktur. Onlar bu mübahaseye sâik olan millî vicdanın darbeleriyle harice veya sahile atılmış bî-lüzum nesnelerdir.

Şimdi biz bu vuku ile vücudun tarihini tesbit ediyoruz. Her fert ve her memleket bu cihanşümûl cidal ve zaferden payını alsın diyoruz. Ortada taksim-i ganâim yok. Hisse-i şeref ve zafer var. Böyle vaziyet karşısındaki kıymetimiz ne olsa gerektir ? O çetin imtihanda kaç nümro alabiliriz ? Pek sarih olarak malumdur ki böyle bir nasip davasındaki hakkımızın mertebesi yüksektir. Belki de birincidir. Çünkü Anadolu'yu kurtarmağa gelen o büyük Türk, Anadolu toprağı olarak ilk adımını Samsun iskelesine atmıştır.

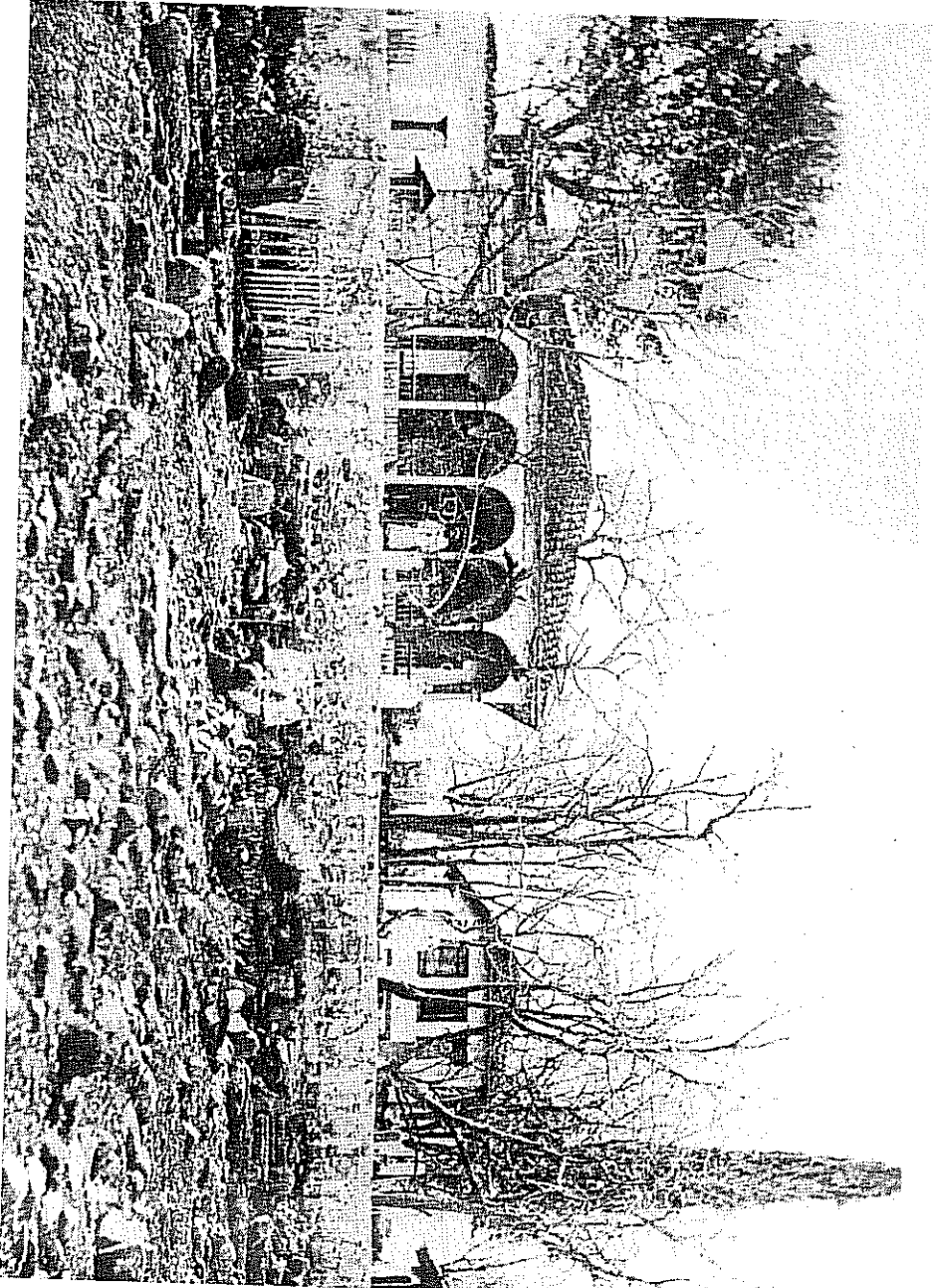
* Samsun, 15 Mayıs 1927, Nr.115.

Büyük inkılâbın, büyük ihtilâlin, o muazzam mücadelenin plânlarını burada tasavvur ve tertip etmiştir. Bunun menakip ve mefahir noktasından ehemmiyeti der-kârdır. Samsunlular bu mühimmeyi bir sene evvel takdir ettiler. Büyük halaskârın oturduğu binayı kendisine bir şükran hediyesi olarak takdim ve bir hey'et vasıtasıyla da ifa-yı râsime-i tazim eylediler. Bu sene de o büyük hatrayı te'yid için ilk ayak bastığı iskelenin civarına heykelini rekzediyorlar. Birkaç gün sonra yani 19 Mayıs günü hem heykelin vaz'-ı esası resmi ve hem de o büyük günün sene-i devriyesi için mu'tad olan ihtifâl yapılacaktır. 19 Mayıs günü bütün Samsunlular ve Samsun'da duranlar bu tezahürata iştirak edeceklerdir. Artık 19 Mayıs, Samsun'un Gazi Günü'dür. Şükran günüdür. Bu gün Samsun ile halâskârının temasa geldiği gündür. Bu itibarla istiklâl tarihinin mebdei 19 Mayıs oluyor. Samsun, tarihin bu kadar büyük ve şerefli gününe ünsiyet peyda etmekle ne derece sürûr-ı iftihar hissetse ve hissiyatını ne kadar büyük merasim ile izhar ve i'lâ eylese hakkı vardır. Hatta yerden göğe kadar... Çünkü hepimiz yerde iken bu günden sonra göğe çıktık.

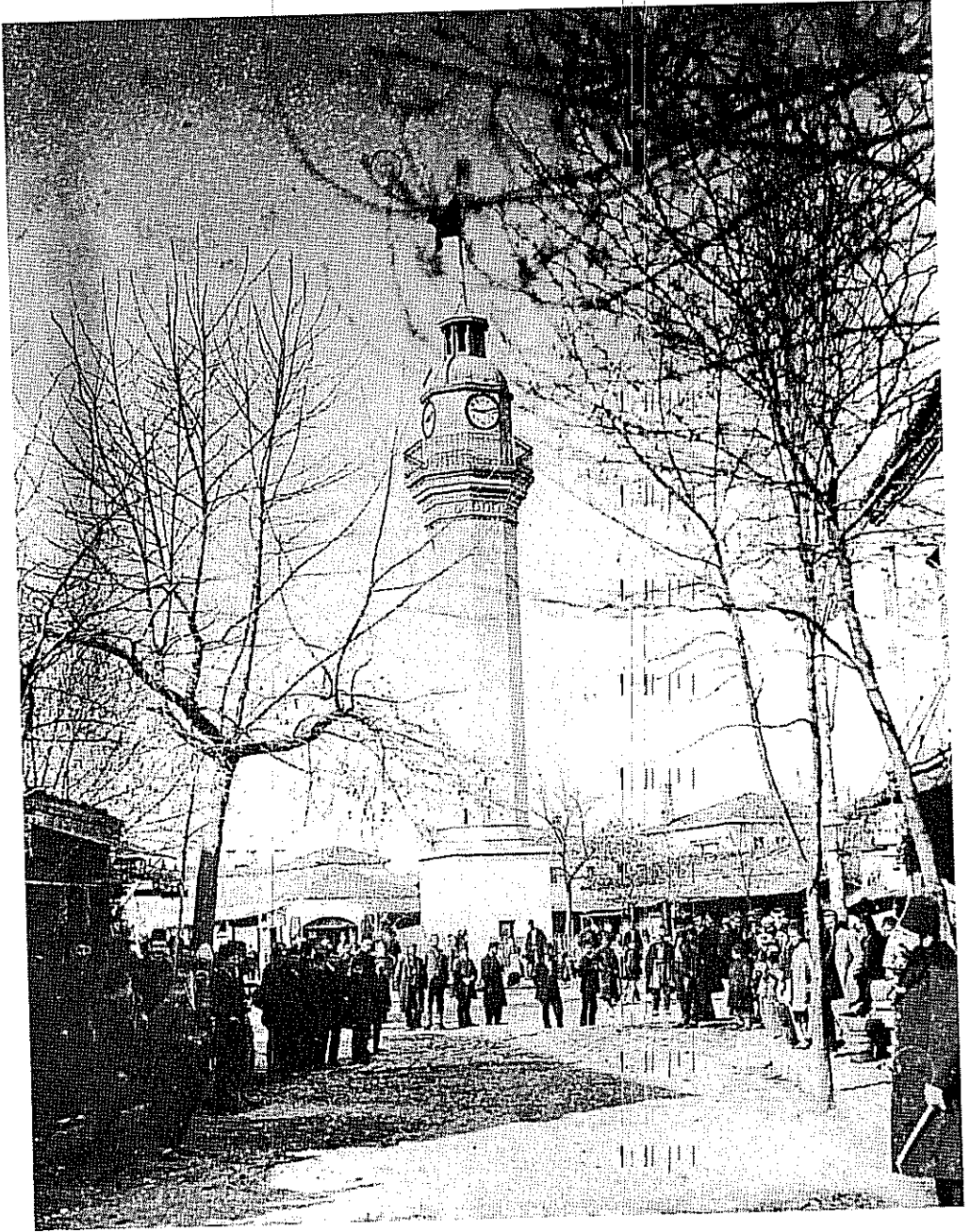
Edhem Veysi

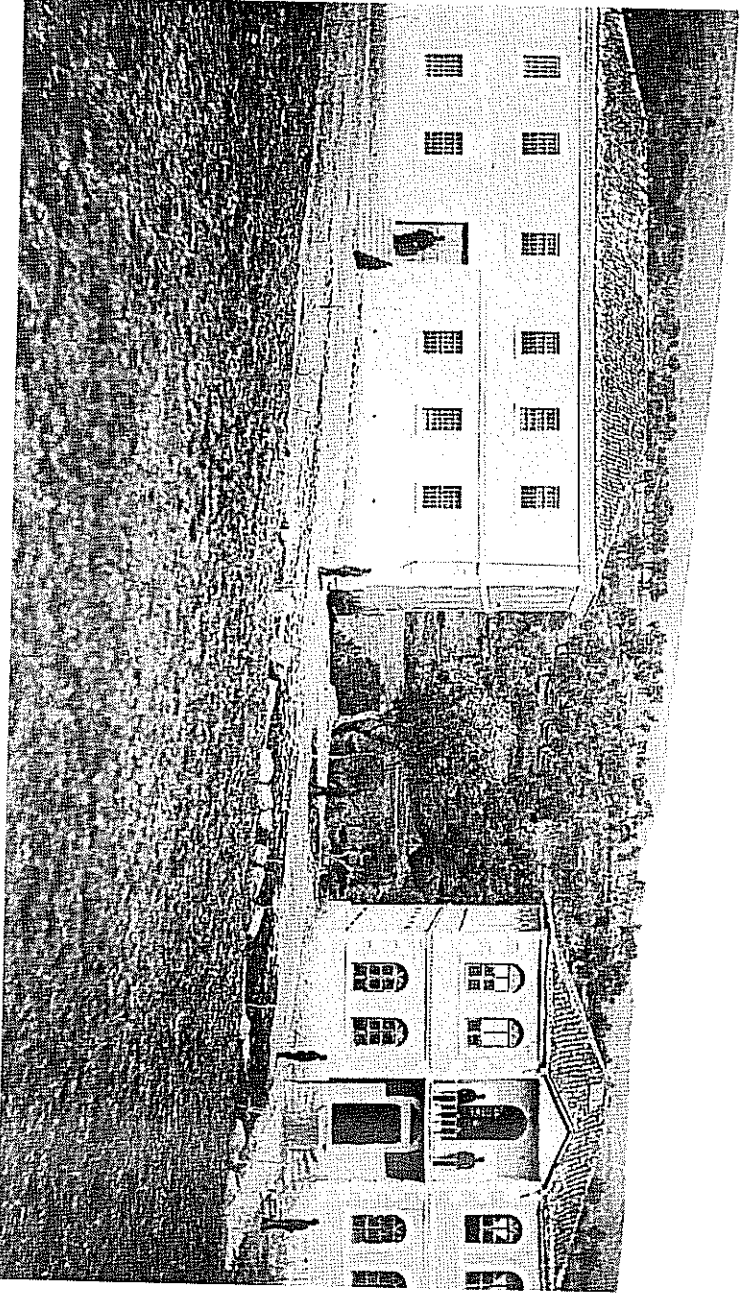
Samsun'da Nam-ı Akdes Hazret-i Hilâfetpenâhiye Mensup Cami-i Şerif
(İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/1).

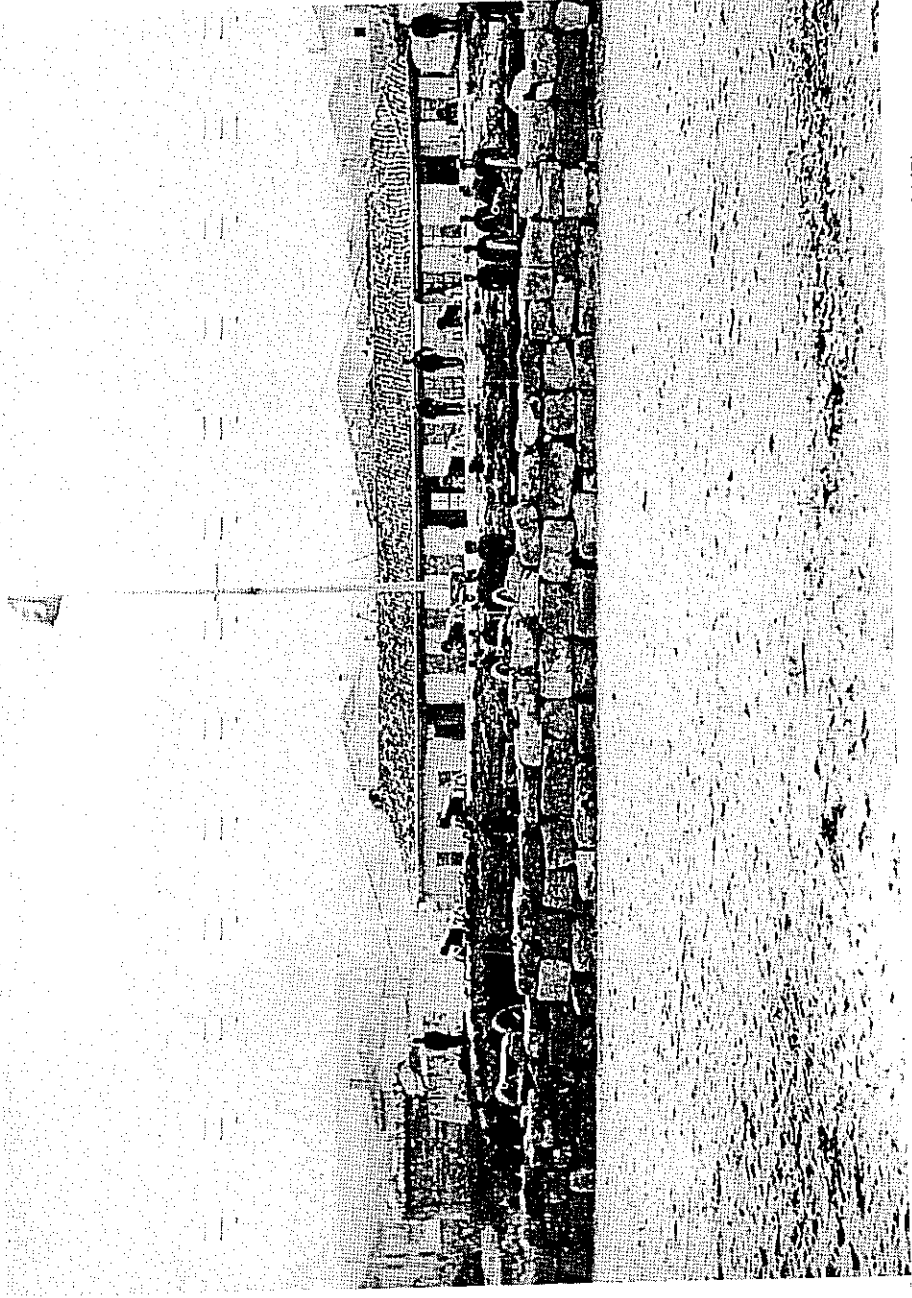
Samsun'da Seyyid Kutbeddin Türbesi ile Kabristanı (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/5).

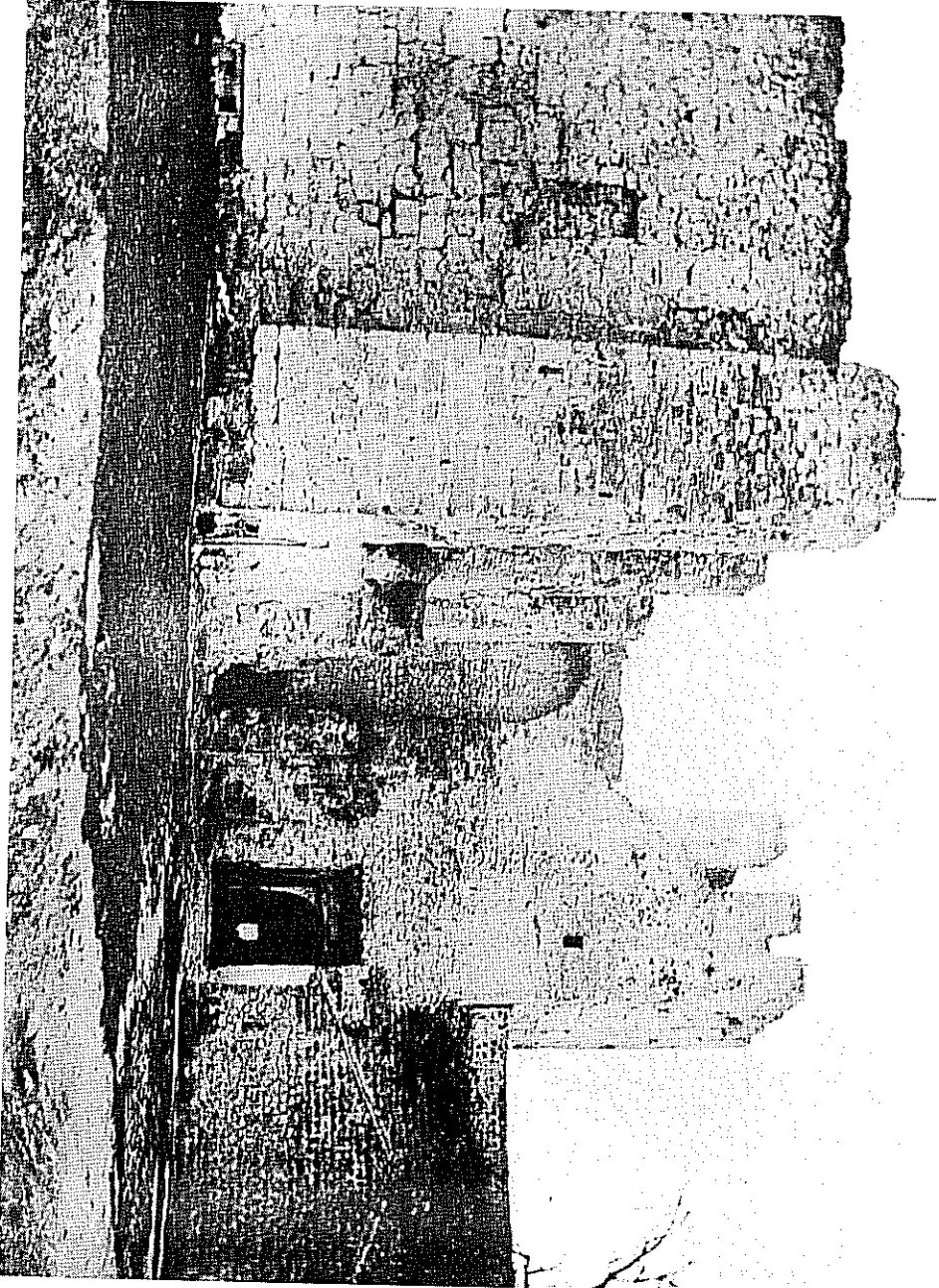
Samsun'da İskele Caddesinde Saat Kulesi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/4).

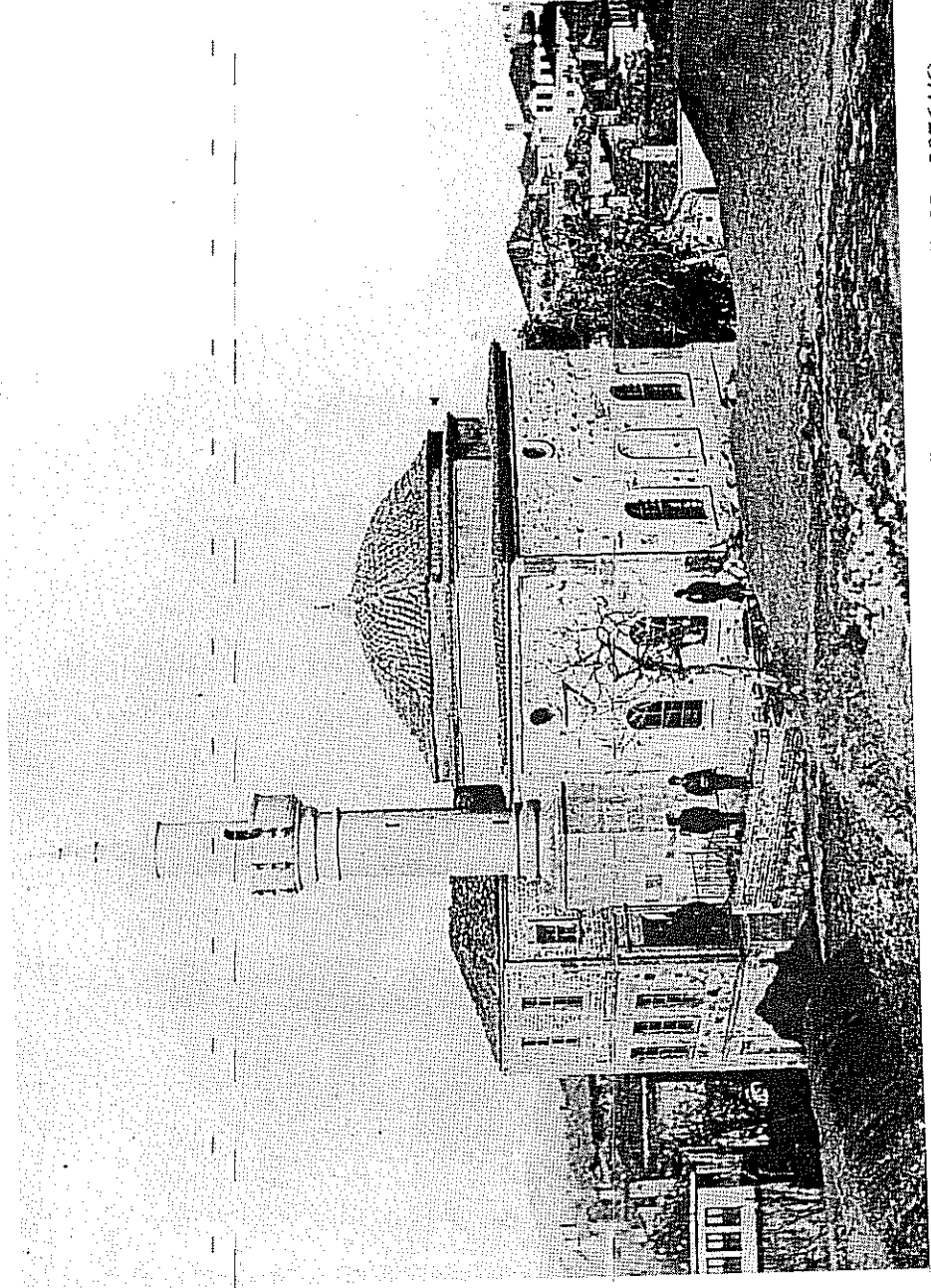
Samsun'da Kadı Köyünde Redif Dairesi ile Deposu (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/7).

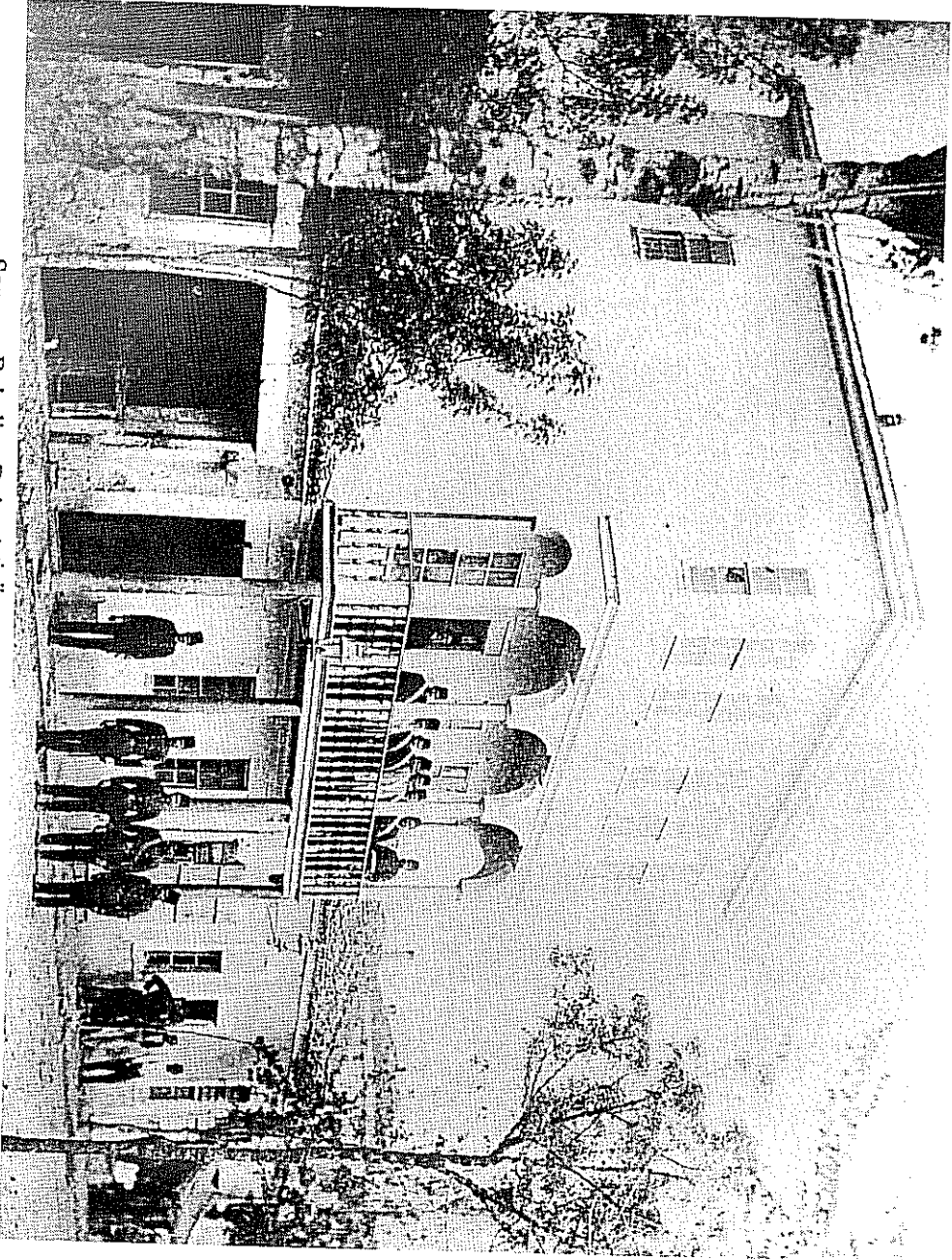
Samsun'da Sahilde Macar Tabyası (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/8).

Deniz Kenarında Samsun'un Eski Kalesi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/10).

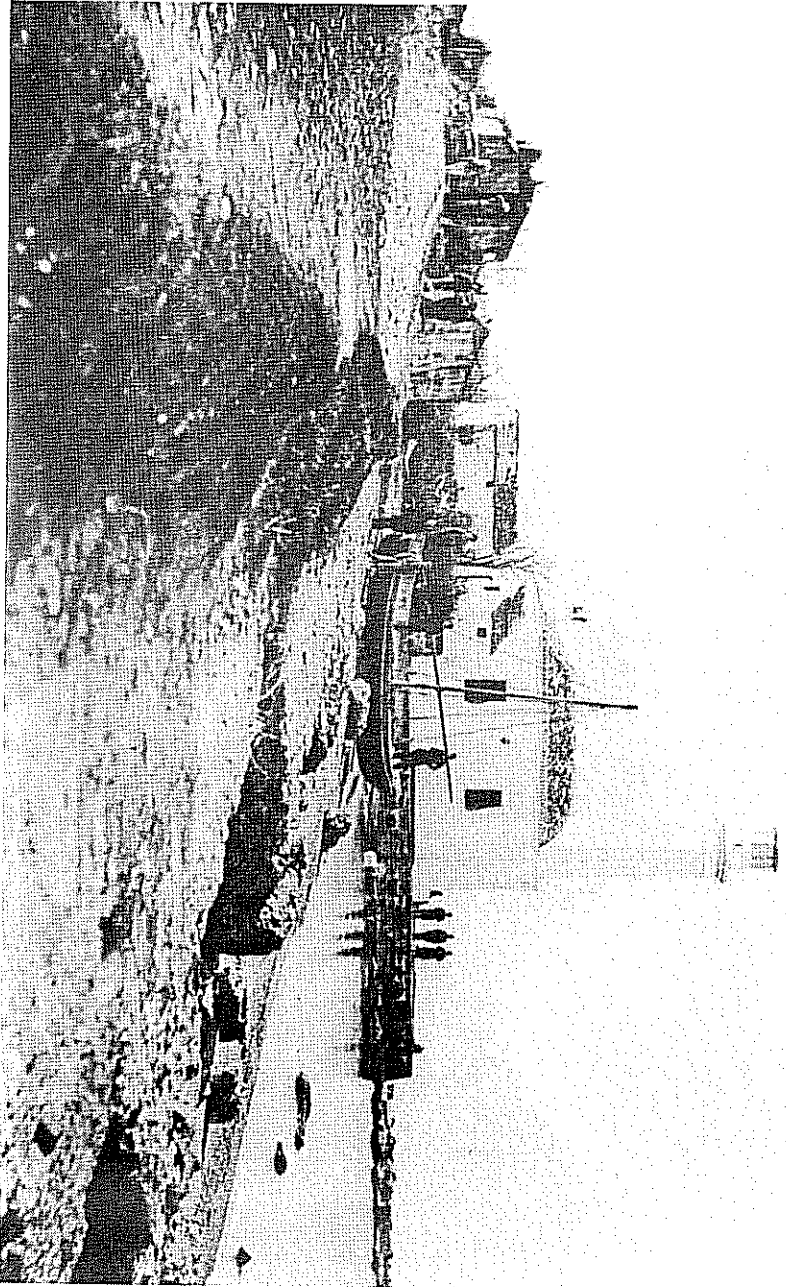
Samsun Unkapanı'nda Kurşunlu Tekyesi ve Cami-i Şerifi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/6).

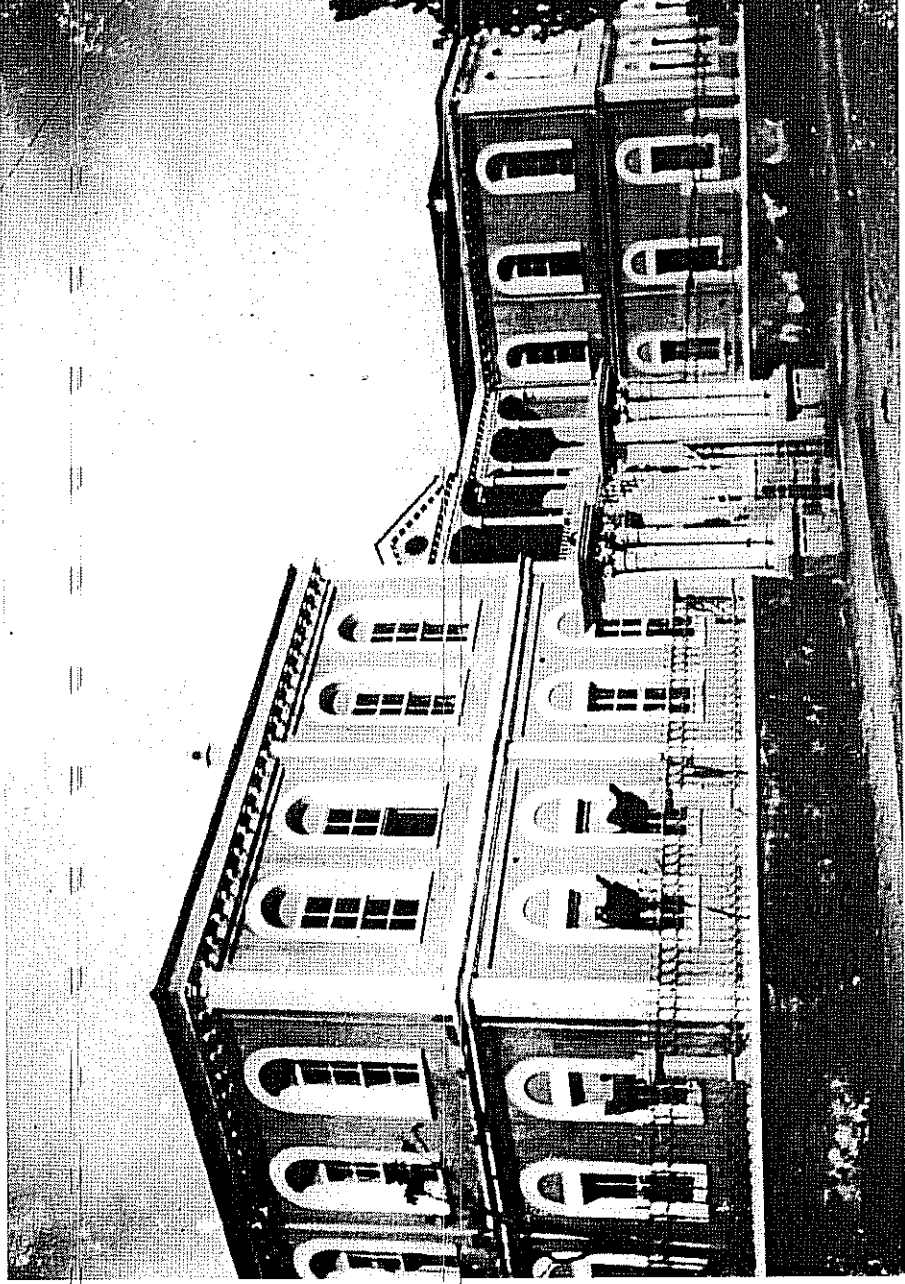
Samsun Belediye Dairesi (İ.Ü. Merkez Kıp. Alb. No: 90764/13).

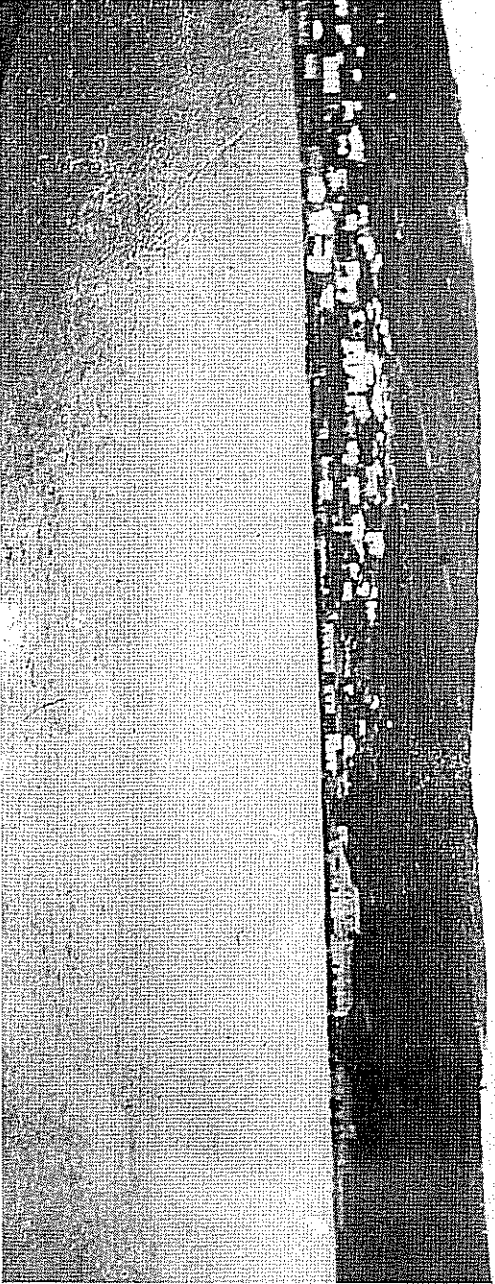
Samsun'da Subaşı Caddesi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/14).

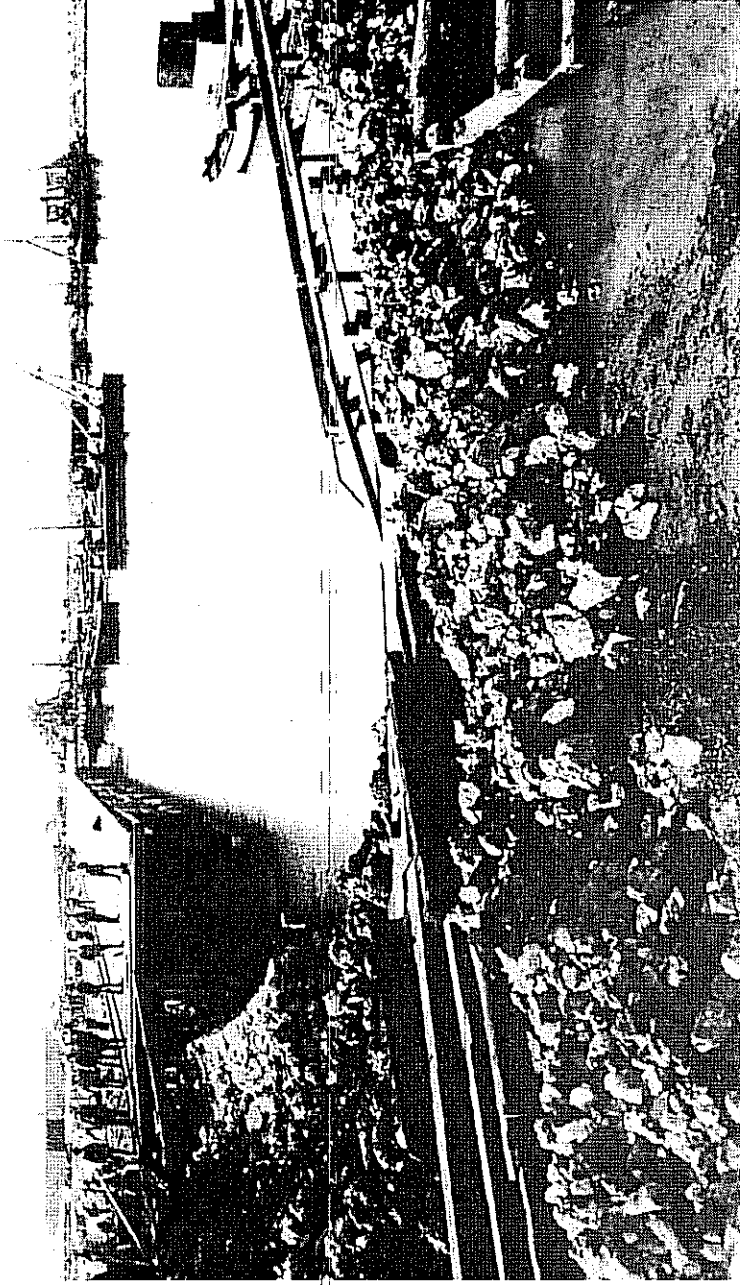
Samsun Kalyon Burnu'nda Fener Kulesi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/17).

Samsun'da Hükümet Konağı (I.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90458/4).

Samsun Şehrinin Batı Kısmından Bir Görünüş (İ.Ü. Merkez Kıp. Alb. No: 90458/5).

Samsun Liman ve Rıhtımının Yükleme Mahsus Kısmı (İ.Ü. Merkez Kıp. Alb. No: 91550/8).